

SAMUEL LESZCZYŃSKI

CLASSICUM
NIEŚMIERTELNEJ SŁAWY

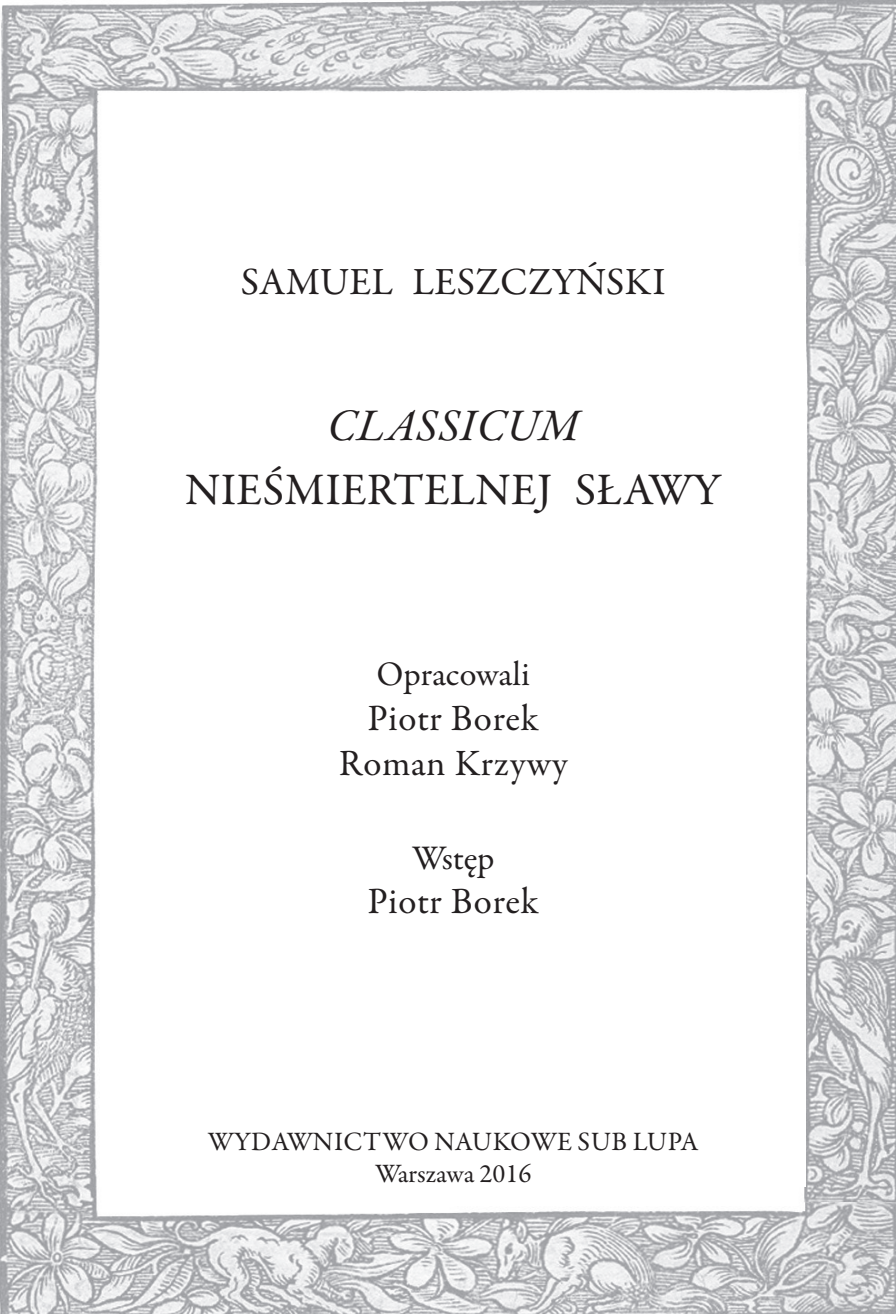
WYDAWNICTWO
NAUKOWE SUB LUPA

CLASSICUM
NIEŚMIERTELNEJ SŁAWY

WYDZIAŁ POLONISTYKI UNIWERSYTETU WARSZAWSKIEGO

BIBLIOTEKA
DAWNEJ LITERATURY POPULARNEJ
I OKOLICZNOŚCIOWEJ
TOM XXIV

Redakcja naukowa serii
Radosław Grześkowiak
Roman Krzywy (redaktor naczelny)
Izabela Winiarska-Górska

The book cover is framed by a wide, ornate border featuring a repeating pattern of stylized flowers, leaves, and small animals (possibly rabbits or deer) in a monochromatic, engraved style.

SAMUEL LESZCZYŃSKI

CLASSICUM
NIEŚMIERTELNEJ SŁAWY

Opracowali
Piotr Borek
Roman Krzywy

Wstęp
Piotr Borek

WYDAWNICTWO NAUKOWE SUB LUPA
Warszawa 2016

Korekta
Marian Świerzyński

Opracowanie graficzne
PanDawer, www.pandawer.pl

© Copyright by Piotr Borek, Roman Krzywy
© Copyright by Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego
© Copyright by Wydawnictwo Naukowe Sub Lupa

ISBN 978-83-64003-59-2

Publikacja finansowana w ramach programu
Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego
pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki”
w latach 2012–2017

**NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI**

Wydawnictwo Naukowe Sub Lupa
www.sublupa.pl
sublupa@sublupa.pl

Wstęp

Dorobek Samuela Leszczyńskiego nie cieszył się szczególnym zainteresowaniem badaczy literatury polskiego baroku¹. Najważniejsze informacje na temat życia autora zebrał Wiesław Majewski². Żyjący w latach 1637–1676 Leszczyński był synem wojewody dorpckiego Andrzeja i Anny z Koreckich, córki Samuela. Wiadomo, że w młodości przeszedł z kalwinizmu na katolicyzm, edukując się zapewne w sandomierskim kolegium prowadzonym przez jezuitów.

Po śmierci ojca (1651) funkcję jego opiekuna pełnił stryj Bogusław, podskarbi koronny. W tym samym roku młody magnat odziedziczył w spadku po bracie stryjecznym matki,

¹ Niniejsze wprowadzenie odwołuje się do wcześniejszych publikacji autora: *Wstęp*, [w:] S. Leszczyński, *Potrzeba z Szeremetem, hetmanem moskiewskim, i z Kozakami w roku Pańskim 1660 od Polaków wygrana*, oprac. P. Borek, Kraków 2006; *Jan Sobieski w zwierciadle poetyckim Samuela Leszczyńskiego*, [w:] P. Borek, „Przyszłym czasom swej sławy gotować poprawce”. *Studia o literaturze i piśmiennictwie wieków dawnych*, Kraków 2015.

² Zob. W. Majewski, *Leszczyński Samuel h. Wieniawa*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 17, Wrocław 1972, s. 143–144.

Samuelu Karolu Koreckim, ogromny majątek (m.in. dobra koreckie i międzyszyrzenieckie)³. Trudno stwierdzić, czy odbył studia uniwersyteckie, skoro już w roku 1655 został rotmistrzem chorągwi kozackiej i tatarskiej, uczestnicząc zapewne w walkach ze Szwedami i wojskami siedmiogrodzkimi (w 1657 r. Leszczyński był zakładnikiem w trakcie rokowań z Jerzym II Rakoczym)⁴. Nie ma pewności, czy na przełomie lat 1658 i 1659 chorągiew Leszczyńskiego przynależała do królewskiego pułku walczącego w Danii, czy też była w składzie dowodzonej przez Jerzego Lubomirskiego dywizji operującej na Pomorzu⁵. W tym okresie twórca *Potrzeby z Szeremetem* dostał nominację na starostwo łuckie.

W roku 1660 Leszczyński dowodził pułkiem jazdy, który w czasie bitwy cudnowskiej wchodził w skład dywizji hetmana wielkiego koronnego Stanisława „Rewery” Potockiego. Żołnierze starosty łuckiego zasłużyli się we wrześniowych atakach na moskiewski tabor pod Lubarem, a on sam wyróżnił się męstwem w batalii pod Cudnowem 14 października⁶. Kolejne

³ Zdaniem Majewskiego Leszczyński spierał się o dobra koreckie z Czartoryskimi. Ostatecznie jeszcze za swego życia (po 1672 r.) autor *Potrzeby z Szeremetem* miał zapisać Korzec bratankowi Andrzejowi Leszczyńskiemu (synowi Władysława).

⁴ Na przełomie lat 1657 i 1658 Leszczyński przebywał w dobrach w Czartorysku. Zob. Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy w Kijowie (dalej: CPAHU), f. 25, op. 1, spr. 285, k. 509r–511r, 750v–751r, 903r–v.

⁵ List królewski z dnia 6 sierpnia 1658 r. zawiera informację o przyjęciu na służbę chorągwi Leszczyńskiego, lecz nie określa jej dokładnego przydziału (CPAHU, f. 25, op. 1, spr. 285, k. 572r–v).

⁶ Czym pochwalił się w swoim wcześniejszym utworze. Zob. S. Leszczyński, *op. cit.*, s. 92. Za tą edycją utwór będzie cytowany poniżej.

lata magnat podporządkował służbie wojskowej, działając przede wszystkim na obszarze Ukrainy Prawobrzeżnej. Został za to uhonorowany nadaniem godności oboźnego koronnego w 1664 r. Należy zaznaczyć, iż twórca *Potrzeby z Szeremetem* cieszył się poważaniem wołyńskiej szlachty – potwierdza to kilkakrotny wybór na posła na sejm z Wołynia (1659, 1662 i 1667–1668). W tym czasie piastował on ponadto godność marszałka sejmiku łuckiego (1662), a także marszałka sądów kapturowych (1668).

W styczniu 1658 r. magnat ożenił się z Konstancją Joanną z Wiśniowieckich (zm. 1670), córką Jerzego⁷. Ślub nie wpłynął zasadniczo na tryb życia przyszłego oboźnego koronnego, który uczestniczył do schyłku lat sześćdziesiątych XVII stulecia w potyczkach z Kozakami, Moskalami i Tatarami. W 1673 r. sejm mianował Leszczyńskiego doradcą hetmanów w radzie wojennej Rzeczypospolitej, jednak ciężka choroba wykluczyła go z uczestnictwa w kampanii chocimskiej, na co żalił się w dedykacji *Classicum* (zob. *Janowi na Żółkwi i Złoczewie Sobieskiemu* XII). Stan zdrowia oboźnego koronnego nie uległ poprawie w następnych latach. W spisany 23 lipca 1674 r. w Mogilnicy testamentie magnata czytamy, iż wybrał się on „w drogę daleką dla poratowania zdrowia do wód” (nazwy uzdrowiska nie podał), a na wypadek śmierci rozporządza majątkiem⁸. Podróż nie spowodowała poprawy zdrowia. Leszczyński zmarł dwa lata później. Pochowano go, zgodnie z testamentowym zapisem,

⁷ Zob. CPAHU, f. 25, op. 1, spr. 285, k. 511v.

⁸ *Testament Samuela Leszczyńskiego*, rkps Biblioteki PAN w Kórniku, sygn. 1946, k. 73r (testament na k. 73r–78r).

w rodzinnym Czartorysku „u ojców dominikanów, [...] w grobie matkiej”⁹.

Pierwszym opublikowanym utworem Leszczyńskiego jest *Potrzeba z Szeremetem* (1661), poemat w czterech częściach¹⁰. Poza tym dziełem ogłosił drukiem „*Classicum*” *nieśmiertelnej Sławy* (1674)¹¹, w którym chwalił zwycięstwo armii Rzeczypospolitej z siłami turecko-tatarskimi pod Chocimiem w roku 1673¹², a zwłaszcza postać zwycięskiego hetmana Sobieskiego¹³. Ponadto zachował się w rękopisie panegiryk Leszczyńskiego zadedykowany królowi Janowi III pod tytułem „*Carmen*” *ojczyste*¹⁴.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ Utwór został wydany anonimowo. Autorstwo ustalił Karol Estreicher (zob. idem, *Bibliografia literatury polskiej*, t. 21, Kraków 1906, s. 213–214).

¹¹ Poemat ukazał się pod kryptonimem „S.L.O.K.Ł.K.S.” (Samuel Leszczyński, oboźny koronny, łucki, korsuński starosta).

¹² Wydarzenie opiewali wierszem także inni twórcy: Z. Morsztyn, *Sławna wiktoryja nad Turkami od wojsk koronnych i Wielkiego Księstwa Litewskiego pod Chocimiem otrzymana w Dzień Świętego Marcina 1673*, [b.m.] 1674; J. Ślizień, *Haracz krwią turecką Turkom wypłacony*, Wilno 1674; M.I. Kuligowski, *Dźwięk Marsa walecznego z walnej ekspedycyi chocimskiej i z otrzymanego w roku 1673 nad Turkami zwycięstwa*, Wilno 1675; R. Leszczyński, *Zwycięstwo niezwyčajnego narodu polskiego nad hardym Turczyńem na polach chocimskich w r. 1673*, [b.m., b.r.].

¹³ Panegiryk ten dopiero od niedawna cieszy się zainteresowaniem historyków literatury. Zob. R. Ryba, *Między autopsją a konwencją. Kilka uwag o „Classicum nieśmiertelnej sławy” Samuela Leszczyńskiego*, [w:] *Sarmackie theatrum*, t. 1: *Wartości i słowa*, red. R. Ociecek przy współudziale B. Mazurkowej, Katowice 2001; Ł. Rokicki, „*Classicum nieśmiertelnej Sławy*” Samuela Leszczyńskiego – alegoryczny panegiryk na peryferiach literatury barokowej, „*Młoda Polonistyka*” 2001 (studium to zawiera jak dotąd najpełniejsze omówienie inwencji i wymowy ideowej utworu).

¹⁴ Rękopis Narodowej Biblioteki Ukrainy im. W.I. Wernadskiego w Kijowie, sygn. F. 1, spr. 5795, k. 314r–315r. Wydanie krytyczne w: P. Borek, *Przyszłym*

Utwór ten uznać można za kontynuację pochwały hetmana z *Classicum*. Mający formę ułożonego w oktawach akrostychu wiersz upamiętnia wybór magnata na króla. Jak widać, dorobek literacki Samuela Leszczyńskiego nie jest zbyt okazały, nie stanowi też osiągnięcia literackiego, które wykraczałoby poza przeciętny poziom barokowego talentu wierszopiskiego.

Zdecydowanie najatrakcyjniejszym czytelniczko utworem wydaje się *Potrzeba z Szeremetem* – poemat istotny dla rozwoju „ojczystego *heroicum*”¹⁵ w polskiej epice drugiej połowy XVII stulecia. Dzieło to wykorzystywali także historycy bitwy pod Cudnowem (1660)¹⁶. Liczący blisko dwa tysiące wersów poemat powstał wnet po opiewanych zdarzeniach (najpewniej z początkiem 1661 r.), co czyni z niego jedno z podstawowych źródeł, pozwalających na rekonstrukcję batalii hetmanów koronnych z armią Wasyla Szeremietiewa wspieraną przez Kozaków pod wodzą Tymofieja Ciecziury i Jerzego Chmielnickiego. Utwór

czasom..., s. 227–229. Zob. też M. Sipayłówna, *Działalność kulturalna rodu Leszczyńskich*, Poznań 1936 (odb. ze „Sprawozdań Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk” 1935). Warto też wspomnieć o zachowanej w rękopisie *Mowie J[ego] M[os]ci Pana oboźnego koronnego Samuela Leszczyńskiego dziękującego za ... Eugenię Katarzynę Wiśniowiecką poślubioną J[ego] M[os]ci P[anu] w[o]jowu dzicowii sandomierskiemu Stanisławowi Koniecpolskiemu, późn[iej]szemu kasztelanowi krakowskiemu, 1667*, rkps Biblioteki PAN w Kórniku, sygn. 13615, k. 23r.

¹⁵ Zob. M. Kaczmarek, „*Comparatio*” jako dominanta stylistyczna „ojczystego wiersza” Samuela Twardowskiego, „*Studia Śląskie*” 1974, s. 137–144; R. Ociczek, „*Ojczyste heroica*” Samuela Twardowskiego. Kilka uwag o znaczeniu terminu, [w:] *Studia bibliologiczne*, t. 9, red. B. Zyska, I. Socha, Katowice 1995, s. 69–77.

¹⁶ Zob. W. Czermak, *Szczęśliwy rok. Dzieje wojny moskiewsko-polskiej z r. 1660*, „*Przegląd Polski*” 1886, 1887, 1893; W. Herasymczuk, *Czudniwska kampania*, Lwów 1913; A. Hniłko, *Wyprawa cudnowska w 1660 roku*, Warszawa 1931; R. Romański, *Cudnow 1660*, Warszawa 1996.

cieszył się również popularnością w drugiej połowie XVII w., o czym świadczą jego odpisy¹⁷ oraz łacińska przeróbka prozą autorstwa Jana Zieleniewicza, która ukazała się drukiem¹⁸.

Potrzebą z Szeremetem nie zajmowali się natomiast, poza nielicznymi wyjątkami¹⁹, badacze dawnej literatury, nawet znawcy barokowej epiki i poezji okolicznościowej²⁰. Uważna lektura poematu uświadamia, że mamy do czynienia z dziełkiem niebanalnym, skomponowanym zgodnie z konwencjami ówczesnej epiki heroicznej. Znający tradycję literacką (głównie rzymską i humanistyczną) oraz dysponujący wyniesioną ze szkół jezuickich umiejętnością stosowania prawideł retorycznych Leszczyński potrafił spożytkować swą wiedzę w epickiej prezentacji walk pod Cudnowem. Co ciekawe, autor zaproponował nieco odmienne widzenie wojny w stosunku do tradycji „ojczystego

¹⁷ Np. rkps Biblioteki Czartoryskich w Krakowie, sygn. IV 1656, s. 771–814: *Ekspedycja Jaśnie Wielmożnego J[eg]o M[iłoś]ci Pana Stanisława na Podhacach Potockiego, hetmana wielkiego koron[nego], jako też i Jaśnie Wiel[możnego] J[eg]o M[iłoś]ci Pana J[e]rzego hrabi na Wiśniczu Lubomirskiego przeciwko Szeremetowi, hetmanowi moskiewskiemu, która się odprawiała pod Czudnowem anno 1660.*

¹⁸ J. Zieleniewicz, *Memorabilis victoria de Szeremetho ... ad Cudnoviam reportata anno Domini MDCLC*, Cracoviae 1668.

¹⁹ Zob. J. Niedźwiedz, *Między „Wojną domową” a „Wojną chocimską” – poemat Samuela Leszczyńskiego o bitwie cudnowskiej*, „Napis” 2001; P. Borek, *Wstęp...*

²⁰ Zaledwie wzmianki na temat *Potrzeby z Szeremetem* odnaleźć można w pracy Mariana Kaczmarka (*Epicki kształt poematów historycznych Samuela Twardowskiego*, Wrocław 1972, s. 46, 62) oraz studium Juliusza Nowaka-Dłużewskiego (*Dynastia literacka Leszczyńskich (kartka z dziejów poezji okolicznościowej w Polsce XVII w.)*, „Przegląd Humanistyczny” 1971, nr 1, s. 24). Zob. też: idem, *Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce. Dwaj królowie rodacy*, z rękopisu wydał, oprac. i posłowiem opatrzył S. Nieczanowski, Warszawa 1980, s. 76–77.

heroicum". Przede wszystkim jednym z bohaterów uczynił szpiega, którego relacja opatrzona została wymowną notą marginesową: „Virtus an dolus” („Dzielność czy oszustwo”). Z treści utworu jasno wynika, że dla twórcy w tym przypadku były to synonimy. Czyn szpiega żołnierz-literat ocenił jako *dolus bonus* – czyli godny uznania podstęp względem nieprzyjaciela. Zdaniem autora *Potrzeby z Szeremetem* szpiegowanie to jeden ze skutecznych sposobów walki, który należy wyzyskiwać w zmaganiach z przeciwnikiem.

Próbując ulokować poemat na tle rozwoju wierszowanej epiki o wojnach polsko-moskiewskich, trzeba zgodzić się z Jakubem Niedźwiedziem, iż utwór stanowi zwieńczenie pewnego procesu ujmowania tej problematyki²¹. Zdecydowała o tym sama historia: na bitwie cudnowskiej kończą się wieloletnie zmagania z państwem carów. Późniejsze kampanie, a wraz z nimi i utwory poetyckie, dotyczą już granicy południowej Rzeczypospolitej. Oczywiście, nie jest to jedyny powód, dla którego należy docenić wysiłek literacki twórcy *Potrzeby z Szeremetem*. Ujęcie cudnowskiej „potrzeby” w formę poematu epickiego wymogło na autorze ustosunkowanie się do wcześniejszej tradycji. Nie powielił on jedynie wielokrotnie wyzyskiwanego schematu diariuszowo-kronikarskiego kształtowania materii wojennej. Swą relację podporządkował logice przyczynowo-skutkowej, stosując w pierwszych dwóch częściach dzieła technikę epickiej antycypacji, co z pewnością podniosło wartość artystyczną utworu. Przewaga mowy niezależnej (oracje dowódców) nad narracją trzecioosobową w obu początkowych ustępach zdecydowała

²¹ Zob. J. Niedźwiedź, *op. cit.*, s. 236.

o silnym zretoryzowaniu poematu, z czym nie spotykamy się na taką skalę we wcześniejszej polskiej epice historycznej. Rozbudowane oracje przyczyniły się też do ustatycznienia akcji oraz wzmocniły perswazyjny ton dzieła. Od pierwszych wersów czytelnik nie ma wątpliwości, z którą ze stron winien się identyfikować. Ale w *Potrzebie z Szeremetem* nie chodzi tylko o pochwałę męstwa rodaków. Liczący kilkadziesiąt wersów katalog poległych rycerzy staje się „archiwum sarmackiej pamięci”²². Finalne zdanie poematu: „napiścież Szeremeta, a zmażcie Schina”, zestawiające sukces pod Cudnowem z wojną smoleńską z lat trzydziestych XVII w., dobitnie świadczy o chęci postawienia uczestników współczesnej batalii obok tryumfatorów sprzed półwiecza.

W *Potrzebie z Szeremetem* podstawową formą podawczą jest epicka relacja, służąca przedstawieniu przebiegu kampanii cudnowskiej. W laudacjach wodzów i rycerstwa koronnego uchwytna jest jednak także tendencja panegiryczna, która zdominowała późniejsze utwory okolicznościowe Leszczyńskiego.

„*Classicum*” *nieśmiertelnej Sławy* już w tytule ujawnia zamiar pochwały wodzów koronnych i litewskich po zwycięstwie pod Chocimiem. By uwzniościć opiewaną wiktoryę, autor wybrał formę panegiryku alegorycznego: zwycięzców wychwala bogini Sława trzymająca w ręce *classicum* – trąbę, którą w starożytnym Rzymie przywoływano obywateli na zgromadzenia, a także żołnierzy na zbiórki. Już w czasach antycznych stała się atrybutem

²² Odwołuję się do tytułu książki Stanisława Roszaka: *Archiwa sarmackiej pamięci. Funkcje i znaczenie rękopiśmiennych ksiąg „silva rerum” w kulturze Rzeczypospolitej XVIII wieku*, Toruń 2004.

Famy (Sławy), ukazywanej z koroną na głowie oraz trąbą w prawej dłoni (pierwsza symbolizowała wyrażanie woli monarchów, druga – zdolność głoszenia chwały za znakomite zasługi)²³. W dziele Leszczyńskiego zamiast korony Sława dzierży symbolizujący nieśmiertelność wieniec laurowy, którym ozdabia najdzielniejszych bohaterów. Sama zaś zasiadająca na złotym tronie bogini nie podlega upływowi czasu, zmienności losu czy wreszcie śmierci. Tym samym jej decyzje związane z honorowaniem ludzkich zasług wpisują się, zgodnie z autorską sugestią, w porządek ponadczasowego trwania w ludzkiej pamięci.

W poemacie można wyróżnić dwie nierówne pod względem objętości części. Pierwsza z nich ma charakter ekfrastyczny i zawiera opis pałacu Sławy²⁴, będący gloryfikacją minionych cywilizacji i bohaterów. Zgromadzone we wnętrzu gmachu dzieła sztuki (rzeźby i obrazy) pełnią funkcję komemoratywną. Deskrypcję poprzedza konwencjonalny zwrot do muzy historii, w którym poeta prosi o przedstawienie mieszkania Sławy: „Ale powiedz, o Klijo, gdzie Sława wspaniała / Mieszka i gdzie pałace swe wybudowała” (w. 25–26). Odpowiadając na pytania, muza zarysowuje linię dziejów, ukazanych jako pasmo chwałebnych czynów najbardziej zasłużonych bohaterów (katalog rozpoczyna mityczny Herkules i biblijny Samson). Przegląd czynów wybitnych jednostek powiązany został z następstwem kolejnych cywilizacji, które stworzyły imperia, dlatego czytelnik poznaje

²³ Zob. C. Ripa, *Ikonomia*, przeł. I. Kania, Warszawa 1998, s. 16–17.

²⁴ Konwencja ekfrazy cieszy się ostatnio dużym zainteresowaniem historyków literatury. Zob. np. R. Krzywy, *Wędrowki z Mnemozyne. Studia o topice dawnego podróżopisarstwa*, Warszawa 2013, s. 128–137.

m.in. bohaterów asyryjskich, babilońskich, perskich czy rzymskich oraz wybranych cesarzy nowożytnych²⁵.

Leszczyński odwołał się do tradycji ekfrastycznych przedstawień budowli, zespalać opis z wyliczeniem znajdujących się w pałacu Sławy portretów, w czym można dostrzec wpływ popularnych od XVI w. katalogów osobistości (tzw. *icones*)²⁶. Takie rozwiązanie inwencyjne zaczerpnął twórca z *Pałacu Leszczyńskiego* Samuela Twardowskiego, w którym jednak galerię obrazów znajdującą się w jednej z komnat pałacu Sławy wypełniają uporządkowane chronologicznie konterfekty przodków Bogusława Leszczyńskiego²⁷. W *Classicum* pochwałę współczesnych poprzedzają wizerunki bohaterów starożytnych, a także nieżyjących już rycerzy, którzy zasłużyli się na polach chwały. Dzięki temu czyny żyjących obrońców ojczyzny są monumentalizowane, zasilając niejako na bieżąco wieczne „archiwum pamięci”, w którym od znakomitych wojów sprzed wieków wywodzi się rodowód obecnych.

Po rekapitulacji dokonań bohaterów zamierzchłej przeszłości Klio skupia uwagę na dziejach Polski (w. 361–367):

²⁵ Taki schemat uporządkowania wiedzy historycznej spopularyzowany został przez szkoły (zwłaszcza jezuickie). Zob. T. Bieńkowski, *Antyk w literaturze i kulturze staropolskiej (1450–1750). Główne problemy i kierunki recepcji*, Wrocław 1976, s. 165–182.

²⁶ O oddziaływaniu tej formy na kształt *Classicum* pisała Renata Ryba (*op. cit.*, s. 97–98). O popularności *icones* w dawnych wiekach zob. R. Krzywy, *Katalog władców*, [w:] *Słownik rodzajów i gatunków literackich*, red. S. Gazda, S. Tyniecka-Makowska, Kraków 2006.

²⁷ Na temat kompozycji utworu zob. R. Krzywy, *Wprowadzenie do lektury*, [w:] S. Twardowski, *Pałac Leszczyński*, Warszawa 2002, s. 10–15.

Te kunszty niezliczone i żywe obrazy,
Pędzłem Apellesowym robione bez skazy,
Jako i w mozaiku drogim, rozsadziła
Gdy po tych galeryjach, nie upośledziła
Ta bogini i nasze sarmackie przykłady
Męstwa i nieśmiertelnych dzieł, zwłaszcza do zwady
Ilekroć z tym pogaństwem przyszło.

Katalog rodaków otwiera – zgodnie z tradycją tego typu katalogów – zwięzła charakterystyka Lecha, po której następuje przegląd najważniejszych monarchów, a w dalszej kolejności magnatów polskich. Wśród panegirycznych wizerunków wyróżniają się portrety Samuela Koreckiego, Jeremiego Wiśniowieckiego i Stefana Czarnieckiego, zatem postaci bliskich obożnemu koronnemu z uwagi na ich etos rycerski. Szczególnie dużo miejsca Leszczyński poświęcił Koreckiemu, którego biogram cechuje duża szczegółowość, co wpłynęło też na rozmiar poświęconego mu ustępu. Zdecydowały o tym zapewne względy rodzinne, gdyż autor *Classicum* był synem córki wojowniczego magnata. Deskrypcje czynów konkretnych osób zamyka wyliczenie herbów, dokumentujących zbiorowe osiągnięcia przedstawicieli znakomitych rodów szlacheckich. Mimo że Leszczyński stara się nie wyróżniać żadnego z nich, to końcowa pochwała hetmana Sobieskiego i jego świeżego sukcesu militarnego zdaje się przyćmiewać czyny poprzedników.

Należy w tym miejscu postawić pytanie o bezpośrednie wzorce poematu Leszczyńskiego. We wnikliwym studium poświęconym m.in. kontekstom literackim *Classicum* Łukasz

Rokicki wykazał, że najważniejszą inspirację dla literata stanowił wspomniany już *Pałac Leszczyński* Samuela Twardowskiego²⁸. Zestawienie obu panegiryków dowodzi, iż rzeczywiście mamy do czynienia z powieleniem pomysłu wielkopolskiego Marona. Mało tego, Leszczyński przejął z tego oraz innych dzieł Twardowskiego całe frazy (nierzadko je przekształcając), co uzmysławia, że magnat bardzo cenił dorobek twórcy *Władysława IV. Classicum* w tej perspektywie okazuje się zatem interesującym przykładem recepcji dorobku starszego poety. Naśladowanie struktury *Pałacu Leszczyńskiego*, rewokacje tematyczne każą sądzić, że rozwiązania genologiczno-stylistyczne Twardowskiego cieszyły się dużym zainteresowaniem, znajdując kontynuatorów w okresie następującym tuż po jego śmierci w 1661 r.

Z zagadnieniem imitacji łączy się także zakres erudycji humanistycznej Leszczyńskiego. Można odnieść wrażenie, iż nie była ona ponadprzeciętna. Wśród dzieł, których znajomość autor ujawnił w *Classicum*, warto wymienić Biblię, *Metamorfozy* Owidiusza, *Eneidę* Wergiliusza, pieśni Jana Kochanowskiego, *Jerozolimę wyzwoloną* Piotra Kochanowskiego, a także historyków rzymskich, zwłaszcza Swetoniusza i Liwiusza. Na uwagę zasługuje również żywioł gnomiczny (sentencje antyczne, przysłowia), który uznać można za cechę stylu Leszczyńskiego, choć pamiętać należy, że stosowanie różnego rodzaju maksym było powszechne w dawnym piśmiennictwie.

Opiewany w *Classicum* wódz spod Chocimia jest obecny we wszystkich znanych utworach Leszczyńskiego. W *Potrzebie*

²⁸ Zob. Ł. Rokicki, *op. cit.*

z *Szeremetem* Sobieskiego wspomniano dwukrotnie. Obie wzmianki dotyczą jego postawy w czasie ataku na kozacki tabor pod Słobodyszczami. Pierwsza ujawnia pozycję, z której pułkownik wykonał taktyczny manewr (w. 889–894):

Sobieski z pułkiem swoim od skrzydła lewego
Przymnaża coraz więcej sławy domu swego,
Chociaż szkodę niezmierną w ludziach swych ponosi,
Stąd nieśmiertelną sławę swej pracy odnosi,
Że na śmiertelne razy, na trup zagęszczony
Nie dba, sam leżąc w tabor ludźmi osadzony

– druga z kolei wskazuje na ferwor walki i zagrożenie życia zarówno Sobieskiego, jak i jego porucznika Bidzińskiego (w. 1039–1042):

Bidziński siekł, aż mu ręka ustawała,
Aż mu szabla o głowy moskiewskie stępała.
Pod Sobieskim dwóch koni w tej bitwie zabito,
Nie dziw, od cła takiego płacił wielkie myto.

Do tych właśnie fragmentów (zwłaszcza pierwszego, w którym mowa o nieśmiertelnej sławie) odwołał się Leszczyński w spisany kilkanaście lat później *Classicum*. Późniejszy utwór otwiera dedykacja, po której następuje wierszowana przedmowa skierowana do marszałka Sobieskiego. Nawiązał w niej autor do faktu posłania mu rękopiśmiennej redakcji poematu (oktawa I):

Niepróżne było, o wielki hetmanie,
Owe w cudnowskich dziejach me o tobie
Wróżki, którem ci już na pożegnanie
Posłał, wzmiankując o twojej osobie
I dziełach twoich. Wspomnij sobie na nie.
Żeś w swej pradziada doszedzsy ozdobie,
Miał jego głowy nieodwetowaną
Łbów bisurmańskich wetować zamianą²⁹.

Obejmująca trzynaście kunsztownych oktaf apostrofa do Sobieskiego zawiera rekapitulację batalii chocimskiej. Autor wyraził w niej, poza laudacją głównodowodzącego, nadzieję na ostateczne rozprawienie się zjednoczonej chrześcijańskiej Europy z imperium osmańskim. Motywem przewodnim przedmowy – w myśl słów poprzedzającego ją motto, zaczerpniętego z *De calumnia oratio* Justusa Lipsiusa – jest nieśmiertelność imienia i sławy („nomen autem et fama aeternat, eaque sola, cum non erimus, hic erunt”). Sława, której poeta nadał wymiar bytującej poza wszelkimi religiami bogini, nieść będzie po świecie wieści o wiktorii potomka Stanisława Żółkiewskiego, którego śmierć pod Cecorą została w końcu pomszczona. Podobnie jak we wcześniejszej *Potrzebie z Szeremetem* poeta ocenia przebieg batalii w kontekście Opatrzności: „[...] Bóg podobną fortunę wielkiemu / W Europie rzadką zdarzył Sobieskiemu” (*Janowi na Żółkwi i Złoczewie Sobieskiemu* VIII, w. 7–8). Sukces wodza i jego

²⁹ O zależnościach między redakcją rękopiśmienną i drukowaną zob. P. Borek, *Wstęp...*, s. 17–19.

podkomendnych rozumie zatem jako spełnienie woli Bożej, w imię której podjęto walkę z muzułmanami. Naturalnym dopełnieniem takiej wykładni wydarzenia jest opis zachowania wojska Sobieskiego po wejściu do namiotu pokonanego dowódcy tureckiego: „[...] rycerstwo z tobą zaśpiewało / Zastępów Panu w nieodeszłej cerze, / W krwawym odzieniu przy świętej ofierze” (VII, w. 6–8).

Jak już nadmieniono, w części wstępnej pojawiają się akcenty panegiryczne. Poprzestał Leszczyński na konwencjonalnym wyliczeniu urzędów i funkcji piastowanych przez magnata. Pochwale Sobieskiego uzupełnił w tekście poematu. Jego szczególne miejsce w dziejach sugeruje umieszczenie herbu Janina na końcu wspomnianego już wyliczenia szlacheckich „klejnotów” (w. 1061–1068):

Ale tam najwydatniej lśni się bułatowa
W polu jasnobłękitnym tarcz Achillesowa,
Pod nią się genijusze mali uginają,
Na sobie ją dźwigając, i onę trzymają.
Stąd bogini orężna, a z drugiej kirysem
Strony mąż odziany zupełnym, z tym napisem:
„Wielkiego Sobieskiego dziedziczna Janina
Zaszczyciła ojczyznę: starła poganina”.

Wedle poety o miejscu Janiny w narodowym panteonie zdecydowały walki Sobieskiego z poganinem uwieńczone zwycięstwem chocimskim. Tak bowiem należy odczytywać ostatnie dwa wersy cytowanego fragmentu. Leszczyński posłużył się

zatem antycypacją jako figurą laudacyjną, gdyż starcie z armią Husseina paszy zostało opisane w późniejszych partiach utworu. Swoiste pendant dla znaczenia tarczy Sobieskich stanowi pomnik hetmana ulokowany w oszklonej sali, znajdującej się w kopule świątyni Sławy (w. 1222–1226):

Staął na sedymencie ryty marmorowym
Pięknym, znaczny humorem sam sobie przytomnym,
Regimentem się wspiera niezbitym, niezłomnym.
Kto spojrzy na wizerunk konterfektu tego,
Sławnego w nim od razu pozna Sobieskiego.

Układ wertykalny, jaki zastosował twórca, organizując przestrzeń pałacu Sławy, nie jest przypadkowy. Monument Sobieskiego umiejscowił autor w tej części alegorycznej budowli, w której Sława przyznaje laury najznakomitszym bohaterom dziejowym. Hetman koronny znalazł tam miejsce już za życia, co należy uznać za część strategii panegirycznej.

Heroizacji Sobieskiego oraz jego podkomendnych podporządkowana jest druga część poematu, poświęcona bitwie chocimskiej. W wierszowanej relacji Leszczyński pisze o czynach wodza kilkakrotnie. Co ważne, wszystkie opisy czynów hetmańskich podporządkowane zostały tendencji idealizacyjnej. Interesujące, że autor nie wspomina o bezpośrednim uczestnictwie Sobieskiego w bitwie. Przedstawienie zmagania skupia się raczej na zbiorowości żołnierzy oraz wymienionych z nazwiska oficerach i magnatach (w sumie kilkadziesiąt osób). Za podstawowe

dokonanie hetmana pisarz uznał jego dowódczą funkcję, chociaż wiadomo skądinąd, że uczestniczył w zmaganiach³⁰.

Punktem kulminacyjnym pochwały talentu militarnego Sobieskiego jest zstąpienie na pole bitewne Sławy, która „sama za tym koni / Z góry na dół kinąwszy, w obóz się sam skłoni / Na czas” (w. 1695–1697), by uścisnąć prawicę hetmana i wygłosić obszerną mowę. Oracja bogini liczy dwieście pięćdziesiąt wersów i stanowi zwieńczenie utworu. W całości poświęcona została pochwalę cnót tryumfującego wodza, które przyszyły monarcha ujawniał – jak twierdzi Sława – już od wczesnej młodości. Sekwencję toposów panegirycznych wypełniają fakty natury biograficznej³¹. Na czoło wysuwa się młodzięcza edukacja, a zwłaszcza zagraniczne wojaże, dzięki którym magnat zdobył wiedzę z zakresu wojskowości (zob. w. 1753–1764)³². Następnie Sława, poczynając od wyprawy zborowskiej (1649), prezentuje karierę żołnierską Sobieskiego. Wyliczenie kolejnych kampanii z jego udziałem podporządkowane jest wykazaniu męstwa magnata. Pochwały dopełnia wyliczenie także innych zalet wyróżniających wodza (w. 1837–1840):

³⁰ Zob. Z. Wójcik, *Jan Sobieski 1629–1696*, Warszawa 1983, s. 210; D. Orłowski, *Chocim 1673*, Warszawa 2007, s. 93–101.

³¹ Katalog *loci* biograficznych wyzyskiwanych często w ówczesnych panegirykach zestawił Roman Krzywy w studium *Aspekt panegiryczny w twórczości Samuela Twardowskiego*, [w:] *Wielkopolski Maro. Samuel ze Skrzypny Twardowski i jego dzieło w wielkiej i małej Ojczyźnie*, red. K. Meller, J. Kowalski, Poznań 2002, s. 99–107.

³² O znaczeniu podróży edukacyjnej jako argumentie pochwalnym zob. idem, *Wędrówki z Mnemozyne...*, s. 207–245.

Mimo rozum i dzielność, które dwa przymioty
Jako dwa chryzolity, gdy zdobią klejnoty,
W tobie jasnie się świecą, skromność przystąpiła,
Która cię stąd przyjemnym wszystkim uczyniła.

Do mądrości i męstwa, cnót, które należały do tradycyjnej topiki heroizacyjnej, bogini dodała również sprawiedliwość oraz przedkładanie dobra ojczyzny nad prywatne – cechy te, obok pobożności, wyróżniały hetmanów spośród rzeszy herbowych służących Rzeczypospolitej³³.

Pochwała Sobieskiego odwołuje się zatem do wzorca idealnego wodza chrześcijańskiego. Hetman został w *Classicum* wyniesiony ponad pozostałych bohaterów: zarówno starożytnych, jak i działających bezpośrednio przed Sobieskim. W poczcie rodzimych wodzów zwraca stosunkowo niewielka liczba i rola monarchów. Pozostając w zgodzie z etosem rycerskim, Leszczyński promował tych bohaterów, którzy zasłużyli się czynami wojennymi w dziejach ojczyzny.

Pomysł Twardowskiego, aby treści panegiryczne powiązać z wizją alegorycznego pałacu Sławy, okazał się odpowiadać gustowi Leszczyńskiego. Imitując rozwiązania inwencyjne poprzednika, stworzył naśladowca monumentalny obraz sarmackiego wodza. Jak już stwierdzono, twórca ubolewał, że z powodu słabego zdrowia nie mógł uczestniczyć w opiewanej kampanii. Była to, być może, jedna z przyczyn, dla których odszedł od wzorca epickiego na rzecz poematu

³³ Zob. szerzej na ten temat: L. Szczerbicka-Ślęk, *W kręgu Klio i Kaliopie. Staropolska epika historyczna*, Wrocław 1973, s. 77–127.

biograficznego i, w mniejszym zakresie, epiniczum³⁴. *Classicum* nie jest jednakże dziełem jednorodnym gatunkowo. Ekfrazę alegorycznego pałacu cechuje przewaga partii opisowych nad narracyjnymi. Czytelnik wspólnie z Klio wędruje po gmachu i śledzi, poczynając od starożytności, osiągnięcia bohaterów wojennych. Droga tę wieńczy apoteoza Sobieskiego. Właściwa laudacja hetmana dokonuje się poprzez rekapitulację wydarzeń pod Chocimiem (partia ta ma kształt relacji epickiej) oraz przemowę Sławy. Z przedstawienia biografii wodza twórca usunął (bądź zepchnął na dalszy plan) sprawy prywatne, które z punktu widzenia dobra ojczyzny nie były istotne³⁵. Alegoria, którą należy uznać za dominujący środek dla wyrażenia poetyckiego przesłania, decyduje o uniwersalizacji tematu wiecznej sławy i potrzeby pamięci, a także znaczenia kultuwowania cnót dla wspólnoty narodowej³⁶.

³⁴ Innego zdania jest Renata Ryba (*op. cit.*, s. 99), która twierdzi, że właśnie ten gatunek stanowił dla Leszczyńskiego podstawowy punkt odniesienia.

³⁵ Zafascynowanie wojskową osobowością Sobieskiego dokumentuje, dodać należy, upodobania autora, który przedkładał rzemiosło rycerskie nad życie rodzinne.

³⁶ Inne stanowisko prezentują uwagi Juliusza Nowaka-Dłużewskiego (*Okolicznościowa poezja polityczna...*, s. 78): „Nadmiar alegoryzmu powoduje ostatecznie niepowodzenie artystyczne tej ciekawej historii w obrazach”. Za nietrafione uznać też należy sugestię Jerzego Śliwińskiego, jakoby Leszczyński nie w pełni wyzyskał potencjał epicki, który wiązał się z podjęciem tematu batalistycznego (zob. idem, *Jan III Sobieski w literaturze narodów Europy*, Warszawa 1979, s. 32). Autor obrał zupełnie inną strategię artystyczną, niż zyczyłby sobie tego dwudziestowieczny badacz, ale nie można mu z tego powodu czynić wymówek. Nie przekonuje również przypuszczenie Renaty Ryby (*op. cit.*, s. 95): „Wydaje się, że na ukształtowanie utworu w dużym stopniu wpłynął brak wiedzy autorskiej, czerpanej bezpośrednio, z autopsji. Do takiego stwierdzenia upoważnia nas

Zamysł poety był inny niż w dziele o kampanii cudnowskiej, dlatego też nieuzasadnione są zarzuty pod adresem Leszczyńskiego, jakoby nie w pełni wyzyskał potencjał epicki.

zwłaszcza konstrukcja narratora”. Leszczyński dysponował co najmniej relacjami świadków, podobnie jak w przypadku zdarzeń pod Cudnowem i Słobodyszczami, w których uczestniczył tylko częściowo, lecz opisał obie bitwy bardzo dokładnie. [Przygotowując objaśnienia, ustalono, że magnat korzystał z diariusza znanego pod tytułem *Czynności w obozie w czasie wyprawy pod Chocim* (zob. s. 194), z którego przejął niektóre wyrażenia – R.K.]

Zasady wydania

„*Classicum*” *nieśmiertelnej Sławy* zostało publikowane w Krakowie „u dziedziców Krzysztofa Schedla” w 1674 r. (wydawcy korzystali z egzemplarza ze zbiorów Biblioteki Jagiellońskiej, sygn. 923 I): 4°, s.nlb. 8, s.lb. 99. Podobiznę karty tytułowej zamieszczono na stronie 30.

W transkrypcji uwspółcześniono pisownię dużych i małych liter, przestankowanie, wprowadzono też podział na akapity. Zachowano występujące w podstawie wyróżnienie kursywą partii tekstu, które stanowi charakterystyczny dla drugiej połowy XVII i pierwszej XVIII wieku zabieg typograficzny, służący podkreśleniu dygresji, cytatów, zwrotów sentencjonalnych itp.

Partykuły i części ruchome pisano razem, stosując dywiz w sytuacjach, gdy znaczenie mogło wydawać się niejasne, np. *czy-li* (‘czy też’), *ma-ż*.

Zachowano formy oboczne, np. *wszytkie* || *wszystko*, *zaczym* || *zaczem*.

Zrezygnowano z pozostałości grafii łacińskiej w formach hybrydalnych odmienianych zgodnie z regułami języka polskiego

(np. *victorię* → *wiktoryję*, *militią* → *miliciją*, *graeccy* → *greccy*). Nie utrzymano grupy *-th-* (np. *author* → *autor*, *Clotho* → *Klotho*, *Korybuth* → *Korybut*). Zrezygnowano również z podwajania spółgłosek w leksemach obcej proveniencji, w których dziś nie występują (np. *gazetty* → *gazety*, *kasztellan* → *kasztelan*, *Prussy* → *Prusy*). Wprowadzono podwojenia, gdy wymaga tego dzisiejsza ortografia, np. *helespontskiej* → *hellespontskiej*. Wyodrębniono kursywą wyrazy obce, np. *Aeneas*, *Alpes*, *Argiraspidae*, *stylo panegyrico*.

W transkrypcji nie kreskowano *a* jasnego oraz *e* pochyłego, odstępując od tej zasady, gdy tego wymagała czystość rymu, np. *hetmaném* // *trzymanym*. Zachowano poszerzenie artykulacji *i* do *e* w otoczeniu spółgłosek miękkich w słowie *ćmieć się* ('ćmić się') oraz przed *ł* (np. *trawieł*), a także wymowę ścieśnioną w słowach typu *bohатыr*, *kwатыра*, *wірchołek*, *окрыслиć*, *wyszпыраć*.

Zachowano dawne repartycje samogłosek, np. *zatrząsna*, *Chrabrem*, *osiędzie*.

Pominięto oznaczenia wtórnej nosowości (np. *Kąncki* → *Kącki*, *odmięni* → *odmieni*). Pozostawiono beznosówkową formę wyrazu *tesknić*.

Pisownię *o*, *ó*, *u* uporządkowano zgodnie z obecną ortografią z wyjątkiem pozycji rymowych, np. *rożnej* // *ostrożnej*. Zachowano dawną wymowę słowa *pokiej* ('póki').

W wyrazach obcego pochodzenia, gdy tego wymagał rytm wiersza, połączenia *i*, *y* z samogłoskami rozszerzano do postaci *-ija-*, *-yja-*, np. *Auzonie* → *Auzonijej*, *Bulgaryą* → *Bulgaryją*. Względy rytmiczne kazały zastosować oboczną pisownię

chrześcijański (*krześcijański*) || *chrześcijański*. Pozostawiono dawną postać słowa *weście* ('wejście').

Zgodnie z dzisiejszą wymową zapisano dźwięczność i bezdźwięczność spółgłosek, np. *bydź* → *być*, *paznogie* → *paznokcie*, *zkd* → *skąd* (zachowano jednak dawną formę *łabęćiami*), a także oznaczenia miękkości i twardości, np. *ubieźpieczą* → *ubezpieczą*, *kwitniące* → *kwitnące*, *puklierzu* → *puklerzu*, *iści* → *iści*.

Zachowano archaiczne grupy spółgłoskowe *-śrz-*, *-źrz-*, np. *śrzodek*, *źrzenice*.

Długie *s* oddawano jako *s* bądź *sz*, np. *umysł* → *umysł*, *przyśło* → *przyszło*.

Szeregi *c* || *cz* || *ć*, *s* || *sz* || *ś* zmodernizowano, np. *czesarzowi* → *cesarzowi*, *znacną* → *znaczną*, *leć* → *lecz*, *naszle* → *naśle*, *szędziwy* → *sędziwy*, *semrząc* → *szemrząc*. Zachowano jedynie formę *Polszcze*.

Nie ingerowano w dawne formy fleksyjne. Zachowano np. końcówki odmiany przymiotnikowej *-em*, *-emi* (np. *niebieskiemi*, *wypadającemi*, *wysokiem*), dawną końcówkę dopełniacza, celownika i miejscownika liczby pojedynczej rzeczowników rodzaju żeńskiego, np. *paniej*, *po wolej*, oraz archaiczną formę imiesłowu przysłówkowego uprzedniego (*zniósszy*, *spadszy* itp.).

Koniektury oznaczano nawiasami kątowymi, natomiast rozwiązania skrótów i tytułatury nawiasami kwadratowymi.

Wykaz koniektur:

- w. 251 *ści<ś>nionej* – poprawka wydawców; *ścinionej* – podstawa (błąd)
- w. 259 *zniesiony* – poprawka wydawców; *zniesionych* – podstawa (błąd)
- w. 315 *jako <w> Hiszpaniej* – poprawka wydawców; *jako Hiszpaniej* – podstawa (błąd)
- w. 318 *wszy<t>kiej* – poprawka wydawców; *wszyzkiej* – podstawa (błąd)
- w. 331 *w si<ę>* – poprawka wydawców; *w sią* – podstawa (błąd)
- w. 386 *<P>odwoje* – poprawka wydawców, *rodwoje* – podstawa (błąd)
- w. 409 *Wte<m>* – poprawka wydawców, *Wten* – podstawa (błąd)
- w. 470 *czołga<t>* – poprawka wydawców; *czołgać* – podstawa (błąd)
- w. 480 *hellespon<ts>kiej* – poprawka wydawców; *helesponstkiej* – podstawa (błąd)
- w. 624 *Micha<ty>* – poprawka wydawców; *Michale* – podstawa (błąd)
- w. 730 *wzniecać* – poprawka wydawców; *wwzniecać* – podstawa (błąd)
- w. 746 *Sa<r>mackiego* – poprawka wydawców; *Samackiego* – podstawa (błąd)
- w. 818 *wsp<ło>nie* – poprawka wydawców; *wspólnie* – podstawa (błąd)
- w. 868 *krakows<k>iego* – poprawka wydawców; *krakowsiego* – podstawa (błąd)

- w. 977 *provinc<y>j* – poprawka wydawców; *prowincej* – podstawa (błąd)
- w. 1026 *by ujął* – poprawka wydawców; *był ujął* – podstawa (błąd)
- w. 1166 *<T>yberem* – poprawka wydawców; *Hyberem* – podstawa (błąd)
- w. 1171 *<U> rzeki Termodontu* – poprawka wydawców; *Rzeki Termoodontu* – podstawa (błąd)
- w. 1176 *skazą* – poprawka wydawców; *skaczą* – podstawa (błąd)
- w. 1195 *<w> małżeństwo* – poprawka wydawców; *małżeństwo* – podstawa (błąd)
- w. 1297 *łabę<ci>ami* – poprawka wydawców; *łabęćcami* – podstawa (błąd)
- w. 1325 *Pier<ws>za* – poprawka wydawców; *Pierswza* – podstawa (błąd)
- w. 1372 *z kijowskim* – poprawka wydawców; *i z kijowskim* – podstawa (błąd, hipermetria)
- w. 1387 *t<a>m* – poprawka wydawców; *tym* – podstawa (błąd)
- w. 1443 *Wojn<y> pomst<a>* – poprawka wydawców; *Wojna pomsty* – podstawa (błąd)
- w. 1674 *opa<t>rzności* – poprawka wydawców; *oparrzności* – podstawa (błąd)

CLASSICVM
NIESMIERTELNEY SŁAWY,
JASNE WIELMOŻNYCH WODZOW
KORONNYCH,

r
Wielkiego Xięś: Litewskiego

r
WSZYSTKIEGO CNEGO RYCERSTWA
i Obeygã Narodu

Ná wszystkie świata Chrześciańskiego kraie
Otrabionej:

Po szczęśliwey y niesłychanej Victoriey

Pod HOCIMIEM,

Dnia XI. Nouembrá. Roku Páńskiego 1673.
otrzymaney;

Stylo Pánegyrico, á Oyczyłym Rytme
O P I S A N E,

Roku Páńskiego. 1674. Dnia 10. Márcá.

W KRAKOWIE, v *Diedziłow*, KAZYSZTOFA SCHEDLA, I. K. M. Typ.

Classicum nieśmiertelnej Sławy
Jaśnie Wielmożnych wodzów koronnych
i Wielkiego Księż[wa] Litewskiego,
i wszystkiego cnego rycerstwa
ojojga narodu
na wszystkie świata chrześcijańskiego
kraje otrąbionej
po szczęśliwej i niesłychanej wiktoryjej
pod Chocimiem,
dnia 11 nowembra roku Pańskiego 1673
otrzymanej,
styło panegyrico a ojczystym rytmem opisane
roku Pańskiego 1674, dnia 10 marca

„Opes et vita caduca et fluxa sunt, et opes quidem ante nos
saepe, vita nobiscum semper abit: nomen autem et fama
aeternant, eaque sola, cum non erimus, hic erunt”.

Justus Lipsius in *Orat[i]one de cal[um]nia*

Tytuł: *Classicum* – (łac.) dźwięk, głos; *cnego rycerstwa obojga narodu* – cnotliwego rycerstwa Korony i Litwy; *wiktorijej pod Chocimiem* – armia hetmana wielkiego koronnego Jana Sobieskiego zaatakowała tureckie wojska (dowodzone przez Husseina Paszę) 10 listopada 1673 r. Zdobycie umocnionego obozu nastąpiło w dniu następnym (z liczącej ok. 35 tys. armii tureckiej uszło do Kamieńca Podolskiego tylko kilka tysięcy żołnierzy).

stylo panegyrico – (łac.) stylem panegirycznym; *ojczystym rytmem* – polskim wierszem.

Motto: „Opes et vita caduca et fluxa sunt...” – „Bogactwa i życie to sprawy nietrwałe. Bogactwa często przemijają jeszcze przed nami, a życie zawsze w tym samym momencie, co my” (nieco zmodyfikowany cytat pochodzi z mowy Justusa Lipsjusza *De calumnia oratio*, [w:] idem, *Epistolarum selectarum chiliarum...*, Lugduni 1611, s. 1052. O ile nie zaznaczono inaczej, przekładów z łaciny dokonał Bartłomiej Czarski).

Justus Lipsjusz (1547–1606), flamandzki filozof, filolog, historyk, wydawca, epistolograf, który głosił idee neostoickie; znawca kultury, historii i języka Rzymian, jeden z ważniejszych autorytetów dla polskich elit kulturalnych w okresie baroku.

Jaśnie Wielmożnemu Jego Mości Panu
Janowi na Żółkwi i Złoczewie Sobieskiemu,
marszałkowi i hetmanowi wielkiemu koronnemu,
jaworowskiemu, stryksiemu, kałuskiemu,
gniewskiemu, barskiemu etc. staroście,
swemu wielce m[ił]ościwemu panu,
przy braterskich a uniżonych usług
i chęci swoich ofiarowaniu dedykuję
– S[amuel] L[eszczyński],
o[bożny] k[oronny], l[ucki], k[oruński] s[tarosta]

I

Niepróżne było, o wielki hetmanie,
Owe w cudnowskich dziejach me o tobie
Wróżki, którem ci już na pożegnanie
Posłał, wzmiankując o twojej osobie

Nagłówek: Jan Sobieski herbu Janina (1629–1696), chorąży wielki koronny (od 1656), marszałek wielki koronny (od 1665), hetman polny (od 1666), a następnie wielki koronny (od 1668), w maju 1674 r. wybrany na króla Polski.

I 1–5 Nawiązanie do poematu *Potrzeba z Szeremetem*, w którym Leszczyński opiewał zwycięskie bitwy pod Cudnowem i Słobodyszczami (1660).

I 2–3 *Owe w cudnowskich dziejach me o tobie / Wróżki* – w *Potrzebie z Szeremetem* odnaleźć można dwie wzmianki na temat czynów ówczesnego chorążego koronnego (w. 889–894, 1035–1038), w których Leszczyński m.in. stwierdzał, iż Sobieski „przymnaża coraz więcej sławy domu swego” (w. 890).

I dziełach twoich (wspomnij sobie na nie),
Żeś w swej pradziada doszedzsy ozdobie,
Miał jego głowy nieodwetowaną
Łbów bisurmańskich wetować zamianą.

II

Te we mnie wtenczas mój Apollo duchy
Wzbudzał i piersi rozdymał mi wieszczę,
Tej mi po twoich dodając otuchy
Początkach, żeś miał kiedykolwiek jeszcze,
A zwłaszcza pod te z pogaństwem rozruchy,
Z lepszym sukcesem (otóż miały miejsce
W niebie pobożnie uczynione śluby!)
Odnowić szlaki pradziadowskiej zguby.

I 6 w *swej pradziada doszedzsy ozdobie* – dorównawszy swą chwałą pradziadowi. Twórca ma na myśli dokonania Stanisława Żółkiewskiego (1547–1620), wybitnego wodza, hetmana wielkiego i kanclerza wielkiego koronnego (od 1618).

I 7–8 Podczas odwrotu wojsk polskich po klęsce pod Cecorą (1620) Żółkiewski poniósł śmierć. Obcięto mu wtedy głowę i posłano sultanowi, który umieścił ją nad wrotami swego pałacu.

II 1–2 Apollo, przewodnik Muz, opiekun artystów, występuje tu jako dawca natchnienia i wieszczych mocy.

II 5 *pod te z pogaństwem rozruchy* – mowa o wojnie z Turcją prowadzonej przez Rzeczpospolitą od 1672 r., kiedy pod pretekstem wsparcia Kozaków Piotra Doroszenki (który uznał w 1666 r. zwierzchnictwo Porty) sultan Mehmed IV wyprowadził armię na tereny ukraińskie, szybko zdobywając Kamieniec Podolski. Zmagania trwały z przerwami do rozejmu w Żurawnie (1676).

II 6–7 Prawdopodobnie aluzja do słów, które Regina Żółkiewska umieściła na sarkofagu swego męża w Żółkwi: „Exoriare aliquis nostris ex ossibus ultor” („Z mych kości powstań, mścicielu nieznany”). Jest to cytat z *Eneidy* Wergiliusza (IV 620), który autor potraktował jako rodzaj ślubu uczynionego przez zmarłego

III

Jakoż wysokiem wzniesiony humorem
Szedłeś na wojnę jako na wygraną,
A pospolitym głosem i rumorem,
Tak rok ojczyznę przez cię zachowaną,
Wielbiąc rycerstwo ochotnie twym wzorem
Szło na imprezę z tobą zawołaną,
Jak niegdy straszni postawą i strojem
Argiraspidae z Aleksandrem swoim.

IV

Tam podstąpiwszy z mocnemi wojskami,
Gdzie się pogańskie były okopały,
Rozświeciłeś się razem z chorągwiami
Chrystusowemi, a pod same wały

już w niebie, odnosząc go do Sobieskiego (zob. też niżej, w. 660–661). W 1677 r. słowa te wyryto także na pomniku zmarłego wodza, jaki wystawiono z inicjatywy Jana III Sobieskiego.

III 1 *wysokiem wzniesiony humorem* – pobudzony szczytną ideą.

III 3–6 *pospolitym głosem i rumorem / ... zawołaną* – powszechnie obwieszczoną, tj. zatwierdzoną przez sejm i ogłoszoną w całym kraju; *Tak rok* – w ubiegłym roku; Leszczyński ogłosił *Classicum* rok po zwycięstwie chocimskim.

III 5 *Wielbiąc* – wielbiące.

III 8 *Argiraspidae* – (łac.) Argyraspidzi (gr. ‘Srebrne tarcze’), oddział piechoty macedońskiej, którego nazwę utworzono od noszonych przez nich tarcz; *Aleksandrem* – Aleksander Wielki (356–323 p.n.e.), król Macedonii, który zasłynął podbojami Bliskiego Wschodu.

IV 3–4 *Rozświeciłeś się razem z chorągwiami / Chrystusowemi* – ukazałeś się z oddziałami chrześcijańskimi (jak słońce na niebie).

Idąc przed swemi ogromny rotami,
Które za tobą tuż następowały,
Nie odkładając, dalej w imię Pańskie,
Śmiełeś w Miesiące spojrzeć otomańskie.

V

I skoroś tylko prosto ku niem zmierzył,
Ćmieć się od blasku twojego poczęły,
O które takeś mocno się uderzył,
Że się w momencie zarazem zwinęły.
Późny wiek ledwo temu będzie wierzył,
Jako tam nasze rycerstwa stanęły
I jako mężnie za tobą w też tropy
Te tak potężne przerwały okopy.

VI

I lubo nader dużo odpierali
Ostatniemi już ostatnie siłami
Siły, razami razy odrażali,
Jednakże wzięty obóz z obzonami,

IV 7 *Nie odkładając* – nie zwlekając; *dalej w imię Pańskie* – tj. w imię Boże przeciwko wrogom.

IV 8 *w Miesiące ... otomańskie* – na Półksiężycu, które były godłem tureckim; tu mowa o oddziałach, których sztandary ono zdobyło.

V 2 *Ćmieć się ... poczęły* – zaczęły blaknąć.

V 5 *Późny wiek* – późniejsze pokolenia.

V 7 *za tobą w też tropy* – postępując za tobą.

W którym się znowu zwarli i zmieszali,
A miecz gniewliwy karmił się śmierciami:
Krwawą rozcieczą sfarbowane zbroje
I z buńczukami wdeptane zawoje.

VII

I jakeś wygrał, a tyleć jasnego
Dnia po zwycięstwie jeszcze dostawało,
Żeś wojsko wszystko już do dobytego
Szańcu wprowadził i czasu zbywało,
Że do namiotu Husseimowego
Wszedłszy, rycerstwo z tobą zaśpiewało
Zastępów Panu w nieodeszłej cerze,
W krwawym odzieniu przy świętej ofierze.

VIII

Niech się nie szczyli zaczym sam wiek dawny
Swemi tam kiedyś tylko wojenniki!

VI 7 *Krwawą rozcieczą* – przenośnie: falą krwi.

VI 8 *z buńczukami wdeptane zawoje* – podeptane turbany i buńczuki (zakończone grotem dzidy ozdobione końskim włosiem – symbol władzy wojskowej), tj. pogromione wojska tureckie.

VII 1–2 Sobieski poprowadził atak na umocnienia tureckie o świcie 11 listopada 1673 r. Bitwa zakończyła się przed zachodem słońca.

VII 5 *Husseimowego* – Hussein pasza, bejlerbej (namiestnik) Sylistrii, naczelny wódz turecki pod Chocimiem.

VII 6–7 Mowa o odśpiewaniu pieśni dziękczynnej *Tě, Deum, laudamus*.

VII 7 *w nieodeszłej cerze* – tj. nie odpocząwszy po walce.

VII 8 *przy świętej ofierze* – podczas mszy.

Czym popisował cesarz się on sławny,
Że co przyszedłszy, a jedno co szyki
Widząc, zwyciężył, teraz oto jawny
I świeższy przykład rozstawił kroniki,
Że Bóg podobną fortunę wielkiemu
W Europie rzadką zdarzył Sobieskiemu.

IX

I zdarzy jeszcze, że teraz omachem
Jednym, tak wielkie zdmuchnąwszy tumany
I dumną Portę napelniwszy strachem,
Gdy generalny Krzyż już na pogany
Podniesion będzie, a z odważnym Lachem
Zjednoczy Szczęście katolickie pany:

VIII 3–5 Nawiązanie do słów Juliusza Cezara: „Veni, vidi, vici!” („Przybyłem, zobaczyłem, zwyciężyłem!”), którymi powiadomił listownie senat rzymski o swym błyskawicznym zwycięstwie nad królem Pontu. Juliusz Cezar (100–44 p.n.e.), rzymski polityk i wódz, który przejął władzę w Rzymie jako dyktator. Został zamordowany przez opozycyjnych senatorów. Dawniej nierzadko był traktowany jako pierwszy „cesarz”, gdyż jego imię rodowe („Cezar”) stało się tytułem władców Rzymu, kiedy władcą ogłosił się jego przybrany syn Oktawian August.

IX 1–2 *omachem* / *Jednym* – za jednym zamachem; *tak wielkie zdmuchnąwszy tumany* – metaforycznie: tak szybko odparłszy wroga.

IX 3 *Portę* – Portę Otomańską, siedzibę władz tureckich. Nazwa pochodzi od wiodącej do urzędowej dzielnicy Stambułu wielkiej bramy, gdzie znajdowała się siedziba wielkiego wezyra.

IX 4–5 *generalny Krzyż już na pogany* / *Podniesion będzie* – przenośnie: atakuje Turcję sojusz państw chrześcijańskich; *z odważnym Lachem* – tj. z mężnym rycerstwem Rzeczypospolitej.

IX 6 *Szczęście* – tu: personifikacja losu, rzymska Fortuna.

Zgromadzonemu chrześcijaństwu pospołu
Otworzysz pierwszy wrota do Stambułu.

X

Rozniesie Sława jako świat szeroki
Tryumfy twoje! Te się o wielkiego
Kwiryna oprą Watykan wysoki,
A Najwyższemu do dzięk powinnego
Czynienia wzruszą, ognie pod obłoki
Romulus rzuci, nawet głębokiego
Nie wtrąci wieści morza bród i owe
Nie zatamują słupy Alcydowe.

XI

Aleć i wszyscy mądrzy się rozsada
Wszędzie na chóry, w których będą brzmiały

X 1 *Sława* – rzymska Fama (Wieść), bogini rozgłaszająca wielkie czyny i zapewniająca im pamięć.

X 3 *Kwiryna* – papieża (od Kwirynału, letniej rezydencji papieskiej, położonej na wzgórzu o tej samej nazwie).

X 4–5 *do dzięk powinnego* / *Czynienia wzruszą* – tj. pobudzą papieża do należytego dziękczynienia.

X 5–6 *ognie pod obłoki* / *Romulus rzuci* – przenośnie: Rzym uczci zwycięstwo fajerwerkami. Romulus to legendarny założyciel Rzymu i jego pierwszy władca.

X 6–8 *nawet głębokiego* / *Nie wtrąci wieści morza bród i owe* / *Nie zatamują słupy Alcydowe* – tj. wieści o zwycięstwie nie zahamuje nawet głębokie morze ani słupy Herkulesa (obięgną więc cały świat). Słupy Herkulesa (zwanego Alcydą) to starożytna nazwa skał Gibraltaru i Ceuty.

XI 1–2 *się rozsada* / ... *na chóry* – podzielią się na chóry (głosy).

I potomnych je pamięci podadzą
Niezmierne czyny i wielkie twe chwały.
Wszystkie języki na to się udadzą,
By godnie cnoty twoje wyrażały,
Pod dzieł wielkością twoich uznojone
Pracować będą dowcipy uczone.

XII

Mnie kiedy srogie nieba zabroniły
Serca i ręki na tej wojnie użyć,
W czym przyrodzeniu memu uczyniły
Gwałt, i nie dały tobie mi tam służyć,
Śpiewać mi dzieła twoje zostawiły –
Tym ci przynamniej teraz się przysłużyć,
Pokej do usług ojczyzny bogowie
I twoich oraz nie wrócą mi zdrowie.

XI 5 *na to się udadzą* – oddadzą się temu.

XI 8 *dowcipy uczone* – wybitne umysły.

XII 1–3 Leszczyński miał być członkiem rady wojennej wspierającej strategię hetmanów podczas kampanii chocimskiej (zdecydował o tym sejm z 1673 r.). Magnat pozostał w domu z uwagi na zły stan zdrowia (zob. *Wstęp*, s. 7).

XII 3–4 *przyrodzeniu memu uczyniły / Gwałt* – zadały gwałt mojej naturze (wrodzonej chęci do walki).

XIII

Więc na powszechną gdy się wylewają
Radość wsze stany szczęścia tak wielkiego
I wszystkie style ciebie wysławiają,
I Helikonu sam niedostępnego
Wierzch zieleni się, zawodząc z swą zgrają
Pean z twych bitew pienia składanego,
I gdy ojczyzna zwyciężcą cię wita,
Niech Muza przystęp ma do ciebie i ta.

XIII 1–2 *na powszechną gdy się wylewają / Radość wsze stany szczęścia tak wielkiego* – gdy wszystkie stany wychodzą wspólnie cieszyć się z tak wielkiej pomyślności.

XIII 3 *wszystkie style* – mowa o różnych odmianach panegiryków.

XIII 4–5 *Helikonu sam ... / Wierzch zieleni się* – przenośnie: znakomici poeci ożywiają się, tworzą wiersze (Helikon – masyw górski w Beocji, siedziba Muz); *z swą zgrają* – z Muzami.

XIII 6 *Pean z twych bitew pienia składanego* – pieśń opiewającą twe bitwy (pean to uroczysta pieśń pochwalno-dziękczynna o greckim pochodzeniu).

Classicum nieśmiertelnej Sławy

- Otrąb na świat, jak wielki, o Sławo dostojna,
Jako ręka sarmacka poraziła zbrojna
Bisurmańskie potęgi, a polskiego męstwa
Skupionego z wyborem Litewskiego Księstwa
5 Godne czyny obwołać wstań na wszystkie kraje!
A tak głośno, że Porta zadrży i saraje
Otomańskie się wzruszą, i niebu grożące
Balchany się zatrzęsą, aż i powstające
Taumantydy daleko z eojskiego morza
10 Z przestachu nadblakują i poblednie zorza.
A męznego rycerstwa, którego nie wały,
Nie szanice, nie reduty dzielność hamowały,
I wszystkich kawalerów, którzy teraz w szyku
Miłej służą ojczyźnie, dzieje w mozaiku
15 Wiecznym wyryj i odkuj ze spiże w odlanych
Kunsztach w twoich pałaców gmachu zgotowanych,
Wielkim tylko, którzy to albo w krwawym boju
Hołdowali narody, lub złote w pokoju

w. 6–7 *Porta* – zob. objaśn. do IX 3; *saraje* / *Otomańskie* – tureckie pałace.

w. 8 *Balchany* – Stara Płanina, łańcuch górski w Bułgarii, oddzielający wówczas państwa chrześcijańskie od terenów podporządkowanych Turcji.

w. 9 *Taumantydy* ... *z eojskiego morza* – tęcze ze wschodniego morza. Bogini Taumantyda (Iris) w mitologii greckiej uosabiała tęczę, w sztuce ukazywana jako kobieta ze skrzydłami u ramion i w mieniącej się kolorami tęczy szacie.

w. 18–19 *złote w pokoju* / *Stanowili ustawy* – tj. podczas pokoju uchwalali ustawy warte zapisania złotymi literami.

- Stanowili ustawy i których się sędzi
 20 Świat obszerny prawami i rozumem rządzi.
 Owo zgoła, który co piramid godnego
 I dokazał coś więcej tu nadśmiertelnego,
 A po śmierci ich kości i święte popioły
 Miały dedykowane sobie tu kościoły.
- 25 Ale powiedz, o Klijo, gdzie Sława wspaniała
 Mieszka i gdzie pałace swe wybudowała,
 Bo tobie są nietajne i dostępne progi,
 Tobie wolno przebywać zawsze między bogi.
- Jest na samym wirzchołku barzo przykrej skały
 30 Zasadzony gruntownie pałac okazały
 I świetne tej królowej wielmożnej mieszkanie.
 Żaden tam nie przystąpi ani się dostanie,
 Komu wczasy i gnuśność smakuje mierziona
 Z próżnowaniem i kogo rozkoszy i ona
- 35 Uwikłała nikczemność, że nie myśli o tym,
 Po czym by tu i o nim pamiętano po tym
 Skończonym tu żywocie. *Do nieśmiertelności*
Ciasna droga. Przez tysiąc przejść trzeba trudności,

Sławy
mieszkanie

w. 25 *Klijo* – Klio, muza historii.

w. 30 *Zasadzony gruntownie* – zbudowany na solidnych fundamentach.

w. 33 *wczasy i gnuśność smakuje mierziona* – ma upodobanie w wygodach i obmierzłym lenistwie.

w. 36 *Po czym* – za sprawą czego, jakich dokonań.

w. 37–41 Por.: „Wchodźcie przez ciasną bramę, abowiem szeroka brama i przestrona jest droga, która wiedzie na zatracenie, a wiele ich jest, którzy przez nią wchodzi. Jakoż ciasna brama i wąska jest droga, która wiedzie do żywota, a mało ich jest, którzy ją znajdują” (Mt 7,13–14). O zastosowaniu kursywy w poemacie zob. *Zasady wydania*, s. 25.

- Przez ciernie i agresty ostro natykane,*
40 *I smoki, i stolebne hydry podeptane,*
Kędy sam nikt nie wnidzie. Ale go tam wiedzie
I za rękę etejski bohater powiedzie,
Dostawszy stąd od bogów tej prerogatywy,
Gdy dwunastą prac sprzątnął wszystkie świata dziwy,
45 *A na samej krawędzi, którą się chodzi*
(A mijać się miejsc tamtych nikomu nie godzi),
Zastąpiła wyniosła gościniec fabryka:
Pięknej konsekrowana Cnocie bazylika,
Kędy wota nabożne oddają i dary
50 *I wielkiej tej bogini palą wprzód ofiary.*
Toż dopiero przebywszy zawady i znoje
Z czoła starłszy, przepyszne wznoszą się podwoje
I bramy tryumfalne z marmuru szarego,
Którymi do dziedzińca weście jest pierwszego,
55 *Gdzie w przestronnej arei pośrodku stojący*
Obelisek z porfiru całego noszący

w. 40 *stolebne hydry* – hydra lernejska to wielogłowy potwór przypominający psa z wieloma głowami, którego pokonał Herkules (była to jego druga praca z dwunastu).

w. 41 *go* – tj. człowieka.

w. 42 *etejski bohater* – Herkules (na górze Oecie heros zbudował dla siebie stos pogrzebowy, gdy nie mógł wytrzymać bólu od jadu, którym Dejanira nasycała ofiarowaną mu szatę).

w. 44 *Gdy dwunastą prac sprzątnął wszystkie świata dziwy* – kiedy wykonując dwanaście prac, uwalniał świat od wszystkich potworów.

w. 47 marg. *Templum Virtutis* – (łac.) świątynia Cnoty.

w. 51–52 *znoje* / *Z czoła starłszy* – otarłszy pot z czoła, odsapnąwszy.

w. 53 *bramy tryumfalne* – łuki tryumfalne.

w. 56–57 *Obelisek z porfiru całego noszący* / *Głowę* – obelisk, na którego szczycie umieszczono głowę wykonaną z litego porfiru (skały barwy czerwonej lub zielonej, zawierającej w sobie pojedyncze kryształki).

- Głowę, a tej w obłokach około stosami
 Różne leżą ryzsztunki: zbroje z chorągwiami
 I hełmy na kopijach, i zdobyte łupy
- 60 Z nieprzyjaciół do jednej narzucane kupy
 Od wielu bohaterów. Na której dziedziny
 Podwórzu sporządzone różne oficyny:
 Grzmią kuźnie, gdzie Mulcyber z liparyjskiej stali
 Różne kuje oręża, co niemi się chwali
- 65 I sam Gradyw, ogromne tu i leją działa,
 Którymi się na wojnach najpierwej ozwała
 Europa, a straszliwych inwentorem słynie
 Tych machin mnich, luboć to już w bogatej Chinie
 Miały być – powiadają – dawniej używane,
- 70 Niżli na horyzoncie naszym są poznane.
 Więc kiedy wielkich dziejów spod prasy wydają
 Historyje i rymy i skąd rozsyłają
 Na wszystkie świat gazety misterne drukarnie,
 Kuchnie tylko nie widać nigdzie tu i psiarnie,

w. 57–61 Mowa o panoplium, motywie zdobniczym złożonym z uzbrojenia, sztandarów, służącym podkreśleniu zasług militarnych.

w. 57 *tej w obłokach* – głowie sięgającej obłoków.

w. 61 *Na której dziedziny* – na którego domostwa.

w. 62 *sporządzone ... oficyny* – stworzone pomieszczenia, w których świadczy się usługi dla głównego dworu.

w. 63 *Mulcyber* – rzymski bóg ognia, opiekun kowali, utożsamiany z greckim Hefajstosem; z *liparyjskiej stali* – na położonych na północ od Sycylii Wyspach Liparyjskich miała się znajdować kuźnia Hefajstosa.

w. 65 *Gradyw* – bóg wojny Mars.

w. 66–70 Mowa o wynalezieniu prochu przez niemieckiego mnicha z Freiburga Bertolda Szwarza (1330). Wcześniej (IX w.) sztukę wytwarzania prochu strzelniczego opanowano w Chinach.

- 75 Bo tu nie apetyty i bezdenne brzuchy
 Karmią, ale wspaniałe umysły i duchy
 Osobliwie się pasą niebieskimi dary:
 Niepojętych rozkoszy słodkimi kanary
 I wieczną ambrozyją, którą gdy napoją
- 80 Kogo, już mu za śmiecie te tu ziemskie stoją
 Dobra, ale wszystek się od podłej niskości
 Oderwany bierze do nieskazitelności,
 Której gustu kiedy to jedno zakosztuje,
 Nic odważnej w płomieniu Scewola nie czuje
- 85 Ręki, w otchłań otwartą za ojczyznę wpada
 Kurcyjusz i swą głową za wszystkich nakłada;
 Tymże smakiem Macedo Wielki uwiedziony
 Świata szuka za światem, z tego użalony,

w. 75–86 Fragment stanowi parafrazę fragmentu *Pałacu Leszczyńskiego* Samuela Twardowskiego (w. 941–954).

w. 77 *niebieskimi dary* – boskimi darami.

w. 78 *słodkimi kanary* – słodkimi winami sprowadzanymi z Wysp Kanaryjskich.

w. 79 *wieczną ambrozyją* – napojem bogów, zapewniającym młodość i nieśmiertelność.

w. 81 *od podłej niskości* – od nikczemnej ziemskiej egzystencji.

w. 84–85 Gajusz Mucjusz Kordus Scewola (VI w. p.n.e.), bohater rzymskich wojen z Etruskami. Wedle legendy podczas oblężenia Rzymu dostał się do niewoli. Zaprowadzony przed oblicze władcy etruskiego, dowiódł swego męstwa, wkładając rękę w rozżarzony węgiel. Zdumiony król podarował Scewoli życie i zawarł z Rzymianami rozejm.

w. 86 Marek Kurcyjusz, legendarny bohater, który w 362 r. p.n.e., by ratować ojczyznę, miał dobrowolnie złożyć się w ofierze bogom podziemi, skacząc na koniu w otchłań, która otworzyła się na Forum Romanum; *głową za wszystkich nakłada* – poświęca życie za wszystkich.

w. 87 *Macedo Wielki* – Aleksander Wielki (zob. objaśn. do III 8).

- Iż jeśliby ich więcej kędy jeszcze było,
 90 Że mu się podbić dotąd tego nie zdarzyło.
 Tu tedy już ukaże wszystka tak wielkiego
 Struktura się pałacu w kwadrat z ciosanego
 Marmuru wyrobiona białego, górnemu
 Kryształowi podobna. A gdzie ku wyższemu
 95 Dziedzińcu, z nakrapianych jaspisów otwiera
 Na stopniach się szerokich brama, a podpiera
 Z obu boków na dwu się słupach szmaragdowych,
 Stojąc na podwalinach krwaworubinowych.
 Portyjery z szczerego całe złota lite,
 100 Z tegoż krata na wierzchu pleciona w rozwite
 Kwiaty, nad nią tablica jest dyjamentowa,
 Na której rysowane po łacinie słowa:
Hic lauri, hic palmae crescunt, nectitque coronas
Gloria regnatrrix, victricia tempora cingit
 105 (*Tu laury, tu i palmy rosną, tu w tej stronie*
Królująca zwyciężcom zdobi Sława skronie).
 Jakoż na wierzch pałacu tylko wzniośszy oczy,
 Dziwne rzeczy zaprawdę, lecz prawdziwe zoczy:

w. 93–94 *górnemu / Kryształowi podobna* – twórca ma na myśli charakterystyczny kształt kryształu górskiego.

w. 95 *z nakrapianych jaspisów* – jaspis to kamień ozdobny różnej barwy.

w. 98 *krwaworubinowych* – tj. wykonanych z intensywnie czerwonego rubinu.

w. 99 *Portyjery z szczerego ... złota lite* – odlane z litego złota skrzydła wrót.
 Por.: „Drzwi strzegą portyjery z tej i z owej strony, / złote obie” (Twardowski, *Pałac Leszczyński*, w. 163–164).

w. 103–104 Przekład słów łacińskich w w. 105–106.

- Na najwyższej altanie babilońskie one
- 110 Jakby właśnie ogrody widzieć zawieszone,
 Kędy palmy ku niebu pną się rozłożyste
 I oliwy spokojne, bobki wiekuiste
 Kwitną zawsze, jakby tu Tajgiety i lasy
 Swoje przeniósł Apollo, skąd po wszytkie czasy
- 115 Cesarzom i monarchom gałęzie łamano
 I wielkim bohaterom wieńce uwijano,
 I którzy się w Parnasie ze Zdroju napili
 Końskiego, głowy swoje stąd zawsze stroili.
 Nad bramą pomienioną kopuła zrobiona,
- 120 Z jednej sztuki tak wielkiej całkiem wydrożona

w. 109–110 *babilońskie one* / ... *ogrody* ... *zawieszone* – słynne wiszące ogrody Semiramidy w Babilonie, uznawane w starożytności za jeden z siedmiu cudów świata.

w. 111–112 Rośliny rosnące w ogrodzie Sławy są symboliczne: gałązką palmową wyróżniano w starożytności zwycięzców (stąd „palma zwycięstwa”), gałązka oliwna to symbol pokoju, lecz także tryumfu i chwały, a z zimozielonych gałązek laurowych („bobkowych”) wyrabiano wieńce dla zwycięzców olimpiad, poetów oraz bohaterów wojennych.

w. 113–114 *jakby tu Tajgiety i lasy* / *Swoje przeniósł Apollo* – jakby Apollo posadził tu drzewka oliwne i wawrzynowe. Tajget to porośnięte drzewkami oliwnymi pasmo górskie w południowej części Peloponezu. Krzew wawrzynowy (laurowy), atrybut Apollina, sadzono często przy jego świątyniach. Por.: „Tu, Ojczyzno, przynamniej Tajgety i lasy / obłam Apollinowe” (Twardowski, *Władysław IV*, V 348–349).

w. 117–118 *którzy się w Parnasie ze Zdroju napili* / *Końskiego* – tj. poeci. Parnas to pasmo górskie w środkowej Grecji, gdzie wedle mitologii znajdowała się jedna z siedzib Apollina i Muz. Źródło natchnienia to bijące na Helikonie Hipokrene (dosłownie ‘Końskie źródło’), które powstało, gdy Pegaz uderzył kopytem w skałę.

- Czy-li – jako umieli starzy – odlewana
 Z kamienia, szczerozłotą blachą pobijana.
 Takąż fożą na rogach stoją cztery wieże,
 A każdą z nich na galce czujny żuraw strzeże
 125 Z metalu odkowany pierwszego, *ospały*
Kto – dając znać – *nie dopnie nieśmiertelnej chwały*.
 W oknach się ślną kwatery z kryształu czystego,
 W ramy pooprawiane srebra wyborowego,
 W których kształtnym rzezaniem ufloryzowane
 130 I wydatno korale wstydzą się rumiane.
 Temu się przypatrzysz, dalej się wschód wznosi
 Z przeźroczystych marmurów szarych i już prosi
 Gościa wyżej, gdzie wszedzyszy, ganki jaspisowe
 I w górze, i na dole, a sardonikowe
 135 Całkowite filary grube je dźwigają,
 Które także balasy gęsto przeplatają.

Artem fundendi lapides,
 powiedają, że
 starzy umieli
 i taka miałaby
 być kopuła
 Panteona
 w Rzymie

w. 121 marg. *Artem fundendi lapides* – (łac.) umiejętność odlewania kamieni; *kopuła Panteona w Rzymie* – ogromna kopuła rzymskiego Panteonu (świątyni poświęconej czci wszystkich bogów, wzniesionej w 125 r. na Polu Marsowym) została odlana z betonu.

w. 122 *Z kamienia* – tj. z betonu.

w. 124 *na galce* – na metalowej kulce; *czujny żuraw* – stojący na jednej nodze żuraw, w drugiej trzymający kamień, który spadając ma go obudzić, gdyby zasnął, to popularny wówczas symbol czujności.

w. 125 *Z metalu ... pierwszego* – tj. ze szczerzego złota.

w. 127 *W oknach ... kwatery* – tj. kwadratowe segmenty okien.

w. 129 *kształtnym rzezaniem ufloryzowane* – umiejętnym cięciem ozdobione kwiatowymi wzorami.

w. 130 *wydatno korale wstydą się rumiane* – czerwienią się wystające z powierzchni szyby korale.

w. 131 *się wschód wznosi* – biegną do góry schody.

w. 136 *Które także balasy gęsto przeplatają* – tj. pomiędzy filarami znajdują się mniejsze kolumny z identycznego materiału.

- W dziedzincu tym statui duże dwie, z białego
 Alabastru rzezane są jednostajnego:
 Po jednej stronie Samson ze lwem się pasuje
 140 I na pół go rozdziera, po drugiej morduje
 Hydrę klawą Herkules. A tuć już żadnego
 Miejsca nie ma-ż bez czego wszędzie osobnego –
 Gdzie stąpisz, tylko jest się nad czym zastanowić
 I wielce się zadziwić, i okiem obłować,
 145 Wszędzie widzieć po ścianach dawne historyje,
 Skąd się naprzód zawzięły pierwsze monarchije,
 Jako rosły i długo w swojej porze trwały,
 Skąd się wzięły nachylać i poupadały.
 Jednak lubo *przewiecznych wyroków uchwata*,
 150 *Żeby każda rzecz, która ma początek, miała*
I koniec – okryśliła nieprzeskoczonymi
 I ujęła naturę prawy żelaznemi,
 Czym by wielkich heroów dzieje pograżone
 Z niemi były tej paniej ze swych wyważone
 155 Grobów ciemnych, aż dotąd dobrodziejstwem zmroku
 Nocy wiecznej wyrwane, na wszytkim widoku

w. 137–138 z *białego / Alabastru ... jednostajnego* – z jednolitej bryły alabastru, białego minerału będącego drobnopiezistą odmianą kalcytu lub gipsu, cenionego jako kamień ozdobny i materiał rzeźbiarski.

w. 139–140 Samson to starotestamentowy bohater o nadludzkiej sile. O zabiciu lwa gołymi rękami zob. Sdz 14,5–6.

w. 141 *Hydrę* – zob. objaśn. do w. 40.

w. 147 *w swojej porze* – w swej potędze.

w. 148 *się wzięły nachylać* – zaczęły ginać.

w. 149–151 Nawiązanie do przysłowia „Co początek ma, koniec mieć musi” (NKPP, *koniec* 22a).

w. 153 *Czym by* – aby w ten sposób; *heroów* – bohaterów.

w. 154 *też paniej* – Sławie.

- Wieków żyją. I kiedy o nich więc słychamy,
 Do chwalebnych dzieł ich się przykłady wzbudzamy.
 Zaczyn i tu ich sprawy dając na prospekty,
 160 Wszędzie ich wystawiła piękne konterfekty.
 Widzieć naprzód z pierwotku świata, jako owę
 Złotą pyszno podnosi Asyryja głowę
 I buczne Babilonu mury bogatego
 Na zuchwał Semiramis zakłada, którego
 165 Panowanie na wszystkim Wschodzie się szerzyło.
 Toż gdy Persów i Medów na się zawaśniło,
 Długo szczęście kwitnące i sam, który *znosi*
 Czas i państwa odmienia, do nich też przenosi.

*Aureum caput
 statuæ Nabuchodo-
 nozoris (Daniel 2)*

w. 157 *słuchamy* – słyszymy.

w. 158 *ich ... przykłady* – ich przykładem, naśladowując ich.

w. 159 *dając na prospekty* – wystawiając na widok publiczny.

w. 162 *Złotą pyszno podnosi Asyryja głowę* – tj. najpierw światu przewodzi Asyria, starożytne imperium na Bliskim Wschodzie, którego rozkwit przypada na I tysiąclecie p.n.e. Jego potęgę w Biblii symbolizuje złota głowa posągu, który się przyśnił Nabuchodonozorowi (Dn 2,31–45).

w. 162 marg. *Aureum caput statuæ Nabuchodonozoris* – (łac.) złota głowa posągu Nabuchodonozora.

w. 163–164 Mowa o słynnych murach Babilonu, zaliczanych do siedmiu cudów świata. Za ich twórcę uważano Semiramidę („Semiramis”), półlegendarną królową Babilonii, która miała panować w IX w. p.n.e. W VIII w. p.n.e. Babilon podporządkowali sobie Asyryjczycy, a w 539 r. p.n.e. został zdobyty przez Persów, tracąc od tego momentu na znaczeniu polityczno-gospodarczym.

w. 166–172 Mowa o dwóch kolejnych cywilizacjach: Medowie stworzyli potężne państwo na Bliskim Wschodzie, które istniało od VIII do VI w. p.n.e. Zostało podbite przez Persów, których hegemonię w regionie zatrzymały podboje Aleksandra Wielkiego w IV w. p.n.e.

w. 167–168 *Długo szczęście kwitnące i sam, który znosi / Czas i państwa odmienia, do nich też przenosi* – szyk przestawny: przenosi się do nich długotrwałe szczęście (tj. okres świetności) i czas, który sam w końcu doprowadzi do ich upadku.

- Tak wielką tę narodów i królestw machinę
 170 Cyrus długo piastuje, toż gdy heroineę
 Bitną onę Tomyryn zaczepił, przypłaci
 Tego, od białogłowskiej ręki żywot traci.
 Tu Egipt piramidy cudowne wywodzi,
 Tu Sezostres od Nilu na zachód przechodzi
 175 I świata gdzieś ostatki, zwyciężne obozy
 Pomykając, faryskie królewskimi wozy
 Ciągnie hardy szyjami. Tamże szumne wstają
 Mauzolea monarchom, przy których stawiają

*Et Pharios
 currus regum
 cervicibus
 egit* (Lukan)

w. 169–172 Król Cyrus II Wielki (ok. 590–529 p.n.e.), który podporządkował Persji większość krajów Bliskiego Wschodu, zginął w walce z Massagetami dowodzonymi przez królową Tomyris (zob. Herodot I 201–214).

w. 174–176 Sezostrys III, faraon egipski panujący ok. 1878 – ok. 1840 p.n.e., który podbił Palestynę i Syrię, utrwalił też egipskie panowanie w górnej Nubii. Egipcjanie przypisywali mu jednak zdobycze późniejszych władców, a także opowiadali o jego wyprawach do Kolchidy (dziś: Gruzja) i na wybrzeża Morza Czarnego, gdzie żaden faraon nigdy się nie zapuścił.

w. 175–176 *świata gdzieś ostatki* – por. „Sesostris dotarł do krańców świata zachodnich” (Lukan, *Wojna domowa* X 276); *zwyciężne obozy / Pomykając* – tj. każąc zwycięskiej armii maszerować dalej.

w. 176–177 *faryskie królewskimi wozy / Ciągnie ... szyjami* – by dać wyraz swej potędze, Sezostrys miał pokazywać się publicznie w rydwanie, do którego zamiast koni zaprzęgano władców podbitych narodów (zob. Diodor Sycylijski, *Biblioteka historyczna* I 58,2); *faryskie* – egipskie (od znajdującej się u wejścia do portu w Aleksandrii wyspy Faros).

w. 176 marg. *Et Pharios currus regum cervicibus egit* – „I egipskie rydwany przeciąga na barkach królów” (Lukan, *Wojna domowa* X 277). Marek Anneusz Lukan – poeta rzymski z I w. n.e., autor eposu historycznego o wojnie domowej między Juliuszem Cezarem i Pompejuszem.

w. 177–178 *szumne wstają / Mauzolea* – powstają monumentalne grobowce, tj. piramidy.

Harpokrata statwę z palcem przyłożonym
180 Na usta i milczenie każącym, to onym
Znakiem ucząc, że *śluszniej milczeniem szanować*
Niż wielkich spraw nie umieć udać i taksować
Umarłych honor królów.

Toż z swego się kąta
Aleksander wychyli, a przed nim uprzęta
185 Nieprzerwana szczęśliwość tak ludne narody
I do zwycięstw niezmienniej użycza pogody,
Że mu się nikt i jego fortunie nie oprze,
Wszystko to on prędkością i dzielnością potrze.
Aż też głowa wszystkiemu światu, Rzym, na nogi
190 Nastaje Oryjona, gdzie, o, jako srogi
Poczet hurmem przybywa sług zacnej tej pani!
Tu Brutus i przez niego królowie wygnani

w. 179 *Harpokrata* – Harpocrates, zhellenizowane imię egipskiego boga Horusa, który uważany był m.in. za bóstwo opiekuńcze dynastii panującej. Przedstawiano go jako młodzieńca z palcem na ustach.

w. 183 *z swego ... kąta* – z państwa położonego na uboczu.

w. 184 *Aleksander* – Aleksander Wielki (zob. objaśn. do III 8) ucieleśnia tu potęgę Macedonii, która za jego panowania z mało znaczącego królestwa stała się najpotężniejszym państwem ówczesnego świata, panującym nad Grecją i Bliskim Wschodem.

w. 189–190 *na nogi / Nastaje Oryjona* – przenośnie: podbija krainy afrykańskie. Orion to w mitologii greckiej myśliwy, który po śmierci został zmieniony w gwiazdozbiór równikowy.

w. 191 *tej pani* – Sławie.

w. 192 Lucjusz Juniusz Brutus, rzymski patrycjusz, który w 509 r. p.n.e. stanął na czele rebelii przeciw sprawującemu w Rzymie władzę królewską Tarkwiniuszowi Pysznemu i jego synom, doprowadzając do ich wypędzenia i w miejsce monarchii wprowadzając ustrój republikański.

Obrócenie w tyranów, tu Regulusowie,
Tu Manlijusz surowy, wielcy Fabijowie,
195 Tu od Gallów nawalnych ojczyzna zgubiona,
Od Kamilla ostatnią siłą obroniona
I złoto precz zrzuczone.

Toż gdy nowa fala
Strasznego już przyniosła do Włoch Annibala
Przez *Alpes* nieprzebyte i octem kruszone
200 Góry przewalonego, z czego zatrwożone
Rzymskie porty i miasto ręce opuszczało
Już prawie i odniosło przegranych niemało

w. 193 *Obrócenie w tyranów* – uznani za tyranów; *Regulusowie* – gałąź rodu Atiliuszy, która wydała wielu rzymskich mężów stanu.

w. 194 *Manlijusz surowy* – najpewniej Aulus Manliusz Torkwatus (IV w. p.n.e.), rzymski dyktator i konsul, wyróżniający się zdyscyplinowaniem i moralnością, który za niesubordynację podczas wojny kazał stracić własnego syna; *wielcy Fabijowie* – Fabiusze to jeden z najstarszych rodów rzymskich, zasłużony dla ojczyzny służbą wojenną.

w. 195–197 Mowa o odparciu krytycznego najazdu Gallów na Rzym w 387 r. p.n.e. przez wojska pod wodzą Marka Furiusza Kamillusa, trybuna wojskowego i dyktatora. Za zasługi oczyszczono go z oskarżeń o defraudację środków publicznych („złoto precz zrzuczone”) i obdarzono tytułem drugiego założyciela miasta.

w. 197–206 Podczas II wojny punickiej (218–202 p.n.e.) wódz kartagiński Hannibal (247–183 p.n.e.) poprowadził armię z Półwyspu Iberyjskiego przez Alpy do Italii, podporządkowując sobie wiele miast rzymskich. W pokonaniu wrogiego państwa wslawiło się dwóch Scypionów: Scypion Afrykański Starszy (235–183 p.n.e.), który zdołał pokonać Hannibala w 202 r. p.n.e. pod Zamą, kładąc kres jego powodzeniom; Scypion Afrykański Młodszy (185–129 p.n.e.), wódz z okresu III wojny punickiej, który zdobył i zniszczył Kartaginę w 146 r. p.n.e.

w. 199 *Alpes* – (łac.) Alpy; *octem kruszone* – Hannibal zarządził rozpalenie dużych stosów z drewnem pod skałami, które polewano octem, dzięki czemu bloki skalne się kruszyły, umożliwiając zbudowanie chodników dla wojska oraz słońi.

- I znacznych klęsek wojsk swych. Wstaną wielcy oni,
 Łamiąc się z nim tak długo oba Scypijoni,
 205 Że na koniec jednego nastąpi ruina
 I z gruntu się swojego wali Kartagina.
 Tu Pompejusz, od tejsze bogini Wielkiego
 Darowany tytułem, z morza ze wszytkiego
 Spędził wodnych Cylików i morskie rozboje
 210 Pohamował, a dawszy im siedliska swoje,
 Zabronił piratyki. Tenże i onego,
 Co rzymskie fata trudnił, nieuskromionego
 Przez lat całych czterdzieści króla sam ukrócił
 I przymusił do śmierci. A gdzie się obrócił,
 215 Wszędzie zawsze zwycięzca: lub pod Arkturami,
 Gdzie się ścina Fazyda, lub kędy cieniami

w. 203–206 Por.: „tam i wielcy oni / pasują się z Afryką oba Scypijoni. / Na koniec wszytkich tych burd ansa i przyczyna – / z fundamentów się samych wali Kartagina” (Twardowski, *Pałac Leszczyński*, w. 137–140).

w. 207–224 Pompejusz Wielki (106–48 p.n.e.), rzymski polityk i dowódca wojskowy, nazwany już przez współczesnych „wielkim” za zasługi dla ojczyzny. Spośród nich twórca przypomina tylko niektóre. W latach 67–65 p.n.e. rozprawił się z grasującymi na Morzu Śródziemnym piratami z Cylicji (południowo-wschodnia Azja Mniejsza), osadzając pokonanych w wyludnionych miastach imperium. W 66 r. pokonał wojska Mitrydatesa IV Eupatora (132–63 p.n.e.), króla Pontu (Azja Mniejsza) od 120 r., który od lat 90. prowadził wojny z Rzymem. Po opanowaniu Syrii, podbił Judeę wraz z Jerozolimą (63 p.n.e.), następnie wspólnie z Juliuszem Cezarem i Markiem Krassusem stworzył I triumwirat (60 p.n.e.), przejmując faktyczne zwierzchnictwo nad Rzymem.

w. 215 *pod Arkturami* – na Północy. Arktur, gwiazda w konstelacji Wolarza i zarazem najjaśniejsza gwiazda półkuli północnej (poeta orientuje kierunki na sposób starożytny, dzisiejszy Wschód lokując na Północy).

w. 216 *Fazyda* – Fazis to rzeka w Kolchidzie (dziś: Rioni w Gruzji), która uchodzi do Morza Czarnego.

- Nigdzie na bok nie rzuca słońcem uprażona
 Południowi Syjene wszystko odsłonią;
 Przed jego siekierami odległe zachody
 220 Drżą i Boetis się ciśnie w gadytańskie wody,
 Tegoż słucha Kapadoks i co niepewnemu,
 Mniemali głupie, służy nie wiedzieć któremu
 Judea Bogu, i co teraz się świat brzydzi
 Niemi, kiedyś przed laty wybrany lud – Żydzi.
 225 Toż potym i Julijusz dziesięć lat wojuje
 Niezmierne Germanije i z nich tryumfuje,

w. 218 *Południowi ... wszystko odsłonią* – całkowicie odsłonięta w południe; *Syjene* – Syene (dziś: Asuan), miasto nad Nilem, w starożytności na granicy Egiptu i Etiopii, gdzie wedle starożytnych promienie słoneczne w południe padały pionowo, powodując brak cienia.

w. 219 *jego siekierami* – mowa o *fascēs*, toporach wojennych osadzonych w pęku różg, które noszone były przed najwyższymi urzędnikami rzymskimi.

w. 220 *Boetis* – lacińska nazwa rzeki Gwadalkiwir uchodzącej do Zatoki Kadyksu; *w gadytańskie wody* – do Zatoki Kadyksu, która w starożytności nosiła nazwę Gades.

w. 221 *Kapadoks* – mieszkaniec Kapadocji, krainy w Azji Mniejszej.

w. 225–256 Kolejne malowidło przedstawia karierę i upadek Juliusza Cezara (zob. objaśn. do VIII 3–5). Autor przypomina zwycięskie kampanie wojenne przeciwko Helwetom (58 p.n.e.), Swebom (58), plemionom germańskim pod przewodnictwem Wenetów (55), Brytom (54–53) i Gallom (53). Następnie, dążąc do jedynowładztwa, rozprawił się z przeciwnikami politycznymi, co zapewniło mu tytuł wieczystego dyktatora (44), przyznany po kilkukrotnym piastowaniu godności konsula. W bitwie pod Farsalos (48) pokonał przeciwników pod wodzą Pompejusza Wielkiego.

w. 226 *z nich tryumfuje* – w 58 r. p.n.e. Cezar zaatakował najpierw Helwetów, a następnie plemię Swebów. Zwycięstwo to powstrzymało na wiele lat ekspansję Germanów na Galię.

- Podbiwszy tak potężne i samym żelazem
 Ukarmione narody, wszystkie sobie razem
 Sprzymierzone, którzy swej przywyklszy dzikości,
 230 Nie znali Auzonijej, żyjąc na wolności.
 I tych jego miecz dosiagli, co koło Lemanu
 Mieszkali, który słodkich wód nurtu Rodanu
 Z sobą niepomieszanę grzbietem swym przesyła,
 I tych, których żyzny Ren żywi, zasadziła
 235 Gdzie Ceres rezydencję i z Bachem obfita
 (On po brzegach z obudwóch stron gęsto utyka
 Winogrody zielone), i którzy się dali
 Znać Rzymowi, i kiedyś go opanowali,
 Bitnych zawsze Francuzów, i innych tak siła,
 240 Których dotąd niczyja szabla nie pożyła,
 Aż morzem oddzielone osiodła Brytany.
 Te okrutne narody ze swemi tyrany,

w. 230 *Nie znali Auzonijej* – nie poznali dotąd potęgi Rzymu; Auzonia – Italia.

w. 231–232 *tych ..., co koło Lemanu / Mieszkali* – Helwetów. Leman to Jezioro Lemańskie (Genewskie) na terenie dzisiejszej Szwajcarii i Francji, przez które przepływa Rodan.

w. 234–235 *tych, których żyzny Ren żywi* – Germanów; *zasadziła / Gdzie Ceres rezydencję i z Bachem obfita* – peryfrastycznie: gdzie panuje urodzaj. Cerera – w mitologii rzymskiej bogini wegetacji i urodzaju, tożsama z grecką Demeter; Bachus – w mitologii rzymskiej bóg winorośli, tożsamy z greckim Dionizosem.

w. 237–238 *i którzy się dali / Znać Rzymowi, i kiedyś go opanowali* – najprawdopodobniej mowa o francuskiej armii Karola VIII, która wkroczyła do Rzymu w 1494 r.

w. 241 *Brytany* – Brytowie, lud celtycki zamieszkujący Brytanię przed najeźdźcą Anglów i Sasów.

- Których ledwo wyliczy i okiem pomierzy
 Kto tam, zwalczył. On gromu kształtem gdy uderzy,
 245 I tu kogo ogłuszy, i tam zaś zabije,
 Tam przeniknie, tam spali znowu gumno czyje.
 Władze chciwy na koniec, gdy smaku jej skusi,
 Nad równość się wyniesie i snadno dodusi
 Konającej wolności, pierwszej zmordowanej
 250 Od Sylle potężnego, wtaż nadszamotanej,
 Jako i Maryjusza ściennej bystrego,
 I Cynny krwią domową brzydko spluskanego,
 Że potym Farsalija rozstrzygnąć musiała,
 Komu ze dwóch świata się zwierzchność dostać miała,
 255 Gdy jeden nad się widzieć wzdryga się wyższego,
A drugiemu za przykre sobie mieć równego.
 Aż po długich dopiero kłótni mieszaninach
 I wewnętrznych ukojeniu wojen, i przyczynach,
 Kiedyż tedy ze swemi zniesiony wodzami,
 260 Pokój ziemię oblał lubemi skrzydłami,

w. 249–252 Leszczyński przypomina wcześniejszych pretendentów do dyktatury, którzy stopniowo ograniczali ustrój republikański, otwierając drogę Cezarowi. „Sylla” to Lucjusz Korneliusz Sulla (138–78 p.n.e.), rzymski dowódca i polityk, który w 82 r. został mianowany dyktatorem (trzy lata później zrezygnował ze stanowiska). Gajusz Mariusz (156–86 p.n.e.) i Lucjusz Korneliusz Cynna (ok. 130–84 p.n.e.), politycy i dowódcy rzymscy pozostający w konflikcie z Sullą, który zainicjował wojny domowe, co doprowadziło do upadku republiki i wprowadzenia pryncypatu.

w. 253 *Farsalija* – Farsalos, miejscowość w Tesalii (Grecja).

w. 257–270 Po śmierci Cezara władzę w Rzymie przejął Oktawian August (63–14 p.n.e.), pierwszy cesarz rzymski (od 27 r.), który przed objęciem tronu bezwzględnie rozprawił się z politycznymi przeciwnikami.

- Gdy już August nastąpił, któremu nie bryka
 Gdy więcej nic, kościołów Janusa zamyka
 Dwulicznego. Nie pierwszej jednak wszystko sprawił,
 Aż i on dobrze ręce swoje wprzód zaprawił
 265 We krwi ludzkiej. Toż zgoda, toż mir uderzony,
 Gdy już głowy nikt podnieść nie mógł z żadnej strony,
 I gdy się już moc rzymska wszystka wysiliła,
 Uczynioną pustynią pokojem ochrzcila.
 Atoli miasto wielkie zastawszy ceglane,
 270 Umierając, zostawił marmury usłane.
 Dalej po tym cesarzów idzie już niemały
 Szereg, który co jedno godnego pochwały
 Zrobił kiedy. Jako to Wespazyjanowie
 I oni to rodzaju ludzkiego Tytowie

*Templum
 Iani claudit*

*Et cum
 solitudine
 fecerint,
 pacem
 apellant.
 Inveni
 urbem
 latericiam,
 reddidi
 marmoream*

w. 261–263 Bramy rzymskiej świątyni Janusa, staroitalskiego boga początków, którego przedstawiano z dwiema twarzami (symbol władzy nad ziemią i niebem oraz przeszłością i przyszłością), zamykano w czasie pokoju, a otwierano podczas wojny.

w. 262 marg. *Templum Iani claudit* – (łac.) zamknął świątynię Janusa.

w. 265 *mir uderzony* – ogłoszony pokój.

w. 267 *pustynią pokojem ochrzcila* – spustoszenie nazwała pokojem.

w. 268 marg. *Et cum solitudine fecerint, pacem apellant* – (łac.) „A gdy dokonali spustoszenia, nazwali je pokojem” (Tacyt, *Żywot Juliusza Agrykoli* 30,6); *Inveni urbem latericiam, reddidi marmoream* – (łac.) „Otrzymałem miasto ceglane, oddałem marmurowe” (Swetoniusz, *Żywoty cesarów: Boski August* 28,3; cytat nieco zmodyfikowany). Oktawian August odbudował miasto, wzniósł też wiele świątyń.

w. 273–274 Imiona imperatorów rzymskich: Wespazjana (cesarz w latach 69–79) i Tytusa (cesarz 79–81) użyto tu uogólniająco jako przykłady dobrych władców.

w. 274–275 *rodzaju ludzkiego ... / Nazwani delicje* – nazwani słodyczą rodzaju ludzkiego. Por.: „umiłowanie i słodycz rodzaju ludzkiego” (Swetoniusz, *Żywoty cesarów: Boski Tytus* 1,1).

- 275 Nazwani delicyje, i inszych niemało,
 Którym się w tym przybytku pomieścić dostało.
 Wszyscy pięknie w ozdobach swoich wyrażeni,
 Jak szedł jeden po drugim, pokiej nie odmieni
 Twarz się tej monarchiję wielkiej w Konstantynie,
- 280 Gdy w zbawiennej kąpeli pierwszy się ochynie
 I na znak pobożności Rzym apostolskiemu
 Pisze wiecznie książęciu odtąd już samemu,
 Z nim wszystkę Sylwestrowi zdawszy okolicę
 Jako jego następcy, sam nową stolicę
- 285 Założył w Bizancyjum, kędy się trzymało
 Długo, lecz na Zachodzie zatym osłabiało,

w. 278–285 Por.: „Dopiero odmieni / twarz się ta monarchiję w Wielkim Konstantynie, / gdy w niebieskim Jordanie pierwszy się ochynie / i w znak za to wdzięczności Rzymu Sylwestrowi / i części Italiję ku Apeninowi / dobrowolnie ustąpi, a sam, na Zachodzie / stworzywszy tu egzarchy, w trackim Carogrodzie / nową wzbudził stolicę” (Twardowski, *Władysław IV*, III 236–243).

w. 279–286 Konstantyn I Wielki (272–337), cesarz rzymski (od 306), który jako pierwszy szukał sposobów współlistnienia z Kościołem. Przeniósł stolicę cesarstwa do Konstantynopola. Tuż przed śmiercią przyjął chrześcijaństwo. W średniowieczu sfabrykowano dokument zwany „donacją Konstantyna”, w którym rzekomo przekazał papieżowi Sylwestrowi I (314–335) Italię oraz wszystkie prowincje zachodnie. Mistyfikację wykazano w XV w., jednak Kościół katolicki uznał fałsz dokumentu dopiero w XIX w.

w. 280 *w zbawiennej kąpeli pierwszy się ochynie* – jako pierwszy cesarz przyjął chrzest.

w. 281–282 *apostolskiemu / ... książęciu* – papieżowi.

w. 285–286 *kędy się trzymało / Długo* – do 1453 r., kiedy Konstantynopol zdobyli Turcy, już wcześniej opanowawszy wiele prowincji bizantyjskich (por. w. 293–296).

- Pokiej przez Karola wzbudzone Wielkiego
 Cesarstwo się do domu przezeń francuskiego
 Nie przeniosło, z wygodą wielką chrześcijaństwa
- 290 I z sławą, i obroną wtedy od pogaństwa,
 Łeb straszliwy natenczas już podnoszącego
 I we trzech częściach świata już się szerzącego,
 Zwłaszcza gdy już i greccy cesarze odpierać
 Ledwo mu podołali, i coraz się zbierać,
- 295 I tulić w swą skorupę musieli, gdy stradać
 Przyszło coraz prowincyj, i od nich odpadać.
 Toż potym go w niemieckim państwie się coś mało
 Za ludzkich rzeczy losów odmianą zostało,
 Aż do rąk berło przyszło kiedyś rakuskiego,
- 300 W którym płuży dotychczas, domu prześwieznego.

w. 287–292 Karol Wielki (742/747–814), król Franków i Longobardów, który w 800 r. koronował się na cesarza rzymskiego. Toczył wojny z iberyjskimi Arabami, których ekspansja objęła wówczas prócz Europy także Afrykę i Azję Mniejszą (Leszczyński zdaje się identyfikować podboje arabskie i tureckie).

w. 296–298 Por.: „od tych tu odpadali / starożytnych prowincyj, ledwie że co mało / (i to prócz w Germanijey samej) się zostało / rzymskiego imperyjum” (Twardowski, *Władysław IV*, III 244–247).

w. 297 *go* – cesarstwa; *w niemieckim państwie* – mowa o odrodzeniu imperium w Świętym Cesarstwie Rzymskim Narodu Niemieckiego (w 962 r., kiedy Otton I został „cesarzem Rzymian”), które stanowiło niejako kontynuację idei cesarstwa rzymskiego na terytorium podlegającym jurysdykcji najpierw Karolingów, a potem ich sukcesorów w Niemczech, Ludolfingów i następnych królów niemieckich.

w. 299–300 *rakuskiego / ... domu* – mowa o austriackiej linii Habsburgów, która prawa do korony cesarskiej otrzymała w XVI w.

- A tu widzieć Rudolffy, Maksymilijany,
 Ferdynandy, tu sobie żywot podobany,
 Koronami wzgardziwszy, *Carolus* obiera
 Po tak wielu zwycięstwach i w jednym zawiera
 305 Klasztorze się do śmierci, jakoby *panować*
Mniejsza to jest, niżeli żądze swe miarkować.
 Potym dalej cokolwiek i gdzie się co stało,
 Wizerunki obaczyć, i jako się działo,
 Tak tu odrysowano. Zwłaszcza wojny święte
 310 I one tam Gofredy, i przez nich odjęte

w. 301–302 *Rudolffy, Maksymilijany, / Ferdynandy* – użyte w liczbie mnogiej imiona przywołują konkretnych cesarzy z rodu Habsburgów: Rudolfa II (1552–1612), cesarza rzymskiego (od 1576), króla Węgier (1572–1608) i Czech (1575–1611); Maksymiliana I (1459–1519), króla Niemiec (od 1486), cesarza rzymskiego (od 1508); Ferdynanda I (1503–1564), króla Czech i Węgier (od 1527), cesarza rzymskiego (od 1556). Reminiscencja z III 254–258 *Władysława IV* Twardowskiego.

w. 303 *Carolus* – Karol V Habsburg (1500–1558), król Hiszpanii (od 1516) i cesarz rzymski (od 1519), który w 1556 r. abdykował prawdopodobnie z powodu nasilającej się podagry (ostatnie lata spędził w klasztorze). Dążył do odbudowy cesarstwa, likwidacji ruchu reformacyjnego (skazał na banicję Marcina Lutra). Po zwycięstwie nad protestantami pod Mühlbergiem (1547) nie udało mu się uzyskać wzmocnienia władzy cesarskiej. Na mocy pokoju augsburskiego (1555) wprowadzono zasadę religijnej tolerancji, co również stało się jedną z przyczyn abdykacji cesarza.

w. 305–306 *panować / Mniejsza to jest, niżeli żądze swe miarkować* – por.: „Imperare sibi maximum est imperium” („Najwyższą władzą jest panowanie nad samym sobą”; Seneka, *Listy moralne* 113,31).

w. 309 *wojny święte* – wyprawy krzyżowe.

w. 310 *Gofredy* – ponownie użycie imienia konkretnej postaci w celach uogólniających (rycerz stanowi tu wzór wojownika chrześcijańskiego walczącego z muzułmanami): Gotfryd z Bouillon (ok. 1058–1100), jeden

- Palestyny, i Pański grób wyswobodzony,
 I Syjon od pogańskiej władzy wyzwolony,
 I wszystkie, które tylko nam z Saracenami
 Zachodziły utarczki i potym z Turkami.
 315 Więc jako <w> Hiszpaniej Maurów wybijają
 I jarzmo kiedyż-tedyż z siebie już zrzucają,
 Pod którym od lat blisko ośmuset jęczeli,
 Gdzie się byli tak gęsto we wszy<t>kiej rozsieli
 I cale wkorzenili Hesperyje, aż się
 320 Było czego obawiać, żeby w krótkim czasie
 Nie posiadli ostatka i wysep, i ziemie,
 Gdy tak ciężkie i samą Italią brzemię
 Aż też i tam zwalone mocno uciskało,
 A mahometaństwo się wszędzie rozszerzało.

z pierwszych baronów, który po wezwaniu papieża ruszył do Ziemi Świętej, by wyzwolić grób Chrystusa. W czasie zwycięskiego oblężenia Jerozolimy (1099) dowodził armią chrześcijańską. Jego czyny uwzniośliła popularna w Rzeczypospolitej dzięki przekładowi Piotra Kochanowskiego epopeja Torquata Tassa *Jerozolima wyzwolona*.

w. 312–313 Mowa o osiągnięciach I wyprawy krzyżowej: wyswobodzeniu Palestyny, odbiciu Jerozolimy (nazwanej tu Syjonem od jednego ze wzgórz jerozolimskich), a tym samym grobu Chrystusa; z *Saracenami* – z Arabami.

w. 315–324 Mowa o rekonkwiescie, trwającym od VIII do XVI w. wypieraniu Maurów (muzułmanów zamieszkujących Półwysep Iberyjski) przez chrześcijan. Mahometanie opanowali półwysep na początku VIII w. Równocześnie Saraceni najeżdżali Półwysep Apeniński, Sycylię, Sycylię i mniejsze wysepki włoskie, podporządkowując sobie znaczną część tych terenów. Z kontynentalnej Italii wyparto ich na początku X w., na Sycylii utrzymywali się jeszcze w XI w.

w. 318–319 *we wszy<t>kiej ... / ... Hesperyje* – tj. w Hiszpanii i Portugalii (od grec. słowa *hēspēros* – ‘wieczór’, od którego urobiono nazwę krain położonych na Zachodzie).

- 325 Tu i owę chrześcijańskich pięknie wyrażono
 Wojsk potrzebę na morzu pod Naupaktem. Ono
 Widzieć, jako siwemi pinią się bałwany
 Słone wody wiosłami bite, szykowany
 Rząd z obu stron, jak zamków jakich osadzonych,
 330 Galer czarnych, armatą mocną opatrzonych,
 Uderzy w si<ę>, jako gdy góry się z górami
 I Cyklady spierają, tak się z okrętami
 Duże tłuką okręty, tu blask morze pali
 Z dział ognistych. Toż kiedy już nie może dalej
 335 Nieprzyjaciół wytrzymać, z wielką porażony
 Szkodą swoją, a Pontus juchą ściekl zmieniony.
 Widzieć i Skanderberga, jak z małą burzy
 Garścią wojska tak mnogie i jak pod nos kurzy

w. 326 *pod Naupaktem* – w 1571 r. nieopodal greckiego miasta Lepanto (wcześniej Naupaktos) na Morzu Jońskim doszło do zwycięskiej dla chrześcijan bitwy morskiej między Turcją a Świętą Ligą. Była to jedna z najkrwawszych bitew morskich w historii.

w. 329 *zamków ... osadzonych* – zamków obsadzonych załogą.

w. 331–333 Por.: „Rzekłbyś, że wielkie Cyklady pływają / I że się góry spierają z górami, / Z takim zapędem strony się mieszają, / Tak się okręty tłuką z okrętami” (Tasso-Kochanowski, *Gofred* XVI 5,1–4; nawiązanie zaciera sens pierwowzoru). Cyklady – archipelag w południowo-zachodniej części Morza Egejskiego.

w. 336 *Pontus* – greckie uosobienie wód morskich.

w. 337–340 Jerzy Kastrioti Skanderbeg (ok. 1405–1468), albański bohater narodowy, wsławiony w walkach z Turkami. Jego czyny opiewano w całej Europie jako przykład skutecznego oporu przeciwko potężnej armii osmańskiej.

w. 338 *pod nos kurzy* – drwi sobie, wyrządza zniewagę; zwrot utarty (zob. NKPP, *nos* 8a).

- Monarsze tak wielkiemu, a coraz to lepij
 340 Goszcząc, na swej się szczupłej Albaniej krzepi.
 Aleć nie przepomniano i tych, co nieznana
 Starym plagę odkryli swą nieporównaną
 I godną wiecznych rymów przewagą, że świata
 Jeszcze koniec nie Thule, jako dawne lata
 345 Zakładały. Pierwszemu, który w kruchym statku,
 Zwierzywszy się burzliwym wiatrom i niestatkowi
 Morza nieświadomego, swój Antarktykowi
 Niewidany ukazał maszt, Kolumbusowi
 Zdarzyło się szczęśliwie. Toż ziemię i kraje,
 350 Insuły niezawiedzione, ludzie, obyczaje

w. 339–340 *Monarsze tak wielkiemu* – sułtanowi tureckiemu; *coraz to lepij*
 / *Goszcząc* – tj. stawiając coraz większy opór.

w. 341–360 Mowa o odkryciu Ameryki.

w. 343 *godną wiecznych rymów przewagą* – odwagą zasługującą na upamiętnienie w poezji.

w. 344 *Thule* – Ultima Thule (łac. ‘najdalsza Thule’), określenie mitycznej krainy (zwykle wyspy) lokalizowanej od starożytności na dalekiej Północy, wyznaczającej krańce znanego świata.

w. 346 *niestatku* – niestatkowi, zmienności.

w. 347 *Morza nieświadomego* – nieznanego dotąd morza; *Antarktykowi* – określenie wieloznaczne, oznaczające morze bądź ląd położone na południu (z łac. *antarcticus* – ‘południowy’).

w. 348 *Kolumbusowi* – Krzysztof Kolumb (1451–1506), szukając zachodniej drogi morskiej do Indii, po pokonaniu Atlantyku dotarł do Antyli na Morzu Karaibskim (1492), a podczas kolejnych wypraw do stałego lądu Ameryki Południowej.

w. 350 *Insuły niezawiedzione* – nieznanne wyspy.

- Amerykus wyszpyrał dalej, od którego
Nazwiska ta druga część świata tak wielkiego
Dostała aż po dziś dzień. Toż Magiellanowie,
Toż i oni raz po raz angielscy Drakowie
355 Wielkiej łono macierzy i nieobjechany
Cyrkuł dotąd lotnemi nawy obbieżany
Dostatecznie zwiedzieli. *Tak umysł wspaniały*
Rozfuryjowanego oceanu wały
Nie ustraszą ni przykre morskie niepogody,
360 *Ani co w rzeczach ludzkich panują przygody.*
Te kunszty niezliczone i żywe obrazy,
Pędzlem Apellesowym robione bez skazy,
Jako i w mozaiku drogim, rozsadziła
Gdy po tych galeryjach, nie upośledziła

w. 351 *Amerykus* – Amerigo Vespucci (1454–1512), kupiec florencki, który w latach 1501–1502 dotarł do wybrzeży Ameryki Południowej i spenetrował część jej wschodniego wybrzeża (odkrył m.in. ujście Amazonki i zbadał wybrzeże Brazylii). W odróżnieniu od Kolumba, sądzącego, że dotarł do Indii, uznał odkryte lądy za nieznaną wcześniej kontynent. Jego imieniem nazwano najpierw Amerykę Południową, a następnie cały Nowy Świat.

w. 352 *Nazwiska* – nazwy.

w. 353 *Magiellanowie* – Ferdynand Magellan (1480–1521), żeglarz portugalski służący Hiszpanii, zorganizował wyprawę (1519–1522), która przeszła do historii jako pierwsza podróż dookoła świata.

w. 354 *Drakowie* – Francis Drake (1540–1596), angielski korsarz, który w latach 1577–1580 opłynął Ziemię.

w. 355–356 *Wielkiej ... macierzy* – Ziemi; *nieobjechany* / *Cyrkuł* – nieprzebyty okrag; *lotnemi nawy obbieżany* – szybkimi statkami opłynięty.

w. 357 *umysł wspaniały* – umysłu wspaniałego.

w. 362 *Apellesowym* – tj. znakomitym. Apelles (370–300 p.n.e.), wedle starożytnych opinii najzdolniejszy malarz grecki.

365 Ta bogini i nasze sarmackie przykłady
Męstwa i nieśmiertelnych dzieł, zwłaszcza do zwady
Ilekroć z tym pogaństwem przyszło.

A wprzód cnego

Lecha w tych tu krainach osiadającego
Postawiła, nastaną potym Mieczsławowie,
370 Za których to powodem ci tu narodowie,
Gdy tu ona Dąbrówka z Morawy zawita,
A z nią w tych tu ciemnościach prawdziwa zaświta
Religija, potłuką z bałwany bożnice,
A samemu żywemu Bogu już świątnice
375 Szumne stawia, do świętej wielkimi tłumami
Wody się ubiegając, nowemi krzyżami
Obstawia się.

Toż idą już Bolesławowie,

Z których Chrabrem jednego, a drugiego zowie

w. 365 *Ta bogini* – Sława.

w. 368 *Lecha* – mitycznego protoplasty Polaków, który po raz pierwszy (za źródłami czeskimi) pojawia się w *Kronice wielkopolskiej* w opowieści o braciach Lechu, Czechu i Rusie, a następnie w *Rocznikach* Jana Długosza. Lechici jako nazwa etniczna występuje natomiast już w kronice Wincentego Kadłubka, gdzie oznacza mieszkańców Polski południowej.

w. 369 *Mieczsławowie* – Mieszkowie (Mieszko to zdrobnienie od imienia Miecisław), tj. książę Mieszko I (zm. 992) i Mieszko II Lambert (990–1034), król Polski w latach 1025–1031.

w. 371–377 Mowa o przyjęciu chrztu (966) przez Mieszka I po zaślubinach (965) z księżniczką czeską Dobrawą.

w. 377–387 Mowa o czynach dwóch władców Polski: Bolesława I Chrobrego (967–1025), księcia (od 992), pierwszego koronowanego władcy z dynastii Piastów (1025), oraz Bolesława II Śmiałego (ok. 1042–1082), króla w latach 1076–1079, wnuka Chrobrego.

- Śmiałym Polska. Ci duże słupy ubijają
 380 Na Bałtyku, a mieczem swym rozprzestrzeniają
 Od morza aż do morza ojczyste granice;
 Toż z książęty ruskimi gdy zaszły różnice,
 Roksolańskie tak wielkie państwa podbijają,
 Kijowa stołecznego siedm lat dobywają
 385 I nie pierwiej przestaną, aż gdy mu dosadzi
 Śmiały, w Złote <P>odwoje szablą sam zawadzi
 I waleczną go wzięwszy ręką, opanuje.
 Lecz te dzieła tak piękne krwią maże i psuje

w. 379–380 *duże słupy ubijają / Na Bałtyku* – nawiązanie do informacji podanej po raz pierwszy przez Galla Anonima i powtarzanej przez późniejszych kronikarzy. Chrobry miał oznaczyć tym sposobem granice swego państwa. Por.: „Nieposkromionych zaś Sasów z taką mocą poskromił, że w środku ich ziemi żelaznymi słupami wbitymi w rzecę Sali oznaczył granice Polski” (Gall, s. 19). Por. też: „od słupów na Bałtyku i pomorskiej Sali” (Twardowski, *Władysław IV*, IV 848).

w. 381 *Od morza aż do morza ojczyste granice* – tj. od Bałtyku do Morza Czarnego. W dawnej historiografii często przedstawiano Chrobrego jako pogromcę Rusi, który poszerzył granice swego państwa aż po wybrzeża czarnomorskie, lecz twierdzenie takie nie odpowiadają rzeczywistości, a wynikały z patriotycznej frazeologii, nawiązującej do zwrotu biblijnego: „będzie panował od morza aż do morza” (Ps 71[72],8), który stał się toposem.

w. 382–387 Chrobry wyprawił się na Kijów w 1018 r., by osadzić na tronie swego zięcia Światopelka, a Śmiały w 1069 r., by utrzymać wpływy na Rusi. Legenda o wyszczerbieniu miecza przez władcę uderzeniem o Złotą Bramę była pierwotnie związana z drugą wyprawą (jak informuje Leszczyński), lecz już Gall Anonim przeniósł ją na Bolesława Chrobrego, może dlatego, że wyprawa jego wnuka ostatecznie okazała się niepowodzeniem. W źródłach brak informacji o kilkuletnim obleganiu Kijowa przez Bolesławów.

w. 386 *Złote <P>odwoje* – Złota Brama w Kijowie, średniowieczna brama wjazdowa do grodu, zbudowana w połowie XI w.

w. 388–389 Mowa o zabiciu biskupa Stanisława ze Szczepanowa (ok. 1030–1079) z rozkazu Bolesława Śmiałego. Monarcha za odstąpienie od walk

Świątobliwą biskupa. Dalej wąż nazwany
 390 Od ust krzywych, hołduje grube Pomorzany
 Tylekroć zwyciężone.

Toż Kazimierzowie
 Mądrzy, rządy pięknymi jakoby na zмовie
 I mury, i mocnemi miasta tę Koronę
 Zagęściwszy, ozdobią, a na wszystkę stronę
 395 Ubezpieczą zamkami. W domu sprawiedliwi,
 Jako nie mniej na wojnach dzielni i szczęśliwi

pod Kijowem surowo ukarał rycerzy, co spowodowało rzucenie nań klątwy przez biskupa krakowskiego. Król skazał duchownego na obcięcie rąk i nóg.

w. 389 *wąż nazwany* – tak samo nazwany (tj. Bolesław). Bolesław III Krzywousty (1086–1138), książę Polski, który (1115–1119) przyłączył Pomorze Zachodnie do swego państwa i zainicjował chrystianizację tych ziem.

w. 391–395 Mowa o rządach trzech monarchów: Kazimierza I Odnowiciela (1016–1058), władcy Polski od 1034 r., który odbudował zniszczone państwo, przywrócił polskie panowanie na Mazowszu i Śląsku, odnowił też struktury kościelne; Kazimierza II Sprawiedliwego (1138–1194), księcia krakowskiego (seniora) od 1177 r., który ufundował wiele budowli sakralnych i zasłynął nadaniem duchowieństwu licznych przywilejów na zjeździe w Łęczycy (1180); dla umocnienia władzy przyjął w 1184 r. zwierzchnictwo cesarskie; Kazimierza III Wielkiego (1310–1370), ostatniego króla Polski (od 1333) z dynastii Piastów, który odzyskał od Krzyżaków Kujawy i ziemie dobrzyńską, przyłączył do Polski część Rusi, unormował też stosunki z zakonem i Czechami. Ponadto skodyfikował prawa, odnowił siły zbrojne, przeprowadził reformę monetarną, założył ok. stu nowych miast, wznosił ponad pięćdziesiąt zamków oraz ufundował Akademię Krakowską (1364).

w. 395–402 Autor przypomina rządy dwóch monarchów: Władysława I Łokietka (1260/1261–1333), księcia, który doprowadził do zjednoczenia Polski po okresie rozbicia dzielnicowego, króla od 1320 r., zbrojnie przeciwstawiającego się ekspansji krzyżackiej; Władysława II Jagiełły (ok. 1362–1434), wielkiego księcia litewskiego (1377–1392), króla Polski (1386–1434), który rozpoczął wojnę z Krzyżakami (1409–1411); jej punktem kulminacyjnym była bitwa pod Grunwaldem (1410). Zwycięstwo nie spowodowało jednak zakończenia

- Słyna Władysławowie, zwłaszcza burdy one
 Z Krzyżakami, przez wieki pono nieskończone
 Więcej niż dwa, uskromią i niemieckie harde
 400 Batalije na głowę zniószsy, ono twarde
 Nam sąsiedztwo wycisną, że też odiskali
 Prusy i w ich fortece mocniej się wwiązali.
 Podle zaraz Jagiełła świętobliwe plemię,
 Jednym sceptrem i Polskę, i węgierską ziemię
 405 Moderuje. W wysokiej u wszystkiego świata
 Krześciańskiego nadziej nad młode swe lata
 Ginie z Turki pod Warną. Jednakże przegrawszy,
 Nie bez wtedy kozyry bogato dodawszy

konfliktu, trwale osłabienie zakonu przyniósł dopiero kończący wojnę trzynastoletnią pokój toruński z 1566 r., kiedy Polska odzyskała Pomorze Gdańskie (jako Prusy Królewskie) z Gdańskiem, Malborkiem i Elblągiem.

w. 398–399 *przez wieki pono nieskończone* / *Więcej niż dwa* – trwające ponoć więcej niż dwa wieki. Krzyżaków sprowadzono do Polski w 1226 r. w celu chrystianizacji Prusów, lecz zakonnicy szybko zaczęli najeżdżać ziemie litewskie i polskie.

w. 399–400 *niemieckie harde* / *Batalije na głowę zniószsy* – definitywnie rozprawiwszy się z niemieckim agresorem, tj. rycerstwem krzyżackim (mowa o bitwie pod Grunwaldem).

w. 403 *Jagiella świętobliwe plemię* – potomkowie Władysława Jagiełły, tj. dynastia Jagiellonów, która panowała w Polsce (1386–1572), na Litwie (1377–1401, 1440–1572), w Czechach (1471–1526) oraz na Węgrzech (1440–1444, 1490–1526).

w. 404–405 *Jednym sceptrem ...* / *Moderuje* – przenośnie: sprawuje władzę królewską.

w. 405–412 Chodzi o Władysława III Warneńczyka (1424–1444), króla Polski (1434) i Węgier (1440). W 1444 r. Warneńczyk poprowadził przeciw Turcji krucjatę sił węgiersko-polsko-wołoskich. Po początkowych sukcesach armia chrześcijańska doznała klęski pod Warną nad Morzem Czarnym (1444), a monarcha poniósł śmierć.

w. 408 *Nie bez ... kozyry* – nie bez racji; zwrot utarty (zob. NKPP, *kozera*).

w. 408–409 *dodawszy* / *Wte<m> do maści czerwieni* – sens: dodawszy do barw herbowych czerwieni świadczącej o ofierze z życia (por. w. 1626–1627).

Wte<m> do maści czerwieni, a przedtym tysięcy
410 Pierwej jeszcze trzydzieści zbiwszy, kiedy więcęj
Kresu męstwu swojemu i szczęściu zakłada,
Z wielką szkodą całego chrześcijaństwa upada.

W tej się stracie ojczyzna dalej nie uwodząc
I od domu tego to nigdzie nie odchodząc,
415 W tymże pany najduje i długo dostojna
Krew panuje narodom obiema przystojna,
Które wiąże unija jako i w komorze
Zjednoczonej, i w siłach w pięknej z sobą sforze.
A żeby pamiętniejsi swą dobrocią byli,

420 „Pan i dziedzic” tytułu odtąd ustąpili,
Przedtym zażywanego – sławniejsi zrzeczeniem
Prawa swego niżli państw wielu przyczynieniem.

Toż gdy potym męskiej płci w domu tym nie stało,
W czym, choć wolna, pany swe Polska czci, musiało

Bo się
przedtym
pisali
dominus
et haeres

w. 409–410 *a przedtym tysięcy / Pierwej jeszcze trzydzieści zbiwszy* – mowa zapewne o brawurowych akcjach na pograniczu węgierskim znakomitego wodza Warneńczyka, Jánosa Hunyadyego, który kilkakrotnie w latach 1441–1442 gromił wojska tureckie.

w. 410–411 *kiedy więcęj / Kresu męstwu swojemu i szczęściu zakłada* – gdy wyznacza wyższą granicę swojemu męstwu.

w. 414 *domu tego* – tj. Jagiellonów.

w. 416 *narodom obiema* – obu narodom, Polakom i Litwinom, związanym najpierw unią personalną w 1385 r., a następnie realną w 1569 r. (wbrew temu, co pisze Leszczyński w następnych wersach, skarb i armie były oddzielne).

w. 420 i marg. „*Pan i dziedzic*” // *dominus et haeres* – pan i dziedzic to część tytułu władców Polski i Litwy, której przestano używać w okresie elekcyjnym na mocy artykułów henrykowskich.

w. 423 *męskiej płci w domu tym nie stało* – zabrakło męskich potomków Jagiellonów (co nastąpiło wraz ze śmiercią Zygmunta Augusta w 1572 r.).

- 425 W postronnych się wybierać. Nastąpi Batory
Pan z rozumem przezornym i do wojny skory,
Że wtym jego groźny Mars zagrzmie na Tryjony
I Północ nieobeszłą, brzydkim okurzony
Dymem zimny Bootes, a mrozem Arktury
430 Wytrzysszczone ustraszy jego wzrok ponury
I świetny miecza polor urazi Helice
I zatrwoży moskiewską z tyranem stolicę.
Kiedy Dniepr ujeżdżony i twierdze dobyte:
Połocki, Staroduby, Wieliże pożyte

w. 425 *Batory* – Stefan Batory (1533–1586), książę siedmiogrodzki (1571), król Polski i wielki książę litewski (1576), toczył zwycięskie wojny z państwem moskiewskim o Inflanty (1579–1582).

w. 427–428 *jego groźny Mars zagrzmie na Tryjony / I Północ nieobeszłą* – per-ryfastycznie: jego armia wyruszy na państwo moskiewskie. „Tryjony” to poetyckie określenie obszarów położonych na Północy (zob. objaśn. do w. 215).

w. 428–429 *brzydkim ... / Dymem* – tj. dymem pożarów i odpalanych dział; *Bootes* – (łac.) Wolarz, gwiazdozbiór nieba północnego, w którym najjaśniejszą gwiazdą jest Arktur.

w. 430 *Wytrzysszczone* – tu: jaśniejące.

w. 431 *urazi Helice* – zrani Helike, nimfę, która została zamieniona przez Zeusa w Wielką Niedźwiedzicę, gwiazdozbiór nieba północnego.

w. 432 *zatrwoży moskiewską z tyranem stolicę* – nawiązanie do nieprawdziwych, choć dawniej przyjmowanych za prawdę, pogłosek, że powodzenia Batorego podczas kampanii połockiej tak przeraziły Iwana Groźnego, że schronił się aż w Białojeziersku.

w. 433 *Dniepr ujeżdżony* – Dniepr osiodłany, pokonany (tu: przebyty).

w. 434–435 Leszczyński wymienia twierdze moskiewskie zdobyte przez Stefana Batorego w czasie wojny z Moskwą w latach 1577–1582: Połock (1579), Toropiec, Wielkie Łuki, Starodub, Sokół, Wieliż (1580), Psków (1581–1582).

- 435 Sokoły, Wielkołuki, Pskowy i Toropce,
 I gdzie niezasiągnięte stopom polskim kopce,
 Te nocy pół osuły, aże przez pasterza
 Wielkiego w tym rozjemcę kiedyż do przymierza
 Przyszło tedy. I gdyby Kloto nie przerwała
 440 Przędze życia mu była, o tym zamyślała
 Dzielność jego, jakoby wałą na pogany
 Wojnę podnieść, jakoż był na to wokowany
 Od inszych chrześcijańskich panów, lecz urady
 Insze były niebieskie natenczas i rady
 445 Te do skutku nie przyszły. I toć to on knował,
 Gdy owę milicją kozacką fundował

Papież przez
 Possewina tę
 wojnę ujął,
 wdawszy się
 w mediację

w. 436–437 Por.: „i gdzie niezamierzone nodze polskiej kopce / Północ
 wszytkę obeszy” (Twardowski, *Pałac Leszczyński*, w. 480–481).

w. 437 *Te nocy pół osuły* – sens: te stopy obsypały kopcami granicznymi po-
 łowę ziem północnych.

w. 437–439 Mowa o mediacji włoskiego jezuitę Antonia Possewina (1533–
 –1611), który na polecenie papieża Grzegorza XIII („wielkiego pasterza”) przy-
 czynił się do zawarcia rozejmu w Jamie Zapolskiej (1582).

w. 439–440 *gdyby Kloto nie przerwała / Przędze życia mu była* – peryfrastycz-
 nie: gdyby nie umarł. Kloto – jedna z trzech Parek piastujących nić ludzkiego żywota.

w. 441–445 Mowa o niezrealizowanych planach ligi antytureckiej Batore-
 go, inspirowanych przez papieża, w której poza Rzeczpospolitą miały uczest-
 niczyć państwa zachodnioeuropejskie (zaangażowane były zwłaszcza Wenecja
 i Hiszpania).

w. 443–444 *urady / ... niebieskie* – wyroki Boskie.

w. 446 *milicją kozacką fundował* – od czasów Zygmunta II Augusta po-
 dejmowano działania mające na celu stworzenie z Kozaków formacji wojskowej,
 pozostającej w służbie Rzeczypospolitej. Stworzono rejestr, który w XVI w. za-
 wierał kilka tysięcy Kozaków pozostających na żołdzie (za Wazów liczba ta roz-
 rosła się do kilkudziesięciu tysięcy).

Na Dnieprze, Małtę drugą i Techtymirowy
Na skład ich arsenałów naznaczył gotowy,
Skąd bicz na poganina bywał, jako który,
450 Gdy przebywszy porohy, aż pod same mury
Carogrodzkie za pięć dni spadszy, finfy kurzyć
Cesarzowi więc zwykli i pomorze burzyć,
Rzecz to była potrzebna.

Toż po śmierci jego
Jagiellów się Zygmunta krwią tykającego
455 Za Bałtykiem szukają, który nie osiędzie
Tronu tego, aż ciężkich emulów pozbędzie.

w. 447 *Małtę drugą i Techtymirowy* – w 1578 r. Batory nadał Kozakom za-
poroskim Trechtymirów, gdzie rezydowali ich hetmani i gdzie wypłacano im
żołd. Leszczyński porównuje Zaporozców do Kawalerów Maltańskich, którzy
po wypędzeniu ich z Rodos przez Turków osiedlili się na Malcie.

w. 449 *jako który* – dopełnieniem słów jest początek w. 453.

w. 450–452 Mowa o słynnych chadzkach kozackich, wyprawach morskich
na obszary imperium osmańskiego, podczas których Zaporozcy zapuszczali się
nawet w okolice Stambułu (Carogrodu), podpalając przedmieścia stolicy.

w. 451 *finfy kurzyć* – puszczać komuś dym w nos, znieważać (zob. objaśn.
do w. 338).

w. 454 *Jagiellów się Zygmunta krwią tykającego* – szyk przestawny: Zygmunt
tykającego się krwią Jagiellów, tj. spokrewnionego z Jagiellonami. Zygmunt III
Waza (1566–1632), król Polski (od 1587) i Szwecji (1592–1599), syn Jana III
Wazy i Katarzyny Jagiellonki, córki Zygmunta I Starego.

w. 456 *ciężkich emulów pozbędzie* – pozbędzie się uciążliwych rywali. Pod-
czas elekcji w 1587 r. brano pod uwagę także kandydaturę cara moskiewskiego
i arcyksięcia austriackiego Maksymiliana III Habsburga. Tego ostatniego poparła
część elektorów, postanowił więc zbrojnie upomnieć się o tron, lecz został poko-
nany w bitwie pod Byczyną (1588).

- Toż długo i szczęśliwie na nim się rozgości
 A wszystkie mu Fortuna pod nogi umości
 Przeciwności: na niego one oburzone
- 460 Rokosze i moskiewskie wojny ponowione,
 Od niego ukrócona i zawziętość owa
 Na tę basztę chrześcijaństwa naszą Osmanowa,
 Pełen wieku złożywszy doczesne pokłady,
 Krwi królewskiej po sobie zostawi zakłady.
- 465 A naprzód Władysława pierwej już godnego
 Niżli stanął być panem, jak urodzonego
 Właśnie króla Polakom, który nie królować
 Zaczął wprzód, niż ojczyzny bronić i wojować:

w. 458–459 *wszystkie mu Fortuna pod nogi umości / Przeciwności* – sens: wszyscy przeciwnicy ukorzą się przed nim wyrokiem losu.

w. 459–462 Mowa kolejno o antykrólewskim rokoszu sandomierskim, rozgromionym w bitwie pod Guzowem w 1607 r., wojnie polsko-moskiewskiej z lat 1609–1618, zakończonej korzystnym dla Rzeczypospolitej rozejmem w Dywulinie (1619), oraz wojnie chocimskiej (1621), kiedy to armia Zygmunta III odparła od granic ojczyzny wyprawę Osmana II (1604–1622), sultana tureckiego (od 1618).

w. 460 *moskiewskie wojny ponowione* – wznowione po okresie względnej stabilizacji, jaki nastąpił po zakończeniu wojen batoriańskich (zob. objaśn. do w. 425).

w. 462 *basztę chrześcijaństwa* – nawiązanie do koncepcji Rzeczypospolitej jako przedmurza chrześcijaństwa.

w. 463 *Pełen wieku złożywszy doczesne pokłady* – tj. został pochowany, dożywszy starości.

w. 464 *po sobie zostawi zakłady* – pozostawi potomków, następców.

w. 465 Władysław IV Waza (1595–1648), król Polski (od 1632), syn Zygmunta III Wazy oraz Anny Habsburżanki.

- Co Smoleńsk ratowany, Szechin przyciśniony
470 U nóg jego się czołga<ł>, w jednym zwyciężony
Nim świat wszystek zamorski, obcej manijery
Przed jego majestatem ukorzone cery,
Co Amurat fortuną jego ulękniiony,
Co Szwed wtedyż do razu z tegoż uśmierzony
475 Traktatami respektu. Tylko się pogroził
I obrócił ku niemu zwycięzca, że zwoził

w. 469–480 Mowa o wydarzeniach z początku panowania Władysława IV. Armia rosyjska zaatakowała Rzeczpospolitą pod koniec 1632 r., ruszając pod Smoleńsk. Król pokonał wojska wroga, dowodzone przez bojara Michaiła Borysewicza Szeina („Szechina”; zm. 1634), który podczas kapitulacji wraz ze swymi oficerami złożył władcy polskiemu pokłon i ślub, że nigdy nie będą walczyć przeciw niemu. Zwycięstwo spowodowało uspokojenie stosunków z Turcją oraz Szwecją, które początkowo sposobiły się do wojny z Rzeczpospolitą, lecz ostatecznie zawarły układy pokojowe. Fragment zawiera wyraźne reminiscencje z *Władysława IV* Samuela Twardowskiego (por. I 240–251).

w. 471–472 *obcej manijery* / ... *ukorzone cery* – ukorzeni żołnierze obcych autoramentów (w szeregach moskiewskich walczyli pod Smoleńskiem żołnierze różnych narodowości, m.in. Szwedzi, Niemcy, Holendrzy, Anglicy, Szkoci, Francuzi i Włosi).

w. 473 *Amurat* – Murad IV (1612–1640), sułtan turecki (1623–1640).

w. 474–478 Szwedzi we wrześniu 1635 zawarli z Polską traktat w Sztumskiej Wsi, na mocy którego wycofali się z Prus, zatrzymując Inflanty.

w. 474–475 *do razu z tegoż uśmierzony* / *Traktatami respektu* – natychmiast uspokojony traktatem, czując respekt przed zwycięzcą.

w. 475–476 *Tylko się pogroził* / *I obrócił* – szyk przestawny: tylko obrócił się i pogroził.

Z Prus zaraz swe armaty. Tylko jego wieczne
Trofea, które gdyby sobie nie miał sprzeczne
W tym poddane, w samym by pewnie Carogrodzie
480 Rozpostarł ich i brodził w hellespon<ts>kiej wodzie.

Ciebieli przepomniano też tu Kazimierzu,
Niedawno z tronu zeszy i nie w swoim pierzu
Dobrowolnie kończący żywot? Ciebie była
Sukcesami ta ślepa pani wyćwicyła
485 Różno przeplatane, żeś we wszystkim twoim
Panowaniu jednak był w szczęściu oboim
I większy zawsze nad nie. A kto porachuje,
Więcej bez mały wygranych za ciebie znajduje

w. 478–480 Mowa o niezrealizowanym projekcie krucjaty antytureckiej, która miałaby przynieść Władysławowi wieczną sławę pogromcy pogan i przywrócić Stambuł chrześcijaństwu.

w. 480 *w hellespon<ts>kiej wodzie* – w wodach cieśniny Dardanele (starożytny Hellespont), która łączy Morze Egejskie z morzem Marmara.

w. 481 Jan Kazimierz Waza (1609–1672), król Polski (1648–1668), tytułarny król Szwecji (do 1660), syn Zygmunta III Wazy oraz Konstancji Habsburżanki, brat Władysława IV. Jego panowanie stanowiło pasmo przeplatających się klęsk i sukcesów.

w. 482–483 Jan Kazimierz abdykował w 1668 r., po czym wyjechał do Francji, zostając opatem w Saint-Germain-des-Prés. Zmarł cztery lata później.

w. 482 *nie w swoim pierzu* – nie w swym królewskim majestacie.

w. 484 *ta ślepa pani* – tj. Fortuna, przedstawiana z przepaską na oczach.

w. 486–487 *jednak był w szczęściu oboim / I większy zawsze nad nie* – zawsze ze stoickim spokojem przyjmował zarówno niepowodzenia, jak i sukcesy, dystansując się wobec wyroków losu.

Populus 490 Niż klęsek poniesionych. Rzec może o tobie,
 Romanus Co ktoś kiedyś o Rzymie jeszcze w swej ozdobie,
 multis Żeś lubo wielą bitew był nadwerężony,
 quidem Wojną jednak zupełny i niezwyciężony.
 praeliis, Świadczą szwedzkie skwadrony stąd wyparowane
 nullo I zza Bieszczad węgierskie nie wiedzieć porwane
 bello victus I z czego wichry tu do nas twoim rozpędzone
 (Liv[ius]) 495 Blaskiem, więc i moskiewskie sępy przyniesione
 Do strawy już gotowej, zapędzone w swoje
 Ciemne knieje, a goła mówiąc – wszystkie twoje
 Nieprzyjacioły Boska, co cię piastowała,
 500 Opatrzność do jednego stąd wyforowała,

w. 490 marg. *Populus Romanus multis quidem praeliis, nullo bello victus* – choć naród rzymski przegrał wiele bitew, to żadnej wojny. Jest to parafraza fragmentu *Dziejów Rzymu* Liwiusza IX 18, por.: „populus Romanus esti nullo bello, multis tamen proeliis victus sit” („naród rzymski, choć w każdej wojnie zwycięski, wiele jednak przegrał bitew”). Tytus Liwiusz (59 p.n.e. – 17 n.e.), historyk rzymski, autor *Dziejów Rzymu od założenia Miasta (Ab Urbe condita libri CXLII)*.

w. 493 *skwadrony stąd wyparowane* – wyparte stąd wojska cudzoziemskie; mowa o wycofaniu się Szwedów podczas „potopu” (1655–1660).

w. 494–496 Wzmianka dotyczy łupieżczej wyprawy Jerzego II Rakoczego (1621–1660) na tereny Rzeczypospolitej, przedsięwziętej w wyniku porozumień z królem szwedzkim. Wojska siedmiogrodzkie, wsparte przez siły kozackie, w styczniu 1657 r. przeszły przez Karpaty i ruszyły na Lwów, a następnie Kraków i Warszawę, lecz w wyniku zmiany układu sił Rakoczy pośpiesznie zakończył kampanię.

w. 496–498 Mowa o toczących się od 1654 r. zmaganiach z najazdem moskiewskim, których punktem kulminacyjnym były brawurowe zwycięstwa armii Rzeczypospolitej w 1660 r.

w. 500 *stąd wyforowała* – wypędziła z granic Rzeczypospolitej.

- Nazad cię przywróciwszy ojczystej Koronie,
 Na czas uniesionego, znowu cię na tronie
 Posadziła, już więcej nieporuszonego,
 Póki sama twa wola, upracowanego
 505 Panowania kłopoty i któraś słodziła
 Wdzięki swoje, prywatą stąd nie sprowadziła.
 Aleć dano swój honor nie mniej należyty
 I drugiej płci. O wielka heroino, i ty,
 Ludowiko Maryja, tuś jest posadzona,
 510 Między wielkie niewiasty słusznie policzona,
 Co ich kiedy na świecie było! Przyznać tobie,
 Że w twej jednej wszystko to zawarto osobie,
 Cokolwiek one w sobie bohaterki miały
 Pojedyńkiem, to wszystko w ciebie nieba wlały
 515 Jako w jedną Pandorę. Ty między innemi
 Dryjady najwładniejsza bogini drobnemi

w. 501–503 Po klęsce wojsk Jana Kazimierza w bitwie ze Szwedami pod Żarnowem (wrzesień 1655) monarcha schronił się na Śląsku, skąd wrócił w grudniu.

w. 504–506 Aluzja do dobrowolnej abdykacji króla (oficjalnie ogłosił ją 12 czerwca 1668).

w. 505–506 *któraś słodziła* / *Wdzięki swoje, prywatą stąd nie sprowadziła* – sens: powab życia prywatnego skłonił cię, by opuścić tron.

w. 507–508 *dano swój honor nie mniej należyty* / *I drugiej płci* – tj. nie mniej uhonorowano w pałacu Sławy również drugą płć.

w. 509 Ludwika Maria Gonzaga de Nevers (1611–1667), królowa Polski, żona Władysława IV, a następnie Jana Kazimierza.

w. 513–514 *miały* / *Pojedyńkiem* – miały z osobna; *w ciebie nieba wlały* – dały ci niebiosą.

w. 515 *Pandorę* – mitologicznej Pandorze każdy z bogów ofiarował jakiś talent, była też niezwykle urodziwa.

w. 516 *Dryjady* – driadami, nimfami drzew.

- Sama jedna zostaniesz. Poszukać po tobie
 Wśród wszystkiego okręgu ziemie w swej ozdobie
 Równiej kto się ośmieli, ten albo wyzuty
 520 Z rozumu, albo grubą cale jest zasuty
 Rzeczy niewiadomością, lub pamięć utracił
 Czynów nieporównanych twych i z tym się zbracił,
 Co go jad i Megera z piekła rodem piecze,
 A niechętny liworem brzydkim mu zaciecze
 525 Wzrok, splendorem wielkich cnót twoich urażony.
 Który jednak umysł ma dobrze ułożony
 I o rzeczach rozsądek nad gmin, Ludowice
 Przyznać musi, że Polska tak wielkiej mężyce
 Od początku nie miała i że mieć nie będzie,
 530 Pewienem. I niech sobie w głowie, jak chce, przędzie
 Wróżka gdzieś świegotliwa, która lepsze panie
 Po najlepszych mieć tuszy – w sławie nie zostanie
 I w język się ukąsi. Tak szczęśliwa była
 Jedna knieja newerska, co się rozkrzewiła
 535 I gęstemi zarosła laurami, palmami,
 Między przednia w Europie pierwszemi domami,

w. 523 *Megera* – w mitologii greckiej jedna z Erynii, bogiń uosabiających zemstę i wyrzuty sumienia; tu: personifikacja złości.

w. 525 *splendorem wielkich cnót ... urażony* – osłepiony wspaniałością cnót.

w. 526–527 *umysł ma dobrze ułożony / I o rzeczach rozsądek nad gmin* – jest rozsądny i wybija się osądem rzeczy ponad pospólstwo.

w. 531–532 *Wróżka ... świegotliwa* – roznosząca plotki Fama, rzymskie uosobienie pogłosek; *lepsze panie / Po najlepszych mieć tuszy* – spodziewa się znaleźć lepsze od najlepszych; *w sławie nie zostanie* – utraci honor.

w. 534 *knieja newerska* – tj. familia królowej, która wywodziła się z książąt Nevers.

w. 535 *gęstemi zarosła laurami, palmami* – przenośnie: wydała wielu znakomitych potomków (por. objaśn. do w. 111–112).

- Która na samym wierzchu nieskazitelnego
 Cedru, aspekt planety pod sam, niewinnego,
 Gdy jej gniazdo lilija usłała niezwiędła,
 540 Tę naszą nam sarmacką Augustę uległa,
 Jak jednego Feniksa. Lubo na jej dzieła
 Oko rzucisz, jak męskim rozumem rządziła
 I głęboko w każdą rzecz najmniejszą wglądała,
 Żeby w wielkiej przezorniej sprawach miarę brała,
 545 Że bezpiecznie monarcha i mąż na jej łonie
 Głowie swojej ulżyć mógł w pracach i Koronie.

*Magnarum
 rerum curam non
 dissimulaturi,
 qui animum
 etiam levissimis
 adverterint*

w. 537–538 *na samym wierzchu nieskazitelnego / Cedru ... niewinnego* – na samym szczycie wspaniałego drzewa rodowego (aluzja do biblijnych cedrów); *aspekt planety pod sam* – szyk przestawny: pod sam aspekt planety, tj. podczas szczęśliwego układu ciał niebieskich.

w. 539 *lilija ... niezwiędła* – aluzja do herbu matki królowej, Katarzyny de Guise (1585–1618), która w godle miała lilię.

w. 540 *Augustę* – Augusta (łac. ‘wspaniała’, ‘boska’) to przydomek wielu rzymskich cesarzowych, tu najprawdopodobniej mowa o Liwii Druzylli (58 p.n.e. – 29 n.e.), żonie Oktawiana Augusta, jednej z najbardziej wpływowych kobiet w dziejach Cesarstwa Rzymskiego, która po śmierci męża przyjęła imię Julia Augusta.

w. 541 *Jak jednego Feniksa* – tak wyjątkową, jak mityczny Feniks (ptak, który co 500 lat spalał się na ołtarzu na popiół, by następnie odradzić się z niego).

w. 542–546 Maria Ludwika była monarchinią niepospolitego rozumu, odczytaną i dbającą o sprawy dworu. Postulowała wzmocnienie władzy króla i senatu, modyfikację systemu głosowania w sejmie, reformę skarbowości i przede wszystkim elekcję *vivente rege*.

w. 543 marg. *Magnarum rerum curam non dissimulaturi, qui animum etiam levissimis adverterint* – „Ci, którzy zwracają swój umysł nawet ku rzeczom błahym, nie zlekceważą spraw naprawdę ważnych” (nieco zmodyfikowany cytat z *Roczników* Tacyta XIII 49,10).

- Co Liwija wielkiemu była Augustowi,
 Trajanowi Plotyna, to Kazimierzowi
 Swemu była. Nic ją to pewnie nie szpecilo,
 550 Że co w Polsce dobrego, jej się powodziło
 Rozumem i dzielnością. Nie jest to od rzeczy,
 Że pani swe królestwo na większej ma pieczy
 I obrotnym dowcipem publiczną kieruje
 Całość raczej, niżeli wrzeciono traktuje
 555 I nikczemną igielkę (tym to zostawiono,
 Którym wyżej postąpić nad pleć nie zdarzono).
 Sama Pisma Świętego niebłędna nauka
 Takowej chce i mężnej białogłowy szuka.
 A takać była nasza pani, nie zrównana
 560 Swojego wieku, onej nieprzepracowana
 Wielekroć dzielność we złych raziach tę dźwigała
 Ojczyznę, którą jak swą własną miłowała,

*Mulierem
 fortem quis
 inveniet?*

w. 547 *Liwija* – Liwia Druzylla.

w. 548 *Trajanowi Plotyna* – Pompeja Plotyna (ok. 70–122), żona Trajana (53–117), cesarza rzymskiego (od 58), która z uwagi na nieskazitelną moralność cieszyła się wielkim poważaniem i sympatią Rzymian.

w. 549–551 *Nic ją to pewnie nie szpecilo, / Że co w Polsce dobrego, jej się powodziło / Rozumem i dzielnością* – nie miała w tym skazy Polska, że wszystko, co tylko miała dobrego, było zasługą rozumu i odwagi królowej.

w. 553 *obrotnym dowcipem* – błyskotliwą inteligencją.

w. 556 *wyżej postąpić nad pleć nie zdarzono* – nie dane było zająć wyższego stanowiska niż zwyczajowo przeznaczonego dla kobiet.

w. 557 marg. *Mulierem fortem quis inveniet?* – „Niewiastę mężną któż znajdzie?” (Prz 31,10).

w. 559–560 *niezrównana / Swojego wieku* – której za jej życia nikt nie dorównał.

- Lub serca zajątrzone wewnątrz przyszło goić,
 Lubo wojny postronne było uspokoić,
 565 Bez niej się nie obeszło. Ona zawziętego
 Z królem szwedzkim księżęcia koligowanego
 Pruskiego swym staraniem do nas oderwała,
 Czym w przygnanej nam do ust flegmie wytchnąć dała;
 Moskiewskie i kozackie jej uspokojone
 570 Wojny głową. Ale któż dalej niezliczone
 Czyny jej porachuje? Irene w pokoju,
 Bellona zaś na wojnie i w surowym boju.
 Widzieć było, jak do Prus przez ogień, przez strzały
 Przebiera się, i nic jej w tym nie hamowały

w. 563 *Lub serca zajątrzone wewnątrz przyszło goić* – mowa o rokoszu Jerzego Lubomirskiego (zob. objaśn. do w. 1001–1002), którego królowa starała się bezskutecznie przeciągnąć na stronę dworu.

w. 566–568 Mowa o zabiegach, jakie czyniła Maria Ludwika w 1658 r. wobec elektora brandenburskiego i księcia pruskiego (od 1640) Fryderyka Wilhelma I (1620–1688). Dzięki jej pertraktacjom w listopadzie 1655 r. elektor podpisał ze szlachtą Prus Królewskich sojusz obronny w Ryńsku, na mocy którego wojska brandenburskie miały obsadzić większe miasta, by je bronić przed Szwedami (poza Elblągiem, Gdańskiem i Toruniem).

w. 566 *królem szwedzkim* – Karolem Gustawem (1622–1660), królem Szwecji w latach 1654–1660.

w. 568 *w przygnanej nam do ust flegmie wytchnąć dała* – ulżyła nam podczas trwającej choroby (mowa o wojnach z Kozakami, Moskwą i Szwecją).

w. 569–570 *Moskiewskie i kozackie jej uspokojone / Wojny głową* – słowa te to retoryczna przesada, gdyż królowa nie odegrała znaczącej roli ani w zakończeniu rebelii kozackiej (1648–1657), ani w „uspokojeniu” wojny z Moskwą (1654–1667).

w. 571 *Irene* – Eirene, grecka bogini pokoju.

w. 572 *Bellona* – rzymska bogini wojny.

w. 573–580 Królowa chciała dołączyć do Jana Kazimierza w Gdańsku (1656), by wesprzeć negocjacje z francuskim posłem. Zamierzenia udaremnili

- 575 Gęste nieprzyjacielskie fortece dokoła,
 W samym niebezpieczeństwie nie zmarszczyła czoła,
 Lubo Szwedzi na odwód wtedy uderzyli,
 A wszyscy do bliższego ustąpić radzili
 Zamku, póki (choć w szczupłej liczbie) od wielkiego
- 580 Nie wzięli na przeprawie chłosty Czarnieckiego.
 Widzieć i pod Warszawą, jak sama strzelała
 Z drugiej strony do Szwedów Wisły. Prawie miała
 Z twardego dyjamentu piersi ukowane:
 Na szturmy pod Toruniem patrzy przypuszczane,
- 585 Nic jej uszu grzmot, zbrój chrzęst ni z dział błyskawice
 Niezwykłe urażały subtelnej żrzenice.
 A co rzec tu dopiero o szczodrobliwości
 Nigdy nieuprzykrzonej i jej łaskawości
 Przeciw ludziom rycerskim? Na to wydawała
- 590 Wszystka siebie i wielu hojność jej trzymała

Szwedzi, zagradzając jej drogę do miasta. Polskie oddziały Stefana Czarnieckiego (1599–1665) zostały zaskoczone pod Chojnicami (2 stycznia 1657) i zmuszone do wycofania pod Nakło. Obietnica wypłacenia żołdu przez Ludwikę Marię spowodowała, że sześciotysięczny zagon Czarnieckiego wyruszył po Jana Kazimierza do Gdańska, wyprowadzając monarchę do Kalisza (26 lutego).

w. 581–583 W czasie walk o Warszawę (28–30 lipca 1656) Maria Ludwika, widząc nieskuteczność polskiego ostrzału artyleryjskiego, nakazała wyprząc z własnej karety konie, aby przewieźć dwa działa nad brzeg Wisły. Decyzja monarchini spowodowała zadanie poważnych strat przeciwnikowi, który ostatecznie opuścił stolicę i skierował się na północ do Prus Królewskich.

w. 584–586 Podczas oblężenia Torunia w 1658 r. przez Szwedów królowa wykazała się zimną krwią, kiedy kula armatnia otarła się o jej karete.

w. 590–591 *wielu hojność jej trzymała / W powinności* – jej hojność pozwalała utrzymać karność żołnierzy (niewypłacanie żołdu często wówczas prowadziło do zawiązywania przez wojsko konfederacji grozących anarchią).

- W powinności, tak chudszych żołnierzków ratując,
 Jak związki swą szkodliwe pieczę rozwiążąc.
 Słusznie pewnie nazwać się matką obozową
 Powinna i patroną szczególnie wojskową.
- 595 Nuż cnoty, któremi się pięknie wystroiła
 Do nieba, kto wypowie? Jak wiele żywiła
 Ubogich, aż i z gnojów biorąc niebożęta:
 Nagimi ognikami iskrzące dziewczęta.
 Klasztory i kościoły nowo fundowane,
- 600 Zakony po Stambołach aż sustentowane
 I dalekich Persyjach, Boskiemu imieniu
 W pogaństwie gwoli tudzież ludzkiemu zbawieniu.
 I lubo wielkich swych dzieł nie inakszą miała,
 Tylko niechęć, nagrodę, jednakże deptała
- 605 Wielkim po bazyliškach umysłem i zmijach,
 I pełnych jadowitych inwidię bestyjach.

w. 592 *związki ... szkodliwe* – konfederacje żołnierskie.

w. 597 *z gnojów* – tu zapewne: ze smrodliwych lepierek.

w. 598 *Nagimi ognikami iskrzące* – obsypane krostami na skórce.

w. 599 Maria Ludwika sprowadziła do Polski Księżę Misjonarzy (osiedleni w parafii św. Krzyża w Warszawie w 1651 r.), Zgromadzenie Sióstr Miłosierdzia św. Wincentego à Paulo (szarytki, sprowadzone z Francji rok później, pierwszy dom otwarto w Warszawie w 1659 r.), Zakon Nawiedzenia Najświętszej Maryi Panny (wizytki, sprowadzone do Warszawy w 1654 r., osiadły w klasztorze przy Krakowskim Przedmieściu). Zgromadzenia te zajmowały się działalnością charytatywną oraz opieką nad chorymi.

w. 600–603 Autor ma na myśli wspomaganie działalności sprowadzonych do Polski zakonów, które pomagały chrześcijanom (wykup niewolników, opieka nad chorymi) również w krajach Orientu.

- To wszystko aż po tego, którego uchwała
 Świeżo zniosła edyktów niebieskich, Michała.
 A nie tylko monarchów i królów, i panów,
 610 I walecznych widzieć tu tak wiele hetmanów,
 I inszych wojenników, którymi się szczyci
 Sarmacja. Wszyscy tu pięknie są wyrzuci.
 On, jako we krwi się swej wała jelitami,
 Świecąc rzeźwo, Saryjusz, z trzema kopijami
 615 Przebodzony na wylot. On, jako się ściera
 Z pogaństwem i na haku, Korybut, umiera.
 Widzieć też także między wielą Tarnowskiego
 Po tak znacznych tu wojnach do portugalskiego
 Państwa zaciągnionego, skąd Maury wyrzuci
 620 I z wielką do ojczyzny sławą swą powróci,

w. 608 *Michała* – Michała Korybuta Wiśniowieckiego (1640–1673), króla Polski od 1669 r., zmarłego w listopadzie 1673 r. wskutek zatrucia pokarmowego.

w. 613–615 Nawiązanie do legendarnych początków herbu Jelita (na czerwonym polu dwie kopie złożone w skośny krzyż w kolorze złotym, na nich umieszczona w pionie trzecia). Po bitwie pod Płowcami Władysław Łokietek, objeżdżając pole boju, dostrzegł jednego ze swych rycerzy, Floriana Sariusza (Szarego), który został przebitý trzema kopiami i próbował wepchnąć z powrotem wydostające się na zewnątrz jelita. Król uhonorował go wtedy herbem Jelita. Pieczętowali się nim m.in. Zamoyscy.

w. 616 *Korybut* – książę Dymitr Wiśniowiecki herbu Korybut, zwany Bajdą (przed 1535–1563), ataman kozacki, który trafił do niewoli tureckiej i został powieszony w Stambule za żebro na haku.

w. 617 *Tarnowskiego* – hetman wielki koronny Jan Amor Tarnowski (1488–1561), który w czasie pobytu w Portugalii (1519–1520) wziął udział w wyprawie przeciwko Maurom. Po powrocie do kraju toczył walki z zakonem krzyżackim, Turcją i Moskwą, zasłynął świetnym zwycięstwem w bitwie pod Obertynem (1531) w wojnie z hospodarem mołdawskim.

Gdzie znowu nie próżnuje. Tu i Mieleckiego,
Tu i po nim rozeznąć dobrze Zamoyskiego
I jego w Moskwie dzieła, Maksymilijany
Poimane, Micha<ły> zniesione, Rozwany
625 Wbite na pal, Wołochy do nas przyłączone
I z Multany, Inflanty znowu przywrócone
I z częścią Estoniej.

Podle znowu niego
Kogoś widzieć we zbrojej świetnej, poczesnego

w. 621 *Mieleckiego* – hetman wielki koronny Mikołaj Mielecki (1540–1585), dowodził w walkach z Tatarami i wojnach moskiewskich za czasów Batorego.

w. 622–627 Jan Zamoyski (1542–1605), kanclerz (od 1578) i hetman wielki koronny (od 1581), zasłużył się wieloma zwycięskimi kampaniami: podczas wojen batoriańskich (1579–1581) zdobył Wieliz i Zawołocz, dowodził też oblężeniem Pskowa. Po elekcji Zygmunta III pokonał arcyksięcia Maksymiliana (zob. objaśn. do w. 456). W bitwie pod Bukowem (1600) pobił wojska hospodara wołoskiego Michała Walecznego (1557–1601), przywracając na tron mołdawski propolskiego Jeremiego Mohyłę (a na tronie wołoskim osadził wtedy Szymona Mohyłę). W 1595 r. awanturnik węgierski Stefan Rozwan opanował tron mołdawski, co spowodowało interwencję Zamoyskiego przeciwko uzurpatorowi, który został pokonany w bitwie pod Suczawą, a następnie wbity na pal. W latach 1601–1602 kanclerz uczestniczył w wojnie ze Szwecją, przywracając Rzeczypospolitej prawie całe Inflanty i część ziem estońskich.

w. 625–626 *Wołochy do nas przyłączone* / *I z Multany* – w zasadzie oba księstwa zostały nie tyle przyłączone, ile objęte czasowym protektoratem (Wołochami nazywano wówczas Mołdawię, a Wołoszczyznę określano zwykle Multanami).

w. 627–661 Leszczyński kolejno przypomina wojenne czyny hetmana Żółkiewskiego (zob. objaśn. do I 6): początki kariery w wojnach batoriańskich przeciwko Iwanowi Groźnemu; zwycięstwo w wojnie polsko-szwedzkiej pod Rewalem w 1602 r.; udział w wojnie z Rosją z początku XVII w., w której ważną rolę odegrała wyprawa w głąb państwa moskiewskiego, kiedy to hetman w bitwie pod

- W cerze, w jakiej północnych monarchów wojował –
- 630 Tyś to jest, o Żółkiewski! – albo kiedy kował
 W pęta carów, pod niebem naszym niewidaną
 Scenę tu wyprawiwszy, Wołgę okiełznaną
 Z Donem tryumfalnego podle wozu wiedzie
 Na powodzie, i z taką monstrą na sejm wjedzie.
- 635 Toż potym, gdy nastąpi ona mieszanina
 Z Turkiem, na którego się pogodna godzina
 Zdała być, gdy Wołosza z onym zapraszała
 Gracyjanem, a tu zaś coraz zagrzewała
 Hetmana nieuważnych języków dotkliwa
- 640 Mowa, czemu nie idzie, czemu omieszkiwa,

Kłuszynem brawurowo pokonał liczniejszą armię przeciwnika, a następnie zajął Moskwę, biorąc do niewoli cara Wasyla Szujskiego; wyprawę na Cecorę w 1620 r., która była konsekwencją m.in. krytyki jego polityki wobec Turcji i oskarżeń o tchórzostwo po klęsce pod Oryninem (1618), a także antytureckich posunięć politycznych Gaspara Grazzianiego (zm. 1620), hospodara mołdawskiego w latach 1619–1620. Gdy Porta postanowiła pozbyć się kłopotliwego hospodara, ten poprosił o pomoc Rzeczpospolitą. Do niepomysłnego dla armii Żółkiewskiego starcia z siłami turecko-tatarskimi doszło pod Cecorą, a podczas odwrotu hetman poległ (zob. objaśn. do I 7–8).

w. 629 *północnych monarchów* – króla szwedzkiego i carów.

w. 630–634 Żółkiewski doprowadził do detronizacji Wasyla Szujskiego (1552–1612), cara w latach 1606–1610, którego wraz z braćmi przywiózł w swoim taborze do Warszawy, gdzie w październiku 1611 r. odbył się tryumfalny wjazd hetmana, a następnie Szujscy złożyli podczas sejmu uroczysty hołd Zygmuntowi III.

w. 632–633 *Wołgę okiełznaną* / *Z Donem* – peryfrastycznie: całe państwo moskiewskie.

- Z szczupłym wojskiem przestąpi wprzód dniestrowe progi,
 Toż i Prut, a tam jako wytrzymuje srogi
 Impet tego pogaństwa skupionych z Tatarzy
 I jak mężnie odpiera, ledwo to do wiary
- 645 Podobna. Na onej tam stanąwszy Cecorze,
 Gdzie na jego nie zeszło we wszystkim dozorze,
 Jakim wojsko uwodzi, cóż kiedy potędze
 Wytrzymać już nie może, zwłaszcza same nędze
 Gdy naszych już zwojują i twarde nalega
- 650 Z nieba fatum, toż mężnie i z onym polega
 Tak pięknym wojska kwiatem. Nie pierwszej opuści
 Ręku jednak w zginionych rzeczach, aż popuści
 Cugli żartko koniowi i między nawalną
 Bijących się turnieją wpadszy, tryumfalną
- 655 Oną czyni prawicą, póki aż ucięta
 I z bronią nie upadnie. Snadź na to pamięta,
 Czym dobrego hetmana kiedyś zalecono,
 Że stojąc ma umierać. I tak pole ono,
 Drogą krwią odwilżone, głową swą zasiwa,
- 660 Skąd by plenne jak zemsty, tak i zwycięstw żniwa
 Prawnukowi wyrosły.

*Imperatorem stando
 mori oportere.
 Sobieskiemu,
 marszałkowi
 i hetmanowi dzisiej-
 szemu k[oronnemu]
 w[ielkiemu]*

w. 642 *Prut* – lewy dopływ Dunaju, obecnie rozdziela Mołdawię i Rumunię.

w. 648–650 *zwłaszcza same nędze* / *Gdy naszych już zwojują i twarde nalega* / *Z nieba fatum* – zwłaszcza gdy naszych zwycięża już wyczerpanie, niedostatek pożywienia i broni, a także wyroki niebios.

w. 654–656 Por.: „oną czyni aż dotąd ręką tryumfalną, / póki z bronią popołu i ta nie ucięta” (Twardowski, *Władysław IV*, II 1608–1609).

w. 656–658 Por.: „tylko to pamięta, / czym dobrego hetmana kiedyś zalecono, / że stojąc ma umierać” (Twardowski, *Władysław IV*, II 1610–1612).

w. 658 marg. *Imperatorem stando mori oportere* – (łac.) „Cesarz powinien umierać stojąc” (Swetoniusz, *Żywoty cesarzy: Boski Wespazjan* 24,1).

Dalej też Korecki
Znam cię tu, Annibalu sprzysięgły turecki.
I tyż to śmiesz, niesyty nieśmiertelnej chwały,
Z monarchą się tak strasznym ścierać i niemały

w. 661–824 W obszernym passusie twórca przypomina dzieje swego dziada Samuela Koreckiego (ok. 1586–1622), jednego z najsłynniejszych polskich zagończyków i dowódców wojskowych początku XVII w., który zasłynął walkami z Tatarami i Turkami. Po śmierci hospodara mołdawskiego Jeremiego Mohyły (1606), którego jedna z córek była żoną Koreckiego, tron w Jassach przeszedł najpierw w ręce jego brata, potem bratanka, a w końcu jednego z synów, Konstantego, który w 1611 r. został pozbawiony władzy przez Portę na rzecz Stefana Tomszy (Tomsy), hospodara w latach 1611–1615 i 1621–1623. W 1615 r. Korecki zorganizował z Michałem Wiśniowieckim ekspedycję, by osadzić na tronie drugiego syna Jeremiego, Aleksandra, który w wyniku tej interwencji objął tron na dwa lata. W lutym 1616 r. do Mołdawii z posiłkami turecko-tatarskimi dowodzonymi przez rządę sylistryjskiego Ibrahima paszę wrócił Tomsza. Po jednej z bitew Korecki puścił się za nimi w pogoń, przekroczył pod Tehinią granicę turecką i tam zadał obalonemu gospodarowi decydującą klęskę. Sułtan potraktował działania polskiego kniazia jako pogwałcenie pokoju i nakazał rządzącemu w sąsiedniej Wołoszczyźnie Radułowowi Mihnei usunięcie uzurpatora. Wspierany przez siły turecko-tatarskie wojewoda wołoski zmusił Aleksandra do opuszczenia Jass. W starciu pod Sasowym Rogiem (czerwiec 1616) Korecki został ciężko ranny, a następnie dostał się do niewoli. Osadzono go w Jedykule (Yedi Küle), więzieniu stambulskim, z którego uciekł w listopadzie 1617 r. i wrócił przez Włochy do ojczyzny. Ponownie dostał się do niewoli tureckiej po klęsce cecorskiej (wrzesień 1620). Zamordowano go przed przybyciem do Stambułu Krzysztofa Zbaraskiego, gdyż Turcy obawiali się, że poseł będzie zabiegał o uwolnienie awanturniczego magnata. Opis dziejów Koreckiego stanowi naśladowanie, niekiedy bliskie parafrazie, fragmentów *Władysława IV* (II 175–324) i *Przeważnej legacji* (II 277–360) Samuela Twardowskiego.

w. 662 *Annibalu sprzysięgły turecki* – zagorzały przeciwniku Turcji (niczym Hannibal Rzymu – zob. objaśn. do w. 197–206); por.: „Annibale sprzysięgli tureccy” (Twardowski, *Pałac Leszczyński*, w. 742); „Annibalem sprzysięgłym tureckim” (idem, *Księżę Wiśniowiecki*, w. 250).

w. 664 *Z monarchą ... tak strasznym* – z sułtanem tureckim.

- 665 Czas mu kością w gardle się opierać niestrawną,
 Jeden szlachcic? Dawszy sam tego próbę jawną,
 Że męstwem, a nie liczbą wojują mężowie,
 Ten tedy, gdy przy krzywdzie jasnej się ozowie
 Szwagra swego Mohyły, którego zrzucili
- 670 Po ojcu Jeremiju Turcy, a wsadzili
 Tomszę na gospodarstwo, zbierze piękne ono
 Z młodzi polskiej ściągnięte ochotnika grono,
 Zwłaszcza gdy okazują sama się podała,
 A moskiewskich żołnierzy natenczas zwijała
- 675 Ciężkich Rzeczpospolita, więc skoro zawoła
 I zaprosi do Wołoch książę z sobą, zgoła
 Co żywo się posunie. Toż tam dokazuje,
 Jassy weźmie i swego tam reindukuje
 Aleksandra Mohyłę, a Imbrahim baszę
- 680 Zbieży tak niespodzianie, onę małość naszą
 Lekko snadź ważącego. Ptak piorunonoszy
 Z jakim spadnie więc lotem Jowiszów i płoszy

*Virtute
 pugnans,
 non numero,
 viri*

w. 665 *kością w gardle się opierać niestrawną* – tj. dokuczać; zwrot przysłowiowy (zob. NKPP, *gardło* 27).

w. 667 marg. *Virtute pugnans, non numero, viri* – przekład sentencji w wersie 667; oryginał łaciński to cytat z jednej z ód Macieja Kazimierza Sarbiewskiego (*Lycorum libri quatuor* IV 4,69).

w. 669 *Szwagra swego Mohyły* – Aleksandra Mohyły.

w. 670 *Jeremiju* – Jeremim Mohyle.

w. 674–675 *A moskiewskich żołnierzy natenczas zwijała* / *Ciężkich Rzeczpospolita* – po zawarciu rozejmu z Moskwą (1618) zaczęto ograniczać liczbę ciężkozbrojnej jazdy na rzecz zwrotnej i bardziej uniwersalnej (bo potrafiącej walczyć konno oraz pieszo) dragonii.

w. 677 *Co żywo się posunie* – wszyscy się ruszą (na wyprawę).

w. 681 *Ptak piorunonoszy* – orzeł, w mitologii noszący pioruny Jowisza, władcy bogów utożsamianego z greckim Zeusem.

- Gromadnych stado dropi, po której potrzebie
 I przepłochu, zaledwie przyszedzsy do siebie,
 685 Umknie aż pod Brachilów basza. Toż zagony,
 Tym tak wielkim sukcesem pierwszym uniesiony,
 Pomknie świeże Korecki podeń i sam znowu,
 Tylko co się pokaże przeciw Oryjowu,
 Tabor zniósłszy turecki, ubieży Tehinią.
 690 I tak długo przychylną bez oczu boginią
 Miał tę sobie przy cnocie i spól męstwie swoim,
 Że trzymaście wstępnym i sprawiedliwym bojem
 Bitew z Turki wygrawszy, przez ostre Balchany
 Pozirał na Tracyją i Delijormany.
 695 Cóż kiedy ni od kogo posiłku żadnego
 Ani mieć od ojczyzny nie mógł, która swego

w. 683–684 *po ... potrzebie / I przepłochu* – po bitwie i trwodze.

w. 685 *Brachilów* – Brailów, twierdza wołoska na lewym brzegu Dunaju.

w. 688 *Tylko co się pokaże przeciw Oryjowu* – tylko się pokazał naprzeciwno Oryjowa, tj. Orynina, miejscowości na zachód od Kamieńca Podolskiego.

w. 689 *Tehinią* – Tehinię (Bendery), twierdzę tatarską nad dolnym Dniestrem w Besarabii.

w. 690 *bez oczu boginią* – Fortunę (zob. objaśn. do w. 484).

w. 693 *Balchany* – zob. objaśn. do w. 8.

w. 694 *Tracyją* – Tracja, starożytna kraina znajdująca się między dolnym Dunajem, Morzem Czarnym, Morzem Egejskim oraz rzeką Strymon; *Delijormany* – Deli Orman to nazwa lasów górskich w Bułgarii (ówcześnie w granicach imperium osmańskiego).

w. 695–699 Chociaż Korecki wygrał bitwę pod Benderami, jego sytuacja nie przedstawiała się najlepiej. Dysponował szczupłymi oddziałami, które nie wykazywały się karnością, grabiąc miejscową ludność. Spowodowało to niechęć Mołdawian. Gdy Ibrahima wsparł Iskander basza, bojący się konfliktu z Turcją Żółkiewski nie posłał Koreckiemu posiłków, chociaż nieoficjalnie polski dwór sprzyjał jego wyprawie.

- Strzec musiała respektu i naruszyć owych
 Z swej strony pakt nie życząc w czym Sulimanowych,
 Prócz dalszych mu powodzeń cicho winszowała,
- 700 A nowe Kastyjoty sobie wystawiała
 W nim wskrzeszone. Zaczyn gdy Fortuny się różnej
 I kostki bać wątpliwej musi, w tym ostrożnej
 Rady przyszło usłuchać, kiedy sam traktuje
 Basza z niem: nie tylko jego obiecuje
- 705 Państwo podać szwagrowi, ale i Multany
 Samemu od cesarza. Lubo farbowany
 Był to wymiot, jednakże żeby i w tym sobie
 Nie zszedł, stronie rezolut pogląda na obie
 I trzyma to przymierze. Aż gdy widzi, skoro
- 710 Dunaj lody rozpuści i basza się sporo
 Armuje i na jego wszystka rozkazanie
 Sylistryja z Serbami, z Bułgaryją stanie

w. 698 *pakt ... Sulimanowych* – mowa o układach zawartych w 1533 r. przez Zygmunta I Starego i sultana (od 1520) Sulejmana I Wspaniałego (1494–1566), odnawianych przez kolejnych polskich i tureckich władców. Pozwalały one, mimo częstych napięć, utrzymać pokojowe stosunki w ciągu XVI i na początku XVII w.

w. 700 *nowe Kastyjoty* – zob. objaśn. do w. 337–340.

w. 701 *Fortuny ... różnej* – zmienności losu.

w. 702 *kostki bać wątpliwej* – obawiać się niepewnego wyniku; nawiązanie do zwrotu „Jak kostka padnie” (NKPP, *kość* 4).

w. 706–707 *Lubo farbowany* / *Był to wymiot* – sens: chociaż nie mówił prawdy.

w. 707–708 *żeby i w tym sobie* / *Nie zszedł* – żeby i tego nie zaniedbał.

w. 708 *stronie rezolut pogląda na obie* – rezolutnie spogląda na obie strony, bierze pod uwagę za i przeciw.

w. 712 *Sylistryja* – wojska z Sylistrii (Dobrudży), okręgu ze stolicą o tej samej nazwie (obecnie północno-wschodnia Bułgaria).

- Rumija, sam z narody temi tak bitnemi
 Pod Wasłujem się kupi, Korecki, prędkie
 715 Szpiegi o tym sprawiony, jak wicher przypadnie
 I do sprawy nie dawszy przyść, rozgromi snadnie,
 W pół przepadszy stanowisk, w ciemnej ile nocy
 Niż się rekoligują Turcy, nie w swej mocy
 I obóz, i siebie być poznają. Wtym leje
 720 Krew się hojna, że z tej Prut powodzi nabrzmieje.
 A tak na prowincyjej tej Imbrahimowi,
 Kiedy się tak nie wiedzie, toż beglerbegowi
 Bosny ruszyć się każą z wojski Skinder baszy
 Tudzież ordom na głowę. Kiedy wtenczas nasz
 725 Jak w najlepszą wszę i wzdłuż po wszystkiej grasują
 Bez wstrętu i odporu Mołdawiję, czują,
 Że zwycięzcy i zażyć zwycięstwa umieją,
 Z potęgami wszystkimi Turcy w noc przyspiją.
 Nieszczęsna wtym, która się w wojskach zwykła z lada
 730 Czego wzniecać, Alekto, i gubić je rada,
 Tudzież się i zawezmie bunt między naszymi.
 A dotąd się trzymało ich hospodarskimi

w. 713 *Rumija* – wojska z Rumelii, europejskich obszarów imperium osmańskiego.

w. 714 *pod Wasłujem* – Vaslui w Rumunii, miejscowość na południe od Jass.

w. 722–723 *beglerbegowi / Bosny ... z wojski Skinder baszy* – z wojskami Iskandera paszy, bejlerbeja Bośni, zaciętego wroga Rzeczypospolitej.

w. 724 *ordom na głowę* – wszystkim Tatarom.

w. 730 *Alekto* – w mitologii greckiej jedna z Erynii, uosobienie gniewu.

w. 731–736 Ponieważ wyprawa Koreckiego nie była finansowana przez państwo, musiał on z własnej kiesy pokrywać żołd oddziałów. Gdy zabrakło łupów oraz środków magnackich na wynagrodzenia, część oddziałów zdezerterowała.

- Skarby, gdy tych nie stawać już też poczynąło
 I co było i swego, się wyszafowało,
 735 Większa się część nie na czas z niektórym urwała
 Autorem sedycyjej, a następowała
 Nawałność ta pogańska. Przyszło się spróbować
 Z tem ostatkiem, a zwłaszcza że się na co chować
 Nie było już w tej cieśni, oprócz szablą wrota
 740 Czynić sobie do śmierci albo do żywota.
 Z tej tedy gdy rozpaczy tor sobie rumuje
 Przez ognie i przez strzały i swym kredensuje
 Książę zewsząd ogarnion, gdy trudno dotrzymać
 Już ma placu, dopiero tedyż się da imać,
 745 Kiedy umrzeć nie może; i spół z nim przebrany
 Sa<r>mackiego junaka wybór padł zasłany.
 Sam zatym do Stambułu, przed zakrwawionemi
 Wdzięczny widok oczyma stanie cesarskiemi
 I zasiadł w Jedykule, wszystek okamiał
 750 Na biedy i niewczasy, póki mu nie dały
 Wyjąć fata pierwszy raz. W czym cnota jednego
 Wspomnienia też tu także posłuży godnego

w. 736 *Autorem sedycyjej* – prowodyrem buntu.

w. 738 *Z tem ostatkiem* – pod Sasowym Rogiem oddział Koreckiego liczył kilkuset żołnierzy.

w. 738–739 *że się na co chować / Nie było już w tej cieśni* – że nie było sensu już się chować, tak ściśle byli otoczeni.

w. 741 *tor ... rumuje* – robi przejście.

w. 743 *zewsząd ogarnion* – otoczony ze wszystkich stron.

w. 746 *Sa<r>mackiego junaka wybór padł zasłany* – poległ kwiat sarmackich żołnierzy.

w. 747 *zakrwawionemi* – przenośnie: rozwścieczonymi.

- Greka, Jotą go zwano, który jedwabnego
 Sznuru w bochnie mu chleba doda i tam w niego
 755 Wlepi sztucznie i piłkę, żeby gdzie tam krata
 Tego, w którym półtora cale siedział lata,
 Więzienia skąpe światło puszczała, podrzynać
 Mógł ją coraz powolej. Co niżli rozczynać
 Przyszło mu, o jak wiele w oczach mu staowało
 760 Niebezpieczeństw, aż się też na koniec udało.
 I spuści się z Francuzem, sługą swym kochanym
 I wiernym aż w nieszczęściu, kędy zgotowanym
 I na to czekającym kaikiem, nie zgadnie
 Gdy tego nikt, nie bawiąc, na Białe wypadnie
 765 Morze, którym jak idysz, tak idysz, dobierze
 Że się pewnej wyspy, gdzie w czarnieckim ubierze,
 Aż i to niewarowno gdy było, toż w grobie
 Pogrzebiony do czasu żywo, nie cknąć sobie
 Musi niedziel przez dziewięć, między umarłemi
 770 Mieszkając tam, póki aż emiry srogiemi
 Wyprawione pogonie i ziemią, i wodą
 Nie powrócą się próżne. Toż dobrą pogodą
 Już bezpieczen dopiero po szumnej Adryjej
 Do dziwnej i bogatej spłynie Wenecyjej,

w. 753 *Jotą go zwano* – w innych źródłach brak informacji o Greku.

w. 758 *coraz powolej* – z wolna, stopniowo.

w. 764–765 *Białe ... / Morze* – Morze Śródziemne; *jak idysz, tak idysz* – rutinizm, sens: długo płynąc.

w. 766 *w czarnieckim ubierze* – w stroju mnicha prawosławnego.

w. 770–771 *emiry srogiemi / Wyprawione pogonie* – surowymi rozkazami sułtana rozesłane pogonie.

w. 773 *po... Adryjej* – po Morzu Adriatyckim.

- 775 Skąd do Rzymu zawita. A wszędzie wielkiemi
 Honorami uczczony, przed apostołskimi
 Z pokorą się uściela dostojnemi progi
 I wielkiemu całuje biskupowi nogi,
 Którego tam ojcowską łaską swą przyjmuje,
 780 Gdzie on też z religijj greckiej rewokuje,
 Do Piotrowej przyłączon odtąd już Opoki.
 Toż wiele ucierpiawszy i świata szeroki
 Szmat skrzyżwszy, przyjedzie wtym do stołecznego
 Krakowa, skąd do Korca wróci dziedzicznego.
 785 Gdzie stanąwszy, kiedy się już dzieje po wolej,
 Księżnę swoją z pogańskiej wydźwignie niewolej,
 Która w Jassiech zostając, podczas tam owego
 Pogromu wzięta była; mała przez jednego
 Córka Anna księżniczka – o cudowne fata! –
 790 Wykradziona znacznego murzę, który lata
 U Jeremi Mohyły trawieł, onej dziada,
 I wdzięczen dobrodziejstwa, przewagą nie lada
 W powiciu ją do Korca przywiózł domowego
 I oddał ją stryjowi, naonczas którego

Matka
 Leszczyńskiego,
 dzisiejszego
 oboźnego
 koronnego

w. 775–781 W Rzymie Koreckiego przyjął papież Paweł V, pod którego wpływem magnat przeszedł z prawosławia na katolicyzm.

w. 781 *Piotrowej... Opoki* – Kościoła katolickiego.

w. 784 *do Korca* – Korzec na Wołyniu, posiadłość rodowa Koreckich.

w. 785 *po wolej* – wedle woli.

w. 786–796 Mowa o oswobodzeniu z opanowanych przez Turków Jass Katarzyny z Mohyłów Koreckiej (zm. 1618) oraz ocaleniu Anny Leszczyńskiej (zm. 1639), córki Samuela Koreckiego, matki Samuela Leszczyńskiego.

w. 794–795 *stryjowi* – starszemu bratu Samuela, Karolowi Janowi (ok. 1588–1633); *którego / We dwóchset koni* – tj. murzę przybyłego w orszaku liczącym dwieście koni.

795 We dwóchset koni tamże hojnie traktowano
 I jako się godziło, ukontentowano.
 Dopiero zaś z Żółkiewskim gdy świętej pamięci
 Na onę to cecorską panięta, ujęci
 Sławą tej kampaniej, wszyscy się wybrali,
 800 Kędy, ach!, poginęli, a drudzy dostali
 W niewolą się, dostał się i Korecki z niemi
 Już drugi raz, kędy mu w stali wyrzuci
 Parki Literami trzy siostry prognostykowały
 Więcej stamtąd nie wynieść, bowiem się go bali
 805 Turcy więcej niż kogo. Wtenczas Zbaraskiego
 Książęcia do cesarza było tureckiego
 Wielkim posłem po onej przeszłej wyprawiono
 Z niem utarczce, gdzie między inszemi włożono
 I ten punkt: o więźniów się domówić. Dlatego
 810 Węża na swą nie puścić głowę szkodliwego
 Uradzili i posła uprzedzić, zgładziwszy
 Koreckiego, a ten głos umyślnie puściwszy,
 Że sam umarł. Zaczynam gdzie pospołu z hetmanem
 Koniecpolskim, z Żółkiewskim w więzieniu trzymanym

w. 798–799 *ujęci / Sławą tej kampaniej* – przekonani o wyjątkowości tej wyprawy.

w. 803 i marg. *trzy siostry* // *Parki* – zob. objaśn. do w. 439–440.

w. 805–809 Krzysztofa Zbaraskiego (ok. 1580–1627), koniuszego wielkiego koronnego, wysłano do Porty z misją domknięcia porozumień pokojowych zawartych po bitwie chocimskiej (1621). Sultaniem był wówczas Mustafa I Szalony (1592–1639), który panował w latach 1617–1618 i 1622–1623.

w. 809 *o więźniów się domówić* – wynegocjować uwolnienie jeńców.

w. 810 *Węża na swą nie puścić głowę szkodliwego* – przenośnie: nie dopuścić do zagrożenia.

w. 813–815 Wraz z Koreckim po klęsce cecorskiej dostał się do niewoli hetman polny koronny (od 1618) Stanisław Koniecpolski (1591–1646), późniejszy

- 815 Jednym był wspólnej biedzie, bujurdun posłano
 Czarną wity kitajką, którym mu kazano
 Umrzeć już nieodwłocznie. Którą gdy obaczy,
 Widzieć, jak srogim gniewem wsp<ło>nie, nie inaczej
 Jako lew arkadyjski, gdy z tyłu i w czoło
 820 Zgraja go osoczników obskoczy wokoło,
 I kiedy się nie daje po wolej, bezbronną
 Ręką czyniąc, Atropo więcej nieuchronną
 Przysporzy mu godzinę andzarem, toż padnie
 I sznury jedwabnemi uduszony snadnie.
 825 Poległeś, o sarmacki Hektorze, i słońca
 Zbyłeś tego pod niebem obcym, ziem obrońca
 Ruskich! Aza i ze krwi twojej wždy wyniknie
 Jeszcze kiedy Nemezis? Lubo to snadź umknie

Bujurdun jest
 cedula śmierci,
 którą od
 cesarza oddają
 ludziom
 znacznym

hetman wielki koronny (1632), oraz Łukasz Żółkiewski (1594–1636), bratanek Stanisława.

w. 815 marg. Por.: „Bujurduny [...] są ceduły śmierci” (Twardowski, *Przeważna legacyja*, I 403 marg.).

w. 816 *wity kitajką* – obwinięty jedwabną tkaniną.

w. 819 *lew arkadyjski* – lew arkadyjski pojawia się tu omyłkowo zamiast dzika zabitego przez Herkulesa na Erymancie w Arkadii (autor zdaje się poprawiać Twardowskiego, u którego w naśladowanym fragmencie *Przeważnej legacyi* jest również omyłkowo „niedźwiedź na Erymancie”; II 343).

w. 822 *Atropo* – Atropos, jedna z Parek (zob. objaśn. do w. 439–440).

w. 825 Hektor to najdzielniejszy z Trojan, opiewany przez Homera w *Iliadzie*.

w. 827–838 Pisząc o mścicielu, autor ma na myśli samego siebie (był wnukiem Samuela Koreckiego). Fragment inspirowany ustępem *Palacu Leszczyńskiego* (w. 1181–1186) Twardowskiego.

w. 828–829 *Nemezis* – w mitologii greckiej bogini zemsty; *Lubo to snadź umknie / W swojej na czas niedoli* – sens: chociaż pomsta nie nastąpi od razu z powodu trwających niedoli (aluzja do przewlekłej choroby Leszczyńskiego, który z tego powodu nie mógł uczestniczyć w bitwie pod Chocimiem w 1673 r.).

- W swojej na czas niedoli, jeszcze-jeszcze ona
 830 Ciężkim skrytych wyroków tak niezatłumiona
 Gwałtem – właśnie jak płomyk przysuty w popiele
 Chwyta ogień i sam się posila, tak w ciełe,
 Lub trochę nadwątlonym, myśli duch wypiera
 Nad wierzch swojej lepianki, w której się zawiera,
 835 Nie inakże, tylko by przeciwnego chmury
 Sobie szczęścia przebywszy, o stambolskie mury
 Skruszyć kiedy kopiją i sownie owej
 Za ojczyznę krwi lanej zemścić się dziadowej.
 Jakoż nie co inszego i one znaczyły
 840 Niezłe tego początki, gdyby srogie były
 Fata w pół swych ferworów nie zatamowały
 I wśród morza pozbierać żagłów nie kazały.
 Cóż tedy? *Iść na upór z surowemi nieby*
Trudno. Cnota i w tym się ukazać ma, żeby
 845 *Mile przyjąć, co o nas w swoich parlamenta*
Górne piszą archiwach, a próżne lamenta
Powściągnąwszy, dwa razy nie być nieborakiem,
Zawsze w dobrej i we złej chwili żyć jednakiem.

w. 831 *przysuty w popiele* – zasypany popiołem.

w. 839–840 *Jakoż nie co inszego i one znaczyły / Niezłe tego początki* – mowa o udziale magnata w walkach z Moskwą i Kozakami pod Cudnowem (1660).

w. 842 *wśród morza pozbierać żagłów nie kazały* – przenośnic: zrezygnować z osiągnięcia celu.

w. 843–844 *Iść na upór z surowemi nieby / Trudno* – zwrot przysłowiowy (zob. NKPP, *Bóg* 31).

w. 847 *dwa razy nie być nieborakiem* – tj. doznawszy krzywdy i lamentując nad nią.

w. 848 *Zawsze w dobrej i we złej chwili żyć jednakiem* – por. przysłowie: „Na szczęście wszelakie miej serce jednkie” (NKPP, *szczęście* 45).

- Toż dalej jest na kogo w surową postawę
- 850 I groźnie ubranego wejrzeć, on tak klawę
 Trzyma dotąd, jakby nią tureckie buzował
 Wojska z Abazy baszą albo i rugował
 Zamorskie z Prus Wandale, niesłusznym tu prawem
 Zaniesione z ognistym naonczas Gustawem,
- 855 Albo płoszył ciekawe i prędkie Tatary,
 Lubo bunty kozackie uskramiał i kary
 Na ich herszty stanowią, i trzymał na wodzy.
 Snadź by pono Chmielnicy nie byli tak srodzy,
 Biedna tobie ojczyzna, kiedy by był pożył,
- 860 Koniec Polski by nowo w Tauryce założył,

w. 849–862 Mowa o czynach hetmana Stanisława Koniecpolskiego (zob. objaśn. do w. 813–815). Leszczyński wspomina sukcesy hetmana w walkach ze Szwedami (1626–1629), Kozakami (1625 i 1630) oraz Tatarami (1633–1634, 1644).

w. 852 *Abazy baszą* – bejlerbej Sylistrii Mehmed Abazy pasza (zm. 1634), którego wojska Koniecpolski pokonał pod Kamieńcem Podolskim (22 października 1633).

w. 853 *Zamorskie ... Wandale* – tj. Szwedów (Wandale to plemię zamieszkujące w starożytności Skandynawię).

w. 854 *Gustawem* – Gustaw II Adolf (1594–1632), król Szwecji (od 1611).

w. 856–857 Mowa o stłumieniu przez Koniecpolskiego powstań kozackich: Marka Żamajły (1625), Tarasa Fedorowicza (1630) i Iwana Sulimy (1635). Ostatnie zakończyło się uwięzieniem Sulimy, którego stracono w Warszawie wraz z innymi przywódcami buntu.

w. 858 *Chmielnicy* – Bohdan Chmielnicki (1595–1657), kierował powstaniem kozackim przeciwko Rzeczypospolitej (1648–1657), które wybuchło dwa lata po śmierci Koniecpolskiego.

w. 860 *Koniec Polski* – gra sensem nazwiska hetmana; *w Tauryce* – na Krymie.

- Rozciągnąwszy slobody gdzie dzikie dziedziny,
 Pomknąłby się pod same pewnie aż Euksyny.
 Tu Chmielecki, co gromić nauczył Tatarzy
 I wiatr w polu uganiać – co przedtym do wiary
 865 Nie zdało się podobna – że w Krymie tuliły
 Ilekróć matki dzieci swoje, nim straszły.
 Tuż widzę też mądrego tamże Sobieskiego,
 Wojewodę ruskiego wprzód, toż krakowskiego
 Na pierwszym stolku siedząc potym kasztelana.
 870 Tego w pięknej osobie utemperowana
 Katonowa powaga Scypijonowemi
 Zalicila wdziękami. Lubo on słodkiemi,

w. 861 *gdzie dzikie dziedziny* – na stepach Krymu.

w. 862 *Euksyny* – Morze Czarne (łac. *Pontus Euxinus*).

w. 863–866 Stefan Chmielecki (1580–1630), wojewoda kijowski (od 1629), jeden z wybitniejszych dowódców wojskowych pierwszej połowy XVII w., skutecznie radzący sobie z tatarską strategią bojową. Słynne były jego zwycięstwa nad Tatarami pod Białą Cerkwią (1626) i nad Gniłą Lipą (1629).

w. 864 *wiatr w polu uganiać* – czyli ścigać prędko uciekające czambuły.

w. 867 Jakub Sobieski (1590–1646), wojewoda bełski (od 1638) i ruski (od 1641), następnie kasztelan krakowski (od 1646), ojciec Jana III Sobieskiego. Był starannie wykształcony, słynął jako znakomity mówca, wielokrotnie wybierano go marszałkiem sejmu.

w. 869 *Na pierwszym stolku siedząc ... kasztelana* – zajmującego pierwsze miejsce w senacie kasztelana (kasztelan krakowski zwyczajowo był uznawany za pierwszego senatora Rzeczypospolitej).

w. 870–872 Por.: „jedną twarz uformować, w jakiej była mierze / Katonowa powaga, Scypijonowymi / osłodzona wdziękami” (Twardowski, *Pałac Leszczyński*, w. 1048–1050). Mowa o Katonie Starszym (234–149 p.n.e.), rzymskim mężu stanu, którego cnota i nieugiętość były przysłowiowe, oraz Scypionie Młodszym (zob. objaśn. do w. 197–206), uchodzącym za człowieka bardzo wykształconego i wytrawnego mówcę.

- W jakie nowy Tullijusz sarmackiej wymowy
 Przybrany, wielkie izby prowadzi więc słowy
 875 Do rady zobopólnej, jako łańcuchami
 Wiążąc Alcydowemi lub między szargami
 Jako Neptun z trójzębem wydawszy się z wody,
 Tak senat i rycerskie koło swą do zgody
 Swadą wiedzie, lubo gdy w piękne ułożony
 880 Dyskurs zacznie koncepty lub żart przysolony
 Dyskretną argucyją – wszystko mu przystoi,
 Jako w todze, tak nie mniej w żelezie i zbrojój.
 Co chorągwie kosztowne na Rzeczy stawione
 Pospolitej usługę i dawniejsze one

w. 873 *Tullijusz* – Marek Tulliusz Cynceron (106–43 p.n.e.), znakomity mówca rzymski, filozof i polityk.

w. 874 *wielkie izby* – tj. sejm i senat.

w. 875 *Do rady zobopólnej* – do wspólnego stanowiska.

w. 875–876 Por.: „złotym łańcuchem / ... Alcydesa, którym animusze / ludzkie wiązał” (Twardowski, *Pałac Leszczyński*, w. 646–648). Alcydes to patronimiczne określenie Herkulesa, utworzone od imienia jego dziadka – Alkajosa. W słowach tych zawarta jest aluzja do przedstawienia *Hercules Gallicus*, ukazującego herosa jako starca, który prowadzi za sobą tłum ludzi na złotych i bursztynowych łańcuszkach, wychodzących z jego ust i przymocowanych do ich uszu. Wyobrażenie to funkcjonowało w XVI i XVII w. jako *typus eloquentiae*, w którym Herkules uosabiał zniewalającą siłę wymowy i mądrości.

w. 876–877 *między szargami* / *Jako Neptun z trójzębem wydawszy się z wody* – jak podczas burzy wynurzający się z wody Neptun uspokaja trójzębem morze.

w. 878 *rycerskie koło* – sejm.

w. 882 *Jako w todze, tak nie mniej w żelezie i zbrojój* – metonimicznie: jak na forum parlamentu, tak samo podczas narad wojennych.

w. 883–885 Sobieski wziął udział w wyprawie na Moskwę (1617–1618), w wojnie chocimskiej (1621) oraz uczestniczył we wszystkich ważniejszych kampaniach Władysława IV, wystawiając często na swój koszt chorągwie kozackie (np. w wojnie polsko-szwedzkiej z lat 1626–1629).

- 885 Ekspedycyje, które nie były bez niego?
Tylko szczerze dowody ku ojczyźnie jego
Miłości i ochoty. Lecz ten Filip w niebie
Cieszy się gdzieś, że spłodził Aleksandra, ciebie –
O, jak nad się większego! – o wielki włodarzu
890 Tej ojczyzny, najwyższy razem gospodarzu
Jako w izbie, tak w polu!

Zatym w pięknej parze

Wiśniowieccy nastąpią. W jakim właśnie żarze
W jednym kanaku dwa się karbunkuły
Świecą błyszcząc, jako książęce tytuły
895 Od wieku starożytne wspólnej im ozdoby
Przydają, tak z nich każdy z własnej swej osoby
Przyczynia i dzielności.

A wprzód koniuszego

Na wstręcie tam Janusza widzieć koronnego

w. 887–888 *Filip w niebie* / *Cieszy się gdzieś, że spłodził Aleksandra* – hiperbolizująca paralela między Filipem II Macedońskim, ojcem Aleksandra Wielkiego (zob. objaśn. do III 8), oraz Jakubem i Janem Sobieskim.

w. 891–892 *w pięknej parze* / *Wiśniowieccy* – księżęta Janusz (1599–1636), koniuszy wielki koronny (1633), oraz Jeremi Michał (1612–1651), wojewoda ruski (od 1646), ojciec króla Michała Korybuta.

w. 894–896 Wiśniowieccy wywodzili swój ród od Giedymina, wielkiego księcia litewskiego w latach 1316–1341.

- Z nie inszą fantazyją, z jaką Turków gromi
 900 Na skrzydle poruczonym sobie; i przełomi,
 A odważnie popartych na wstecz ich obróci
 I z wielką się do domu pochwałą powróci
 Z kamienieckich poboisk.
- Toż podle onego
- Jeremija rzadkiemi dzieły wślawionego
 905 Tudzież zaraz obaczyć. Sama żywa cera
 W małym lubo wielkiego wzroście kawalera
 Ukazuje, tak oczy nosi i wspaniały
 Twarzy skład, jakby właśnie nieśmiertelnej chwały
 Zachwyciwszy płomienia: lub jako gdy burzy
 910 Moskwę i z ludźmi swemi Putywie okurzy

w. 899–903 Mowa o uczestnictwie Wiśniowieckiego w bitwie z siłami tureckimi Abazy paszy pod Kamieńcem Podolskim (22 października 1633), gdzie przyprowadził duży pułk w liczbie 1,5 tys. żołnierzy. Na rozkaz hetmana koronnego Koniecpolskiego zajął prawe skrzydło wspólnie z innymi magnatami. Po nieudanym ataku na środkową część polskiego obozu oddziały turecko-tatarsko-mołdawskie zaatakowały oba skrzydła, lecz zostały skutecznie odparte.

w. 900 *i przełomi* – tj. przełamię ich napór.

w. 904 *rzadkiemi dzieły wślawionego* – zasłużonego ponadprzeciętnymi czynami.

w. 906 *W małym lubo wielkiego wzroście kawalera* – szyk przestawny: przy niskim wzroście wielkiego męża.

w. 908 *Twarzy skład* – rysy twarzy.

w. 910–914 Por. „pierwej Putyśl okurzywszy / Siewsk, Kursk i Relsk – posady popalił obronne, / ... siejąc nieuchronne / miecze wszędy i ognie, aż rozświecił nimi / Białą blisko przed panem” (Twardowski, *Władysław IV*, V 1478–1482). Mowa o działaniach Wiśniowieckiego w trakcie oblężenia Smoleńska w 1633 r., podczas którego oblegał twierdze na Siewierszczyźnie obsadzone przez załogi moskiewskie.

- Siewsk, Rylsk i Kursk, i inne osady obronne,
 Miecze siejąc i ognie wszędy nieuchronne,
 Aż samemu pod Białą panu rozświecone
 Łuny w oczach, które to jego pochwalone
- 915 Od króla te odwagi, za wielkie mu stały
 Tryumfy i bobkowe wieńce i dodały
 Do dalszych dzieł pochopu, albo gdy z Pól zjedzie
 Dzikich ciężki obłowem i plonów nawiedzie
 Z Krymu; nuż gdy otworzy wojna się z pogany,
- 920 Dziedziczne swe odnawia gniewy z bisurmany;
 Więc gdy się chłop na pany własne swe zamierzy,
 Kto go ciężej w gruby kark nad niego uderzy,

w. 913 *samemu pod Białą panu* – Biała to gród położony na Smoleńszczyźnie, w którym Władysław IV miał kwaterę.

w. 914–916 – sens: pochwała króla wystarczyła księciu zamiast uroczystych tryumfów i zaszczytów (o wieńcach bobkowych zob. objaśn. do w. 111–112).

w. 916–918 *dodały / ... pochopu* – pobudziły go, zachęciły; *z Pól ... / Dzikich* – w XVI i XVII stuleciu nazwą tą określano stepy położone na północ od Morza Czarnego aż do rzek Siniucha i Boh (obszar ten pełnił funkcję bufora między Chanatem Krymskim a Rzeczpospolitą); *ciężki obłowem* – obciążony zdobyczą; *plonów nawiedzie* – przyprowadzi jeńców.

w. 919 *gdy otworzy wojna się z pogany* – zapewne mowa o udziale Wiśniowieckiego w bitwie pod Ochmatowem (30 stycznia 1644), kiedy to armia koronna pod wodzą hetmana Koniecpolskiego pokonała Tatarów.

w. 920 *Dziedziczne swe odnawia gniewy z bisurmany* – Jarema był synem Michała Wiśniowieckiego (zm. 1616), który razem z księciem Koreckim współorganizował wyprawę mołdawskie (zob. objaśn. do w. 661–824).

w. 921–944 Mowa o rebelii kozackiej (1648–1657) wznieconej przez Bohdana Chmielnickiego. Książę odegrał niepoślednią rolę w tłumieniu powstania.

- Gdy zniesie Krzywonosa pod Rosołowcami,
Pierwszy między naonczas w zginionych wodzami
925 Rzeczach, który jak znowu fortunę naprawił;
Lub kiedy pod zbaraskie wojska one zbawił
Dzielnością swą, już tylko jeno niedobyte,
Gdyby nie jego serce żadnym niepożyte
Strachem wszystko rycerstwo tam zatrzymywało,
930 A małe wojsko wielkim nie animowało
Duchem (one w tak ciasnym miejscu Termopile
Dały dowód, co w szczupłej cnota umie siłę,
W czym jemu dank); lub kiedy potym pod miasteczkiem
Nieznacznym wiktoryją znaczną Beresteczkiem

w. 923 *zniesie Krzywonosa pod Rosołowcami* – mowa o bitwie pod Konstantynowem (26–28 lipca 1648), w której Wiśniowiecki, stacjonujący wówczas w Rosołowcach, zatrzymał przeważające siły pułkownika kozackiego Maksyma Krzywonosa (zm. 1648).

w. 924–925 *Pierwszy między naonczas w zginionych wodzami / Rzeczach* – szyk przestawny; pierwszy wówczas między wodzami podczas zagrożenia (prócz Wiśniowieckiego pod Konstantynowem dowodzili Krzysztof Korycki, Samuel Osiński i Janusz Tyszkiewicz); *jak znowu fortunę naprawił* – jak zwykle uratował sytuację.

w. 926–933 Podczas kilkutygodniowego oblężenia Zbaraża przez siły kozacko-tatarskie (1649) Wiśniowiecki był faktycznym dowódcą obrony, nie dopuszczając do zdobycia twierdzy. Oddział polski liczył 14 tys. żołnierzy, armia przeciwnika 250–300 tys.

w. 931–932 Por.: „ile / cnota polska zamknięta w małej mogła siłę” (Twardowski, *Władysław IV*, I 865–866). Termopile – wąwóz w pobliżu miejscowości Lamia w Grecji, gdzie trzystu Spartan powstrzymywało wielotysięczną armię perską.

w. 934–936 W trakcie bitwy pod Beresteczkiem (28–30 czerwca 1651) armia pod komendą Jana Kazimierza pokonała siły kozacko-tatarskie. Dowodzący lewym skrzydłem wojsk Wiśniowiecki zainicjował atak, przyczyniając się do przełamania wrogich szyków i ucieczki Tatarów.

- 935 Otrzymał, przed wszystkimi wojski kredensując
I drogę do zwycięstwa naprzód sam torując.
Na koniec, gdy do dalszych pole się otwiera
Czynów mu, w pół lat swoich niewcześnie umiera
W wojsku pod Powołoczą. Tu się ukazało,
940 Jak go wszystko rycerstwo niezwykle kochało,
I którego tak wziętym ludzka uczyniła
Miłość, już umarłemu wtenczas wyświadczyła
Płacz po wszystkim obozie, jakoby wziętego
Miasta szturmem, gdy nie ma-ż już Wiśniowieckiego.
945 I cała się ojczyzna rozkwili nad twoim,
Zacny książę, zewłokiem – tak niegdy nad swoim
Rzym zawył Germanikiem. A któremu były
Wysokie tu niepłatne cnoty, zasłużyły
To u nieba, żeś widział i stamtąd w Koronie
950 Syna posadzonego na sarmackim tronie.

Michała
króla

w. 935 *przed ... wojski kredensując* – prowadząc wojsko.

w. 937–939 Wiśniowiecki zmarł w wieku 39 lat pod Pawołoczą, miejscowością nad rzeką Rastawicą, gdzie koncentrowały się polskie wojska mające ruszyć w głąb Ukrainy.

w. 947 Germanik (15 p.n.e. – 19 n.e.), wódz rzymski, bratanek cesarza Tyberiusza, ojciec cesarza Kaliguli, szanowany przez Rzymian. Podobnie jak Wiśniowiecki, zmarł nieoczekiwanie w wieku 39 lat. Na temat żałoby po nim zob. Tacyt, *Roczniki* II 71–75. Por.: „jakoby Rzym nad Germanikiem / swoim zawel” (Twardowski, *Władysław IV*, IV 1084–1085).

w. 950 i marg. *Syna // Michała króla* – Michała Korybuta Wiśniowieckiego (zob. objaśn. do w. 608).

Są też tu i Potoccy. Jeden z nich zroniony
 Śrzonem włos ma sędziwy, pięknym zarydzony
 Twarzy starzec rumieńcem, a czoło nachmurzy,
 Jakoby się na Moskwę krnąbrną gniewał, którzy
 955 Opo^{rem} kondycyje przyjmują, lub Szwedy
 Uporczywe, albo więc gdy trafi się kiedy
 Młódź, że robi lada co, ten od lat małości
 Na posłudze ojczystej do samej starości
 Aż ostatni wiek trawieł, koźdą odprawował
 960 Wojnę albo żołnierzem, albo rejmentował.
 Zatym i Lubomierscy wielcy oba, z synem
 Ociec, który pod pierwszą chocimską z Turczynem,

w. 951–960 Spośród członków rodu Potockich herbu Pilawa, który istotną rolę zaczął odgrywać w XVII w., autor przypomina Stanisława „Rewerę” (1579–1667), hetmana polnego (1652), a następnie wielkiego koronnego (1654) i wojewodę krakowskiego (1658), który walczył po stronie króla podczas rokoszu sandomierskiego, uczestniczył w wojnie cecorsko-chocimskiej, walkach ze Szwecją w latach 1626–1629 oraz z Kozakami podczas kolejnych powstań. Szczególnie zasłużył się w kampanii moskiewskiej w 1660 r., pokonując armię Wasyla Szeremietiewa pod Lubarem i Cudnowem.

w. 951–952 *zroniony / Śrzonem* – obsypany siwizną.

w. 955 *Opo^{rem} kondycyje przyjmują* – przyjmują niechętnie warunki traktatu zawartego pod Cudnowem.

w. 959–960 *odprawował / Wojnę albo żołnierzem, albo rejmentował* – uczestniczył w wojnie jako żołnierz albo jako dowódca.

w. 961 *Lubomierscy ... oba* – mowa o Stanisławie Lubomirskim (1583–1649), wojewodzie ruskim (1625), następnie krakowskim (1638), który w stopniu regimentarza dowodził wojskiem pod Chocimiem (1621) po śmierci Jana Karola Chodkiewicza, a w 1629 r. pod Ujściem wziął do niewoli syna chana (sołtana) Islam Giereja (1604–1654), późniejszego chana krymskiego (od 1644), oraz o Jerzym Sebastianie Lubomirskim (1616–1667), synu Stanisława,

- Co świat na nas sprowadził od Wschodu tyrana,
 Na Północ ruszonego przełamał Osmana.
- 965 To samo dość do sławy, luboby nie było
 Więcej nic, a cóż kiedy tak wiele przybyło
 I potym w różnych bojach, i sołtan Islana
 Giereja kiedy pojmał, na potym zaś chana.
- Z tego zaś syn rodzica, o, jak wielki wstaje!
- 970 I któż tego mu ujmie, i któż nie przyznaje?
 Jako z karków oderwał naszych Rakoczego,
 Wytoczywszy do Węgier wojnę, w państwa jego
 Uczynił awersyją. Tak Annibalowi
 Oddał sztukę Scypijo ciężkiego Rzymowi,
- 975 Zdarszy z grzbieta, do jego Afryki przeniósłszy
 Wojny ciężar, kona go, z ojczyzny wyniósszy
 One straszne kwitnących prowincj pożogi,
 I więcej Kartaginie wstać nie da na nogi.

marszałku wielkim koronnym (1649), hetmanie polnym koronnym (1657), przywódco rokoszu skierowanego przeciw Janowi Kazimierzowi. Podczas wyprawy Rakoczego (zob. objaśn. do w. 494–496) kierował akcją dywersyjną na tereny siedmiogrodzkie (czerwiec 1657). Po powrocie z Węgier wziął udział w zwycięskiej bitwie z Rakoczym pod Czarnym Ostrowem (20 lipca 1657).

w. 972 *Wytoczywszy do Węgier wojnę* – przeniósłszy wojnę na Węgry. Dywersyjna wyprawa Lubomirskiego na tereny węgierskie spowodowała odwrót armii Rakoczego wspieranej przez Kozaków Antona Żdanowicza.

w. 973 *Uczynił awersyją* – spowodował odwrót.

w. 973–978 Leszczyński buduje tu paralelę między wyprawą siedmiogrodzką Lubomirskiego a decyzją Scypiona Afrykańskiego, by zaatakować Kartaginę i w ten sposób spowodować wycofanie się Hannibala z Italii, a następnie by go ostatecznie pokonać. Zob. objaśn. do w. 197–206.

w. 975 *Zdarszy z grzbieta* – pozbywszy się ciężaru.

w. 976 *kona go* – pokonuje go.

- Tym trybem Lubomierski właśnie i onemu
980 Oddziała to książęciu w czas siedmigródzkemu,
Tak w swoim się Muchaczow, Bereksas popiele,
Sachmar wala i Wary, i inszych tam wiele
Miast i włości węgierskie ogniami wspanione,
I wojsko, co tam było, w polu przepłoszone.
985 Dopieroż wojnę szwedzką jak mądrze prowadzi,
Garnizony z Torunia, z Malborka wysadzi;
Nie inakszą manierą i Spinola kiedy
Ostendy się dopinał potężnej i Bredy,
Pamiętne i cudnowskie ogniste, ściśnione
990 Dużemi blokhauzami tabory i one

w. 981–982 Munkacz, Bereg Saski, Szatmar, Wary – miejscowości węgierskie, które spalił Lubomirski, dziś: Mukaczewo, Berehowo i Wary na Ukrainie oraz Satu Mare w Rumunii.

w. 983 *ogniami wspanione* – spalone (w wersji nie zostały zachowane relacje gramatyczne).

w. 986 W okresie potopu szwedzkiego Lubomirski przyczynił się do odzyskania z rąk szwedzkich Torunia i Malborka (1658).

w. 987–988 Por.: „jakie drugie Ostendy albo beło kiedy / podobne od Spinole niderlandzkiej Bredy” (Twardowski, *Władysław IV*, V 1736–1737). Ambrosio Spinola Doria (1569–1630), pochodzący z Włoch hiszpański dowódca, który wsławił się nowatorską strategią oblężniczą (obleganą twierdzę otaczał systemem warownych obozów połączonych mostami), zastosowaną w latach 1601–1604 podczas oblężenia Ostendy i w 1624–1625 – Bredy.

w. 989–994 Podczas bitwy cudnowskiej (14 października – 2 listopada 1660) doszło do starcia między armią moskiewską (liczącą ponad 30 tys. żołnierzy) a połączonymi siłami polskimi (ok. 29 tys.), którymi dowodził Lubomirski, i tatarskimi (ok. 15 tys.). W czasie oblężenia Moskali (od początku października) Lubomirski współdziałał z Tatarami, uniemożliwiając przesuwanie się obozu

- W mnogości ufające swej wojska, zmieszane
 Armaty i chorągwie, bojary zabrane
 Z Seremetem i odpór dany Chmielnickiemu,
 Moskwie nie w czas na odsiecz biednej idącemu.
- 995 Jednym słowem, w oboim dziele pewnie wielki!
 Cóż jego magnifika i porządek wszelki
 W życiu pańskim? Gdzie prędsze żołnierzom skłonienie
 I które w swej u panów zawsze były cenie
 (A bez nich się wbić w sławę nie zdarzy nikomu)
- 1000 Uczonych *Athenaea*, jako w jego domu?

moskiewskiego i blokując próby ucieczki części żołnierzy. Hetman Stanisław „Rewera” Potocki, obawiający się połączenia sił moskiewskich z idącymi im na odsiecz Kozakami (ok. 20 tys.), skierował konnicę Lubomirskiego wspólnie z Tatarami pod Słobodyszczę, gdzie otoczono podkomendnych Jerzego Chmielnickiego (1641 – po 1681), syna Bohdana. Zwycięski atak przeprowadzono 7 października, po czym Lubomirski powrócił pod Cudnów. Po bitwie cudnowskiej dowodzący armią moskiewską Wasyl Borysowicz Szeremietiew (1622–1682) dostał się wraz z towarzyszącymi mu bojarami do niewoli.

w. 989–990 *cudnowskie ogniste* – epitet „ogniste” wprowadzony przez Leszczyńskiego z uwagi na dużą rolę artylerii podczas bitwy; *ściśnione / ... blok-hauzami tabory* – mowa o umocnieniu polskiego taboru szaniami; *Dużemi* – mocnymi.

w. 994 *nie w czas* – za późno.

w. 995 *w oboim dziele* – w obu dziedzinach, tj. męstwie i rozwadze, walce i dowodzeniu; por. „pan ... w oboim dziele nieźrównany” (Twardowski, *Władysław IV, Najjaśniejszemu ... Janowi Kazimierzowi II* 7).

w. 1000 *Athenaea* – (łac.) świątynie Ateny, greckiej bogini mądrości, nauki, sztuk i rzemiosł, przenośnie: centra nauki i sztuki. Ateneum to pierwotnie świątynia bogini w Atenach, gdzie działało stowarzyszenie poetów i uczonych, w czasach rzymskich nazwano tak pierwszą państwową uczelnię wyższą, założoną przez Hadrianą w 133 r. Leszczyński, jak się zdaje, czyni aluzję do założenia

Toż potym na domową kłótnią żebym onę
 Już nie patrzył, na oczy zapuszczę zasłone.
 Aż też widzieć tu także żelazem krytego,
 Z oczu mu skry, piersi tchną Marsem, Czarnieckiego
 1005 Z miną, z jaką Marcellus penów fatyguje,
 Że z nim, co rzec, nie wiedzą, z takąż on wojuje

w 1662 r. Stanisławowa (dziś Iwano-Frankiwnsk na Ukrainie), miasta zaplanowanego jako siedziba rodu i ośrodek oświaty.

w. 1001–1002 Mowa o rokoszu zawiązanym przeciw Janowi Kazimierzowi przez Lubomirskiego w 1665 r. Magnat nie zgadzał się z planami wzmocnienia władzy królewskiej oraz pomysłem elekcji *vivente rege*. Po kilku latach sporu między stronnictwami oskarżono go o kolaborację z obcymi dworami oraz podżeganie wojska do buntu, co spowodowało skazanie hetmana za zdradę stanu na banicję oraz pozbawienie go wszelkich urzędów i majątku. Popierany przez sporą część szlachty Lubomirski zawiązał rokosz, którego zwolennicy zwyciężyli wojska królewskie pod Częstochową (1665) oraz Mławami (1666), w wyniku czego doszło do zawarcia ugody oraz ukorzenia się Lubomirskiego przed królem.

w. 1003–1026 Mowa o zasługach Stefana Czarnieckiego (zob. objaśn. do w. 573–580).

w. 1003 *żelazem krytego* – w pełnej zbroi.

w. 1004 *tchną Marsem* – peryfrastycznie: tchną zapalem wojennym. Mars – rzymski bóg wojny, identyfikowany z greckim Aressem.

w. 1005–1006 *z jaką Marcellus penów fatyguje*, / *Że z nim, co rzec, nie wiedzą* – sens: z jaką Marcellus karze zdrajców, nie wdając się z nimi w dyskusje. Prawdopodobnie nawiązanie do faktu z życia Marka Klaudiusza Marcellusa (268–208 p.n.e.), pięciokrotnego konsula rzymskiego, wytrawnego dowódcy, który podniósł ducha bojowego Rzymian po porażkach podczas walk z Hannibalem. Liwiusz (*Dzieje Rzymu* XXIII 17) informuje, że Marcellus ukarał śmiercią mieszkańców Noli za konszachty z wrogiem, co koresponduje z decyzją Czarnieckiego, który kazał rozsiekąć podczas konfederacji w Tyszowcach (1655) szlachtę opowiadającą się po stronie Szwedów.

Szwedów pierwszy. Ojczyznę od nich ozionioną
 Sam z czeluści wydarszy swą nieprzepomnioną
 Żadnym wiekiem dzielnością, razy ze trzydzieści
 1010 Gromiąc, bijąc, rwąc, zewsząd napadszy bez wieści
 Szczyrem ogniem parzące partyje i tropy,
 Nawet kędy od dawnych czasów polskie stopy
 Nie powstały, pomorskie kraje infestuje
 I w Holzacyjej gości. A wprzód wywinduje
 1015 Pana wtedy ze Gdańska, fortelem pamięci
 Godnym wszelkiej, gdy Szwedzi na niego zawzięci
 Następują, uchodząc on przed niemi, w rzeczy
 Majaki im zostawi, a sam na swej pieczy
 Co inszego mając, w bok kinie ku Gdańskowi,
 1020 Gdzie gdy się nieprzyjaciół uda tym, co owi,

w. 1008–1009 *nieprzepomnioną* / *Żadnym wiekiem dzielnością* – sens: dzielnością, o której będą pamiętać przyszłe wieki.

w. 1011 *partyje i tropy* – jednostki złożone z kilku chorągwi oraz niewielkie oddziały wojskowe.

w. 1012–1014 Mowa o wyprawie Czarnieckiego do Danii (1658), która dotarła do Holsztyna („Holzacy”) na Półwyspie Jutlandzkim.

w. 1014–1015 *wywinduje* / *Pana ... fortelem* – uratuje króla podstępem. W styczniu 1657 r. Jan Kazimierz był zablokowany przez wojska szwedzkie w Gdańsku (zob. objaśn. do w. 573–580). By go wydostać z miasta, Czarniecki pozorowanymi ruchami wojska odciągnął Szwedów.

w. 1017–1018 *w rzeczy* / *Majaki im zostawi* – w rzeczywistości zmyli ich.

w. 1020–1021 *gdy się nieprzyjaciół uda tym, co owi,* / *Szlakiem, że on mnie mając, uskoczy rączego* – szyk przestawny: gdy się nieprzyjaciół uda, mniemając, że tym szlakiem, co owi, on uskoczy rączym koniem w bok.

- Szlakiem, że on mniemając, uskokczy rączego
 I króla wyratuje już opuszczonego.
 Toż bije i raz po raz zniesie Chowańskiego,
 Onego rezoluta, i Dowhorukiego,
 1025 I gdyby go stawało, już on Ukrainę
 Przybarczoną dobrze by ujął za czuprynę.
 Tych tedy tam heroów i okoliczności
 Dzieł ich, i historyje mistrzowie nieprości
 Foremnie wyrobili, tak iż się zdało
 1030 Jakby żywi. A żeby nigdzie nie zbywało
 Miejsca od jakich kunsztów najmniej tam próżnego,
 Nie szlachcic, kto by herbu nie widział tam swego
 Po sklepieniach i listwach, jako dokazywał
 Przodek jego i drogich klejnotów nabywał,

Po gankach
 skończywszy
historias
heroum

Herby po
 sklepieniach
 i listwach
 malowane

w. 1023 Książ Iwan Andrejewicz Chowański (zm. 1682), stolnik carski, dowódca moskiewski, który podczas wojny polsko-rosyjskiej z lat 1654–1667 został dwukrotnie pokonany przez Czarnieckiego: w bitwie pod Połonką (28 czerwca 1660) oraz w bitwie pod Kuszlikami (4 listopada 1661).

w. 1024 Książ Jurij Aleksiejewicz Dołgoruki (ok. 1600–1682), który został pobity przez Czarnieckiego w bitwie nad rzeką Basią nieopodal Mohylewa (8 października 1660).

w. 1025–1026 Mowa o stratach terytorialnych Rzeczypospolitej zatwierdzonych przez rozejm andruszowski (1667), którym mógłby zapobiec Czarniecki, gdyby żył (zm. 1665). Na mocy porozumień Zadnieprze i znaczna część województwa kijowskiego znalazły się w granicach państwa moskiewskiego.

w. 1025 *gdyby go stawało* – gdyby nadal żył.

w. 1027 marg. *historias heroum* – (łac.) dzieje bohaterów.

w. 1029 *Foremnie wyrobili* – kunsztownie wykonali.

Herb koronny
i Wielk[iego]
Ks[ieństwa]
L[itewskiego]
i niektórych
książąt *eiusdem*
originis

1035 Doczytać się tam może. A wprzód Orzeł Biały

Pod same buja niebo i której jest mały
Okrag swej Lituaniej, w odległe wypada
Kraje i po nich sławnie Pogonią rozpada;
Więc ojczyste klimata, które oświecają

Korybutów

1040 Miesiące i przeciwne ćmą i odrażają
Bisurmańskie Księżyce, znakiem uzbrojone
Zbawienia wbrew pogaństwu świecą wystawione;

Radziwiłłów

I orły tu książęce pióra są czarnego,
W piersiach śmiałych trzy trąby domu wysokiego,

1045 Splendory snadź i dotąd nieustawiające,
Zacne sprawy swym echem daleko głoszące;
I wszystkie swoim rzędem ślicznymi kolory
Malowane stemmata: Starze i Topory,

w. 1035 marg. *eiusdem originis* – (łac.) wywodzących się stamtąd.

w. 1036–1038 *której jest mały / Okrag swej Lituaniej, w odległe wypada / Kraje i po nich sławnie Pogonią rozpada* – któremu państwu nie wystarcza własny obszar Litwy, rusza Pogoń na podbój odległych krain, zyskując sławę. Pogoń (Pogonia) – herb Wielkiego Księstwa Litewskiego: w czerwonym polu rycerz na wspiętym koniu z mieczem w prawej ręce, a w lewej z niebieską tarczą ze złotym krzyżem litewskim.

w. 1039 *ojczyste klimata* – ojczyste nieba.

w. 1040–1042 Mowa o herbie Korybut: odwrócony księżyc, nad którym wznosi się krzyż („znak zbawienia”). Herbem tym pieczętowały się mające posiadłości na Ukrainie rody Zbaraskich i Wiśniowieckich, zmuszone do ciągłej obrony granic przed Tatarami, symbolizowanymi w tekście przez muzułmański Półksiężyc.

w. 1042 *wbrew pogaństwu* – naprzeciw, w oczy poganom.

w. 1043–1044 Trąby – herb rodu Radziwiłłów: czarny orzeł z rozpostartymi skrzydłami i otwartym dziobem na złotym polu, mający na piersi w srebrnym polu trzy czarne trąby połączone ustnikami.

w. 1048 *Starze i Topory* – Topór to jeden z najstarszych polskich herbów (na czerwonym polu srebrny topór i złota rękójść), nosił zawołanie Starza.

Którymi to ciosane teatru stawiali
 1050 I palmy niespróchniałe sobie wycinali;
 Oksze, Gryfy, Abdanki, Nałęcz, Wieniawy
 Złotemi Paktolami płynące Śrzeniawy.
 Tu Łodzie fortunnymi Pelory żeglują,
 Tu bram pilni rycerze zbrojni swych wartują,

Pieczętowało się nim ponad sześćset rodów, z których najbardziej znani byli Tęczyńscy oraz Ossolińscy.

w. 1049–1050 *ciosane teatru stawiali / I palmy niespróchniałe sobie wycinali* – przenośnie: zyskiwali nieśmiertelną sławę, służąc ojczyźnie.

w. 1051–1058 Oksza – piastowski herb szlachecki pochodzenia czeskiego, którym pieczętowały się liczne rody: w czerwonym polu topór bojowy (oksza) ze skierowanym w prawo ostrzem; Gryf – herb, którym pieczętowali się przedstawiciele rodu Gryfitów-Świebodziców: w polu czerwonym gryf srebrny, wspięty ze złotym orężem; Abdank – herb rodu Awdańców: w czerwonym polu łękawica srebrna; Nałęcz – jeden z najstarszych herbów szlacheckich, którym pieczętowali się m.in. Czarnkowscy, Małachowscy, Ostrorogowie, Raczyńscy: w czerwonym polu nałęczka; Wieniawa – herb, którym posługiwali się m.in. Leszczyńscy: w złotym polu żubrza głowa czarna ze złotym kołem w nozdrzach; Szreniawa – herb Lubomirskich: w czerwonym polu krzywaś srebrna z krzyżem kawalerskim; Łodzia – herb Czarnieckich i Opalińskich: w czerwonym polu łódź złota; Pilawa – herb Potockich: w polu błękitnym półtrzeciakrzyż srebrny; Leliwa – herb Granowskich, Pileckich, Sieniawskich, Tarnowskich, Tyszkiewiczów, Morstynów, Czapskich: w polu błękitnym złoty półksiężyc, nad którym znajduje się gwiazda.

w. 1052 *Złotemi Paktolami płynące* – niosące złoty piasek (przenośnie: wspaniałych ludzi). Paktol to rzeka w Azji Mniejszej, której piasek obfitował w złoto.

w. 1053 *fortunnymi Pelory żeglują* – bezpiecznie płyną. Pelorus to północno-wschodni przylądek Sycylii (dziś: Capo di Faro); silne wiatry wiejące od strony przylądka uchroniły statek Eneasza od morskiej katastrofy gotowanej mu przez Scyllę i Charybdę (zob. Wergiliusz, *Eneida* III 687–688).

- 1055 Tu Pilawy – niewiernym krzyże dojmujące,
 Zawsze w domu swym dzielnych junaków liczące,
 Tu i mężnych z Granowa panów swe Leliwy
 Zdobią, z których do wojny każdy nieleniwy.
 Inszych tam tak wiele, któż ich zmienić zdoła?
- 1060 Wszystkie tu, wkrótce mówiąc, herby znajdzie zgoła.
 Ale tam najwydatniej lśni się bułatowa
 W polu jasnobłękitnym tarcz Achillesowa,
 Pod nią się genijusze mali uginają,
 Na sobie ją dźwigając, i onę trzymają.
- 1065 Stąd bogini orężna, a z drugiej kirysem
 Strony mąż odziany zupełnym, z tym napisem:

w. 1055 *niewiernym krzyże dojmujące* – dokuczające poganom krzyże z herbu Pilawa.

w. 1057 z *Granowa panów* – mowa o rodzie Granowskich herbu Leliwa, którego najbardziej znanym przedstawicielem był Wincenty (zm. 1411), kasztelan nakielski, uczestnik bitwy pod Grunwaldem. Granowo – miejscowość w Wielkopolsce, rodowa siedziba Granowskich, skoligaconych z Sieniawskimi, którzy również pisali się „z Granowa” (zob. w. 1557–1558).

w. 1061–1062 Panegiryczny opis Janiny, herbu Sobieskich: zwykle w czerwonym polu fioletowa bądź brunatna tarcza.

w. 1062 *tarcz Achillesowa* – tarcza wykonana dla Achillesa, najdzielniejszego herosa walczącego w wojnie trojańskiej, na której przedstawiono sceny z życia Greków (zob. Homer, *Iliada* XVIII 418–614).

w. 1063 *genijusze mali* – duchy opiekuńcze, które autor ukazał jako putta.

w. 1065 *bogini orężna* – Atena, grecka bogini mądrości i sprawiedliwej wojny, przedstawiana najczęściej z tarczą.

w. 1065–1066 *kirysem* / ... *mąż odziany zupełnym* – rycerz w pełnej zbroi.

„Wielkiego Sobieskiego dziedziczna Janina
Zaszczycała ojczyznę – starła poganina”.

- Nad tym się zabawiwszy i jako się godzi
1070 Uważywszy, już się też do przestronnych wchodzi
Sieni i do pokojów kosztownych, zebrała
I zniosła gdzie natura, co ich tylko miała,
Swe bogactwa, co ziemia osobliwie schować
We wnętrznościach swych mogła i udystylować,
1075 Słońce wskroś przeniknąwszy, co wypienić morze
Ode dna ostatniego, w swoim się pozorze
Ukazuje, trzymając długo w podziwieniu,
Jak misterstwo pomaga cudne przyrodzeniu,
A w piękną perspektywę wciąż one pokoje
1080 Jeden idzie z drugiego, progi i podwoje
Ze złota aż z Ofir gdzieś tu zasiągniętego,
Drzwi zaś same rzezane są z murytańskiego

Gdzie Salomon po złoto
posyłał (Reg[um] 3,
cap[ut] 9 et
Paralip[omenon] 2,
c[aput] 8)

w. 1076 *w swoim się pozorze* – w swojej wspaniałości.

w. 1078 *misterstwo pomaga cudne przyrodzeniu* – kunszt doskonali naturę.

w. 1079–1080 *w piękną perspektywę wciąż one pokoje / Jeden idzie z drugiego*
– tj. pokoje tworzą amfiladę, przechodząc jeden w drugi.

w. 1081 i marg. *Ofir // Gdzie Salomon po złoto posyłał* – Ofir to niezidentyfikowana miejscowość, w której król Salomon wydobywał złoto; zob. 1 Krl 9,28 (autor określa tę księgę jako trzecią, gdyż dawniej również Księgi Samuela zaliczano do Królewskich) i 2 Krn 8,18. *Liber Paralipomenon* – (łac.) Księga Kronik.

w. 1082–1083 *z murytańskiego / Cydru lasów Atlantu* – z cedrów porastających leżące w Mauretanii góry Atlas (północno-zachodnia Afryka).

- Sectos
Atlantide
silva* Cydru lasów Atlantu, żeby oczom była
Przyjemniejsza odmienność, które wyrobiła
- 1085 Subtelnego snycerza ręka, i stołowe
Takież kręgi lwie łapy dźwigają słoniowe.
Stropy się sztukaturą pyszną w pół mieszane
Ze złotem i farbami, czystym układane
Pawimenty jaspisem we pstre szachownice,
1090 Cieszą swoją różnością ciekawe źrzenice.
To dziwna, że tu klamek żadnych ani zamków
Nigdzie nie ma-ż i zasłon ani tu franków
Nie obaczy, drzwi tylko dla kształtu samego,
Nic tu nie ma-ż w niewinnych kamerach skrytego.
- 1095 Wszystko wszędzie na jawi i jasnym widoku,
*Valerius
Maximus* Jak ów, który budynek swój chciał mieć na oku

w. 1083 marg. *Sectos Atlantide silva* – (łac.) „z drzewa w Atlasu lasach ciętego” (Lukan, *Wojna domowa* X 144).

w. 1085–1086 *stołowe* / ... *kręgi lwie łapy dźwigają słoniowe* – okrągłe blaty stołów stoją na nogach wykonanych z kości słoniowej w kształcie lwich łap. W eposie Lukana z cedrowego drewna z Atlasu wykonane są okrągłe stoły, które mają nogi z kości słoniowej.

w. 1086 marg. *Latos sustinet orbes grande ebur* – „W słoniowej kości stół tonie” (Juwenalis, *Satyry* XI 122–123). Juwenalis z Akwinum (60–127), satyryk rzymski.

w. 1089 *jaspisem* – zob. objaśn. do w. 95.

w. 1093 *drzwi tylko dla kształtu samego* – drzwi służą tylko ozdobie.

w. 1095 *na jawi* – jawnie.

w. 1096–1098 i marg. Mowa o domu, który na zboczach Pałatynu w Rzymie zbudował w 96 r. p.n.e. trybun Liwiusz Druzus. Był on tak zaprojektowany, by każdy mógł widzieć, co gospodarz właśnie robi (niestety, również ułatwiło to zamordowanie właściciela). Po latach w willi zamieszkał Cynceron. O domu tym pisze Wellejusz Paterkulus (19 p.n.e. – 31) w *Historii rzymskiej* (II 14), dziejopis rzymski,

Ludzkim, żeby w tym domu jego pomieszkanie
Wiedziano i podczciwe w życiu zachowanie.

- Tam jedne są pokoje, w których ściany gołe
1100 I tym bardziej piękniejsze, i bardziej wesołe,
W mozaiku drogiemi sute kamieniami
I konchami upstrzone, drugie szpalerami
Sydońskimi obite. A na nich wytkane
Wyśmienitą robotą niegdy zbuntowane
1105 Przeciw niebu cyklopy, jako nabawili
Strachu bogów z Jowiszem, gdy się oburzyli
Na niego. A tu nagle niebieskie pobladną
Światła i Febowe drżąc ręce już nie władną
Wóznikami, a świszcze i wichry zatrwożą,
1110 Zawieruchy zahuczą wprzód i te rozszożą

którego Leszczyński pomylił z Waleriuszem Maksymusem, pisarzem rzymskim z I w. n.e., autorem dzieła *Godnych pamięci czynów i powiedzeń ksiąg dziewięć*.

w. 1101 *drogiemi sute kamieniami* – „obsypane” drogimi kamykami, tj. ułożone z wielu szlachetnych kamyków.

w. 1102 *konchami upstrzone* – ozdobione kolorowymi muszlami.

w. 1102–1103 Por.: „ściany szpalerami drogimi obiwszy, / jakie mogły sydońskie utkać niewolnice” (Twardowski, *Pałac Leszczyński*, w. 172–173). Fenickie miało Sydon słynęło w starożytności z rękodzielnictwa i wyrobu purpury.

w. 1104–1107 Mowa o cyklopach, mitologicznych olbrzymach z jednym okiem na środku czoła, którzy brali udział w wojnach bogów, najpierw po stronię Kronosa walczącego z Uranosem, a później Zeusa (Jowisza) toczącego boje z Kronosem. Autor zdaje się ich jednak mylić z tytanami, którzy bronili tego ostatniego w walce z synem.

w. 1108–1109 *Febowe ... ręce ... nie władną / Wóznikami* – dłonie Feba nie panują nad końmi powozu słonecznego. Febus to przydomek Apolla jako bóstwa solarnego. Nawiązanie do epizodu wojny z gigantami, podczas której Zeus nakazał wygaszenie światła słonecznego.

Do potkania gotowych. Toż króla głuchego
 Erebu okopconym koczczym dymiącego
 W górę wiozą żałobne szkapę – z nim poczwary
 Stygijskie i słońca znieść niemogące mary
 1115 Włoką milczkiem, chwiejąc się. Okropnej Tellury
 Synowie walą srogie już góry na góry:
 Ten Ossę rozkołysze emońską barkami
 Haniebnemi, obiema Pelijon garściami
 Wzgórcę ciśnie ten, drugi Athów lodowatą,
 1120 Ten Rodopę ze źródłem hebrowym garbatą,

w. 1111–1112 *Do potkania gotowych* – gotowych do walki (nadal mowa o gigantomachii); *króla ... / Erebu* – tj. Hadesa, który władał w Erebie, najciemniejszej części podziemnego świata zmarłych, gdzie panowała głucha cisza.

w. 1113–1114 *poczwarzy / Stygijskie i słońca znieść niemogące mary* – tj. potwory zamieszkujące świat podziemny, które stanęły do walki z bogami. Styks – jedna z rzek podziemnych (przymiotnik „stygijski” metonimicznie oznacza tyle co ‘piekielny, podziemny’).

w. 1115–1146 Mowa o różnych epizodach gigantomachii, którą autor nieco urozmaicił własną inwencją: synowie Tellury (rzymskiej bogini identyfikowanej z grecką Gają) to sturęcy olbrzymi, którzy aby się dostać do siedziby bogów olimpijskich, ustawiali na sobie góry tesalskie Ossę i Pelion; *Athów lodowatą* – lodowatą górę Athosa (góra Atos w Macedonii miała powstać w wyniku ciśnięcia przez Zeusa olbrzymiej skały w giganta Athosa, którą olbrzym wcześniej rzucił w boga); o Rodopach, paśmie górskim w południowej części Półwyspu Bałkańskiego, mitologia nie wspomina w związku z gigantomachią, podobnie jak o Enipeusie, bóstwie rzeki w Tesalii o tej samej nazwie (mitologia czasem jednak uznaje go za ojca Aloidów walczących wtedy z bogami); natomiast Etna („Mongibel”) powstała, gdy Zeus skałą przygniótł potwora Tyfona (poeta wszystkie te czyny przypisuje gigantom). Prerażeni bogowie pod przewodem Zeusa przedsięwzięli zwycięski kontratak, który autor przedstawił w sposób nie do końca zgodny z mitem.

w. 1117 *emońską* – hemońską, od tesalskich gór Hemus (dziś: Stara Płanina).

w. 1120 *ze źródłem hebrowym* – Hebr (dziś: Marica) to rzeka płynąca na wschód od Rodopów, mająca źródła w masywie Riły.

- Od inszego tam zasię usilnie rzucona
 Wiekiem ugruntowana skała, skąd ramiona
 Olbrzymowe Enipeus oprysnie deszczami,
 Tego wybuchający Mongibel ogniami
 1125 Pryskiem sparzy za szyją, aż gęsto ruszana
 Ziemia wzięła usiadać z pagórków obrana.
 Widzą, że źle niebianie i o reszt im idzie;
 By i nieba nie stracić i zostać we wstydzie,
 Zawiną się. Jupiter, zagrzmiawszy z obłoku,
 1130 Razem grady, pioruny niedościgłe oku
 Wypuściwszy, sturbuje w same kołających
 Olimpowe bramy, już i wypierających
 Leci z góry niejeden, łamią karki, głowy
 Roztrącają niezbożne. A wtym Mars surowy
 1135 Uwinie się z pałaszem jak ów, co się wściecze,
 Wypadszy zarębuje, wali, bije, siecze,
 Złotym błyszcząc puklerzem, szyszak najeżony
 Trzęsąc. Tu i trytońska dziewica Gorgony

w. 1122–1123 *Wiekiem ugruntowana* – stojąca od wieków; *skąd ramiona / Olbrzymowe Enipeus oprysnie deszczami* – przenośnie: z którego powodu wytrysną strugi rzeki Enipeus.

w. 1126 *wzięła usiadać z pagórków obrana* – zaczęła się zapadać pozbawiona wzniesień.

w. 1127 *o reszt im idzie* – chcą ocalić to, co jeszcze zostało, tj. siebie.

w. 1129 *Jupiter* – Jowisz (zob. objaśn. do w. 681).

w. 1131–1133 *sturbuje w same kołających / Olimpowe bramy* – poturbuje dobijających się już do samych bram Olimpu; *już i wypierających / Leci z góry niejeden* – już i niejeden z atakujących zostaje strącony.

w. 1138–1139 *trytońska dziewica Gorgony / Plugawy łeb obróci* – Atena (dziewicza bogini, której zastępczym ojcem był Tryton) obróci tarczę z głową Meduzy, jednej z trzech straszliwych Gorgon, której wzrok zamieniał każdego w kamień.

Plugawy łeb obróci, każdy skamienieje,
 1140 Kto nań spojrzy, i martwą opoką stwardnieje,
 Załakszy się. I długo bogowie pracują
 Wszyscy w swoich obronach, że dalej szwankują
 Giganci. Toż na koniec już plac otrzymają
 Wyższe mocy, a owi do otchłai spadają.
 1145 Tak samo posłuszniejsze już gromowładnemu
 Odtąd niebo zostało Jowiszowi swemu.
 Na drugich zaś oponach Apollo Pytona
 Z łuku ustrzylanego zabija, a ona
 Rzesza wolna od niego pastuchów gry nowe
 1150 Święci na cześć wybawce w zielone zawoje
 Przybrana. Tu w kolebce jeszcze węże dławi
 Małymi rączynami, które nań naprawi
 I naśle zła macocha, mężny płód Alkmeny.
 Toż dojrzałe zaś dzieła któremi Kameny
 1155 Wysłowione? Jako to, kiedy sam onego
 Buziryda w obrzędach swoich okrutnego,

w. 1143 *plac otrzymają* – zwyciężają.

w. 1147–1151 Apollo zabił Pytona, olbrzymiego węża lub smoka, który strzegł wyroczni w Delfach. Na pamiątkę swego czynu bóg ustanowił igrzyska pytyjskie („gry nowe”). Dla Apolla była to forma ekspiacji, Leszczyński przyjmuje natomiast, że pasterze w ten sposób okazali mu swą wdzięczność.

w. 1151–1153 Hera, wrogo nastawiona wobec Herkulesa, syna Alkmeny i Zeusa, nasłała nań dwa olbrzymie węże, by go zgładzić, lecz przyszły bohater udusił bestie. Herę nazywa autor macochą, jako że ojciec przystawił chłopca do jej piersi, by pijąc mleko bogini uzyskał nieśmiertelność.

w. 1154–1155 *dojrzałe zaś dzieła któremi Kameny / Wysłowione?* – sens: które Muzy potrafią wysłowić jego dojrzałe czyny?

w. 1156 *Buziryda* – Buzyrus, w mitologii greckiej okrutny król Egiptu, który składał w ofierze Zeusowi cudzoziemców przybyłych do swego państwa, aby odwrócić klęskę nieurodzaju. Został zabity przez herosa.

Co więc goście niewinne mordował, pokona;
 Jako nieprzemożony w zapas, jęty, skona
 W ręku jego Anteusz od ziemie wzniesiony,
 1160 Od której brał posiłek, i niedopuszczony
 Dotknąć matki, aż w jego ręku duszę pieni,
 Że mu oczy wylazły na wierzch; jako z cieni
 Wywleczony piekielnych trójgłowy się kryje,
 Dnia się wstydząc, Cerberus i nazad się ryje;
 1165 Ni go postać troista trwoży Geryjona,
 Przez gwałt trzoda wydarta nad <T>yberem ona;
 I z którym Pazyfae zabawy miewała,
 Ręka jego bykowi rogi wyrywała;

Bo był
Terrae filius

w. 1158–1162 Anteusz to syn Gai (Ziemi) i Posejdona, niepokonany zapasnik, któremu dotknięcie matki przywracało siły. Herkules pozbawił go życia, trzymając go w powietrzu.

w. 1158 *w zapas* – w zapasach.

w. 1159 marg. *Terrae filius* – (łac.) syn Ziemi.

w. 1161 *duszę pieni* – umiera w konwulsjach.

w. 1164 *Cerberus* – trójgłowy pies strzegący wejścia do Hadesu, którego Herkules wywłókł na światło dzienne z rozkazu Eurysteusza (była to dwunasta praca herosa).

w. 1165–1166 Gerion to potwór o trzech głowach i tułowiaach oraz sześciu rękach, właściciel stada wołów o czerwonej maści, które wypasał na dalekim Zachodzie. By zdobyć stado, Herkules zastrzelił potwora zatrutymi strzałami. Podczas powrotu do Grecji, w Italii nad Tybrem część wołów ukradł mu kozłonogi potwór Kakus, którego heros zabił.

w. 1167–1678 Siódma praca Herkulesa polegała na ujarzmieniu byka kretańskiego, z którym obcowała cielesnie Pazyfae, królowa Krety.

- Jako w gaju parteńskim złotoroga łani
 1170 Uchwycona i ona Amazonek pani
 <U> rzeki Termodontu złupiona z złotego
 Pasa, ni smoka czujność jabłek strzegącego
 Pomogła co. Więc oni jako Centaurowie
 Nie wskórali z niem i co głowy jej po głowie
 1175 Wyrastały ucięte lerneńskiej smoczyce,
 Położonej od niego; skazą okolice
 Arkadyjskiej odyniec żywo przyniesiony
 I tracki Dyjomedes koni pozbawiony

w. 1169 *w gaju parteńskim złotoroga łani* – trzecim zadaniem Herkulesa było schwywanie niezwykle szybkiej łani keryntejskiej, która miała złote rogi i racice z brązu. Różne wersje mitu nie są zgodne, gdzie to nastąpiło, Leszczyński nazywa to miejsce gajem dziewiczym (gr. *partenos* – ‘dziewica’), gdyż łania należała do zachowującej cnotę Artemidy.

w. 1170–1172 *Dziewiąta praca* polegała na zdobyciu dającego nadludzką siłę pasa Hipolity, królowej Amazonek, które nad rzeką Termodont (nad Morzem Czarnym) miały swoją stolicę (zob. Herodot IV 86).

w. 1172 *smoka ... jabłek strzegącego* – następne wyzwanie to kradzież złotych jabłek rosnących na zachodnich krańcach świata w ogrodzie Hesperyd, których strzegł mający sto głów smok Ladon. W zdobyciu jabłek wyręczył herosa Atlas.

w. 1173 *Centaurowie* – pół ludzie, pół konie, którzy wszczęli bójkę podczas wesela na dworze króla Pejritoosa. Ich pogromu dokonał wówczas Herkules wraz z Nestorem i Tezeuszem.

w. 1175 *lerneńskiej smoczyce* – zob. objaśn. do w. 40.

w. 1176–1177 *Położonej od niego* – zabitej przez niego; *skazą okolice / Arkadyjskiej* – udręką okolicy arkadyjskiej; *odyniec żywo przyniesiony* – schwywanie dzika (zob. objaśn. do w. 819) to czwarta praca Herkulesa.

w. 1178–1179 *Diomedes* to król tracki, właściciel klaczy żywionych ludzkim mięsem, których schwywanie było ósmą pracą. Władcę bohater rzucił koniom na pożarcie.

- Okrutnych i żywota; ze lwa miasto szaty
 1180 Nemejskiego na siebie łupież wdział; kudłaty
 Kakus, niepospolity dziw, przezeń zgładzony,
 Któremu się nie nadał wołów plon kradziony;
 Tu niebo szyją dźwiga. Sam sobie nakłada
 Stos na Ecie i stamtąd wjeżdża i osiada
 1185 Niebo tedyż ojczyste, między posadzony
 Gromadą gwiazd i w poczet bogów policzony.
 Tudzież nie mniej przypadki oplakanej Troje,
 Skąd pobożny Eneasza na ramiona swoje
 Ojca wzięwszy starego, z pośrzedka szerzących
 1190 Ogniów się i po pysznych gmachach żerujących

w. 1179–1180 *ze lwa miasto szaty / Nemejskiego ... łupież wdział* – pierwsza praca Herkulesa polegała na zdarcie skóry z lwa pustoszącego okolice Nemei, której nie mógł przebić żaden oręż. Herakles udusił lwa, a ze skóry („łupieżu”) zrobił dla siebie odzienie.

w. 1181 *Kakus* – zob. objaśn. do w. 1165–1166.

w. 1183 *Tu niebo szyją dźwiga* – podczas jednej z prac Herkulesa za przysługę (zob. objaśn. do w. 1172) podtrzymywał zamiast Atlasa nieboskłon.

w. 1183–1186 Po popełnieniu samobójstwa na Oecie (zob. objaśn. do w. 42) bohater został decyzją Zeusa, swego ojca, przyjęty do grona bogów, a jego postać uwiecznia gwiazdozbiór jego imienia.

w. 1187–1200 Leszczyński streszcza dzieje Eneasza opowiedziane w *Eneidzie* Wergiliusza. Eneasza to królewicz trojański, który po podpaleniu przez Greków miasta wyniósł na plecach swego zniedołężniałego ojca Anchizesa, a następnie żeglował przez wiele lat do Italii („Hesperyj”). Dotarcie utrudniała mu Junona, niechętna Trojanom za to, że Parys nie przyznał jej pierwszeństwa w konkursie piękności. Gdy w końcu dotarł do nowej ojczyzny, poślubił Lawinię, księżniczkę łatyńską, która była jednak wcześniej zaręczona z Turnusem („Turnem”), władcą Rutulów, co wywołało wojnę, w której Turnus poległ z ręki Eneasza. Przybysze dali początek narodowi rzymskiemu.

- Uwodzi. O, jak wielą przygód utrapiony!
 Na łądzie i na wodzie miotany z Junony
 Gniewliwej snadź rankoru ku sobie dawnego,
 Nizeli Hesperyje i pożądanego
 1195 Sobie portu dojedzie, gdzie <w> małżeństwo nowe
 Wstępują z Lawiniją, z czego srogie owe
 Wojny wstaną i Turna na się walecznego
 Pobudzi, aże potym jeden na drugiego
 Gardle usiadł, skąd Alba wstaje i Latyni,
 1200 Skąd i oni nastaną potym zaś kwiryni.
 Wszystko to tu we wzory śliczne nader szyto,
 Że się tego napatrzeć nie może. A i to
 Wpół ze złotem ciągnionym, jako więc umięją
 Tyrskie dziewczki, czym ściany one zielenięją.
 1205 Pełno wszędzie obrazów ponad szpalerami,
 Gdzie stropu nie dochodzą, różnemi sztukami
 Na przepych misternemi pięknie ozdobione
 I nadzwyczaj subtelnym kunsztem uczynione.
 Przejrzawszy te pokoje, na górę się wchodzi,
 1210 Gdzie się z obudwóch sieni pobocznych podwodzi
 Wschód na sam wierzch pod strychem, gdzie nad pokojami
 Wszystkiemi się ciągnie wzdłuż obiema rzędami,
 Stem się kolumn dźwigając w kopule sklepiasta
 Wszystka prawie na oknach sala przeźroczysta,

Sala na wierz-
 chu pokojów
 pod strychem
 i altana wyżej
 mianowanej

- w. 1199 *Alba* – Alba Longa, miasto założone przez syna Eneasza, pierwsza stolica Lacjum, kolebki imperium rzymskiego; *Latyni* – przodkowie Rzymian.
 w. 1203 *ze złotem ciągnionym* – przetykane złotą nicią.
 w. 1204 *Tyrskie dziewczki* – dziewczęta z Tyru, w starożytności ośrodka feni-
 ckiego słynącego z wyrobu luksusowych tkanin.
 w. 1210–1211 *się ... podwodzi / Wschód* – wznoszą się schody.
 w. 1213 *Stem się kolumn dźwigając* – podparta przez sto kolumn.

- 1215 Między ściany któremi drogo tynkowane
 Całkiem różne statui mają powsadzane
 Wielkich wszystko heroów znamienitych w boju.
 Kogoś w imperatorów rzymskich widzieć stroju,
 W jakim ci legijonom więc rozkazywali
- 1220 Lub na Kapitolijum z tryumfem wjeżdżali
 W purpurze; głowa wieńcem ściągniona laurowym.
 Stał na sedymencie ryty marmorowym
 Pięknym, znaczny humorem sam sobie przytomnym,
 Regimentem się wspiera niezbitym, niezłomnym.
- 1225 Kto spojrz na wizerunk konterfektu tego,
 Sławnego w nim od razu pozna Sobieskiego.
 Tu swe wielka bogini festy zawsze miewa
 I publiki, tu sądzi i wyrozumiewa,
 Komu palmy należą, komu wawrzynowy
- 1230 List czoło ma ozdobić, zawód olimpowy

w. 1215–1216 *Między ściany któremi drogo tynkowane* / *Całkiem różne statui mają powsadzane* – ozdobnie tynkowane powierzchnie ścienne między oknami wypełniono posągami, przedstawiającymi różne osoby.

w. 1220 Uroczysty wjazd tryumfalny na Kapitol, jedno ze wzgórz rzymskich, był najwyższym wyróżnieniem za zasługi wojenne.

w. 1221 *W purpurze* – podczas tryumfów wodzowie przywdziewali togę purpurową, nierzadko z wyhaftowanymi liśćmi palmy. Z czasem *toga purpurea* stała się strojem cesarskim; *wieńcem ... laurowym* – tryumfatorom wręczano też wieńce z lauru.

w. 1222 *na sedymencie ... marmorowym* – na postumencie z marmuru.

w. 1223 *znaczny humorem sam sobie przytomnym* – wyróżniający się charakterystycznym dla siebie usposobieniem.

w. 1224 Por.: „niezbity niezłomny, / ... trzyma reiment” (Twardowski, *Władysław IV*, III 1374–1375).

w. 1225 *wizerunk konterfektu tego* – wygląd tego wizerunku.

w. 1229–1230 Na temat symboliki roślin zob. objaśn. do w. 111–112; *zawód olimpowy* – igrzyska olimpijskie.

Kto wygrał, przed inszemi zwycięstwo przyznaje,
Tu wielkiem nieskażone nagrody rozdaje.

A wprzód sobie na złotym majestacie siędzie.

Sznury ciągną baldakin, nie te, które przędzie

1235 Parka ich gdzieś niezbedna, bo tu już żadnego

Prawa nie ma. Około tronu wyniosłego

Stoją różne Rumory, Rumorki z wieściami,

Płci obojej wielkimi ciśnie się kupami

Uszu, gąb i języków moc, szemrząc, jak bywa,

1240 Kiedy kto ściekających wód szumy słychiwa.

A wszędzie się tu tego po tym nie przeminie

Pałacu, pełno tego, co żywo nowinie

Świeżej radzi, skąd wymysł wzrost bierze i nowy

Słuchanym rzeczom przyda powiedacz z swej głowy.

1245 Aleć się i zębate jakoś tu wtrąciły

Inwidyje, śladując cnoty, i zwaśniły

Na kogo się, choć szkodzić siła nie przemogą,

Szczypią przecie, za każdym chudą dybiąc nogą.

w. 1232 *nieskażone nagrody* – niepodlegające upływowi czasu, tj. wieczną pamięć.

w. 1233–1270 Deskrypcja inspirowana passusem *Pałacu Leszczyńskiego* (w. 955–976) Samuela Twardowskiego.

w. 1233 marg. *Periphrasis* – (łac.) opisanie.

w. 1235 *Parka* – zob. objaśn. do w. 439–440.

w. 1237 *Rumory, Rumorki* – personifikacje pogłosek, wiadomości, jakie rozsła i zbiera Sława.

w. 1241–1243 *wszędzie się tu tego po tym nie przeminie / Pałacu, pełno tego, co żywo nowinie / Świeżej radzi* – sens: a trudno w tym pałacu minąć je wszystkie, pełno takich, co pędzą spragnieni nowin.

w. 1246 *Inwidyje* – personifikacje zazdrości; *śladując cnoty* – postępujące za cnotami.

Obrotny tu, co do pięć skrzydła swych przywija,
 1250 Z węzokrętną się różgą Cyllenczyk uwija,
 Jedna audyjencyje. Ten za nim przychodzi,
 Ten zaś ekspedycją wziąwszy, stąd odchodzi.
 Sama, czci i godności odziana, i chwały
 Płaszczem, siedzi bogini urody wspaniałej,
 1255 Zawsze młoda, lubo jest od początku świata,
 Żadnego jej personie starożytne lata
 Nie przyniosły uszczerbku, żadne nie porwały
 Różanych jagód zmarszki ani upudrzyły
 Marcowe pytle włosów, ale zawsze taka,
 1260 Argolickiej niekiedy młodzi onej jaka
 Złote runo z królewską dziewczką objawiła
 I do Kolchów bogatych przewodniczką była.

w. 1249–1250 Mowa o Hermesie (Merkurym), urodzonym w arkadyjskich górach Kyllene, heroldzie bogów, opiekunie kupców, wędrowców i złodziei. Wyobrażano go w kapeluszu podróżnym, w sandałach ze skrzydłami oraz z kaduceuszem, drewnianą laską z oplatającymi ją dwoma węzami.

w. 1251 *Jedna audyjencyje* – umawia posłuchania.

w. 1252 *ekspedycją wziąwszy* – wziąwszy korespondencję lub odprawę (by coś załatwić).

w. 1258–1259 *ani upudrzyły / Marcowe pytle włosów* – nie osiwiła (pytel to drobne sito do przesiewania mąki; autor nazywa je marcowymi gdyż tym epite-tem określano podstarzałe panny).

w. 1260–1262 Chodzi o wyprawę Jazona i Argonautów po złote runo, na którą młodzież z Argolidy, krainy na Peloponezie, wyruszyła powodowana pragnieniem zdobycia sławy. Celem ekspedycji była Kolchida, gdzie w gaju Aresa znajdowało się złote runo. W jego zdobyciu pomogła Jazonowi zakochana w nim księżniczka kolchidzka Medea.

- Krzesła Pallas pilnuje z jednego uczona
 Boku, wojnowładnemu bogu poruczona
 Gdy komu 1265 Strona druga. A tu, gdy komu co przyznawa
victoriam
 przyzna bogini, I zwycięzcom powinno korony oddawa,
 muzyka woj- Zewsząd trąby odezwą razem się krzykliwie,
 skowa krzyknie Bębny, tarabany grzmia, surmy frasośliwie
 i z dział biją Dumają, w miedzi tłuką, że w tym hukną działa,
 1270 Aż wszystkich pałacu machina zadrżała.
 Toż pokojowa Co gdy się uspokoi, cichej się muzyce
 się ozwie Rum czyni, w lutnię zabrzmi Apollo, w skrzypice
 Zarznie zatym Orfeusz z Amfijonem, który
 Gdy grał, same tebańskie powstawały mury.
 1275 A cóż serca, by dobrze były i z kamieni,
 Tak wdzięczny dźwięk azaż ich w insze nie przemieni?

w. 1263 *Krzesła* – tronu; *Pallas* – Atena (zob. objaśn. do w. 1065).

w. 1264 *wojnowładnemu bogu* – Aresowi (zob. objaśn. do w. 1004)

w. 1265 marg. *victoriam* – (łac.) zwycięstwo.

w. 1266 *zwycięzcom powinno korony oddawa* – oddaje należne korony (wieńce laurowe) jako symbol zwycięstwa.

w. 1269 *w miedzi tłuką* – uderzają w miedziane kotły; *hukną działa* – za-grzmią działa na znak zwycięstwa.

w. 1272–1273 Por.: „Apollo w niebieskie wijole / zarznie” (Twardowski, *Pałac Leszczyński*, w. 1412–1413). Apollo (zob. objaśn. do II 1–2) był znany przede wszystkim z gry na lirze (kitarze).

w. 1273 *Orfeusz z Amfijonem* – dwaj mitologiczni muzycy: Orfeusz to tra-cki poeta, którego śpiew potrafił wpływać nawet na zwierzęta, rośliny i przyro-dę nieożywioną; Amfion grą na lirze spowodował, że kamienie same ułożyły się w mury Teb.

- Muzy pięknym chorałem śliczne na przemiany
 Powtarzają sonety. Kupido nieznany
 Wiecznym jest stąd manzułem i lube amory –
- 1280 Nic tu o nich, prócz tylko sława i honory
 Wielkich ludzi w uściech brzmia i wszystko tu o tym,
 Jakie sobie kto miejsce zasłuży tu potym,
 Śpiewają. O czym noci śliczna Melodyja,
 A najpierwej zagai nadobna Talija,
- 1285 Toż i drugie, aż wszystkie obejdą się kołem
 Święte panny i znowu zaczną wszystkie społem.
 W którym gdy się utopią dźwięku i słodkości,
 Aż przylecą Rumory i te wiadomości
 Bogini tej przyniosą, że polskie ściągają
- 1290 Pod Chocimem się wojska i już przybliżają
 Tam, kędy się tureckie mocno okopały
 I przy swoich fortelach Polaków czekały.

Rumory dadzą
 znać o wojskach
 nadchodzących pod
 Chocim

w. 1277–1278 Por.: „Muzy śpiewają / słodkie dziwnie sonety” (Twardowski, *Pałac Leszczyński*, w. 1414–1415).

w. 1278–1279 *Kupido ... / Wiecznym jest stąd manzułem i lube amory* – Kupidyn i rozkoszne amorki są wygnane stąd na zawsze, tj. nie śpiewa się o miłości. Kupidyn – rzymski bóg miłości, utożsamiany z greckim Erosem.

w. 1281 *w uściech brzmia* – są opiewane.

w. 1283 *Melodyja* – personifikacja muzyki.

w. 1284 *Talija* – Talia, muza komedii.

w. 1285 *obejdą się kołem* – przejdą dookoła.

w. 1288–1292 Mowa o koncentracji wojsk polskich i tureckich pod Chocimem w 1673 r. Po przybyciu na początku lipca Turcy dowodzeni przez Husseina paszę (zob. objaśn. do VII 5) wzmocnili dawne szanse polskie (z 1621 r.) i oczekiwali przeciwnika. Wojska koronne wyruszyły spod Glinian dopiero 11 października, docierając nad Dniestr po 15 dniach (marsz spowolniało oczekiwanie na siły litewskie Michała Paca). Połączona armia stanęła pod Chocimem 9 listopada.

Zaczyn
Sława tam
jedzie

- Porwie zatym się pani, wzięwszy te nowiny,
I chcąc na tak pamiętne patrzeć sama czyny,
1295 Wsiada na wóz co prędzej. Wóz świetny, ozdobny,
Zaprzężony we cztery konie, z nich podobny
Śniegowi każdy albo zrówna z łabę<ci>ami,
I bystre zawodniki ująwszy lecami,
Zatnie biczem złoconym i wzbiwszy się zgoła
1300 Nad powietrza, pojeżdża. Nieścignione koła
Rozcinają obłoki, a dzianety one
Dyszą, srebrne wędzidla żując upienione,
Aż równo z wiatrowemi ścigając skrzydłami,
W górze nad chocimskimi stanie obozami.
1305 Zamek leży chocimski na wysokiej skale,
Poglądając niedbały na burzliwe fale
Dniestru dołem szumnego, w tyle od zachodu
Cecora i Wołochy, i one od wschodu
Sławne niegdy dawnemi pobojami pola.
1310 Most na Dniestrze zrobili Turcy od Podola

I nad obozami
się zastanowi.
Chocimia *situs*

w. 1293 *wziąwszy* – otrzymawszy.

w. 1303 *równo z wiatrowemi ścigając skrzydłami* – pędząc z szybkością uskrzydłych wiatrów; w mitologii greckiej wiatry przedstawiano jako uskrzydłych mężczyzn.

w. 1304 marg. *się zastanowi* – zatrzyma się; *situs* – (łac.) położenie.

w. 1305 Por.: „Zamek jest na wysokiej posadzony skale” (Twardowski, *Władysław IV*, II 2651).

w. 1307–1308 *od zachodu / Cecora i Wołochy* – wedle dzisiejszej topografii: od południa (por. objaśn. do w. 215). Dniestr stanowił naturalną granicę między Rzeczpospolitą a Mołdawią (Wołochami), na której terenie leżała wówczas Cecora (dziś w Rumunii).

w. 1310 Stacjonujący w umocnionym dawnym polskim obozie pod Chocimem Turcy wykonali dwa mosty na Dniestrze: most pontonowy (od strony

- Szańcem obwarowany, sami się wałami
 Potężnemi osuli i beluardami
 Zasłonili pod zamkiem. Multani osobno
 Staną, snadź na umyśle już mając podobno
 1315 Co inszego, na lewym boku. Obóz wielki
 Pogański i porządek wojenny w nim wszelki,
 Wodzem basza Husseim, a takać wszystkiego
 Była wtedy obozu postać tureckiego.
 Już też był i marszałek z orły zwyciężnemi
 1320 Dniestr przebył, w kilkunastu milach go różnemi
 Przeprawami przechodząc, i zachodził z czoła,
 Od Wołoch przerzynając odsiecz dokola.
 Co nie bez refleksyj i w tym, bo na mosty,
 Od Podola gościniec czyniąc sobie prosty,
 1325 Pier<ws>za około niego trudność musiała
 Być i tam by się pewnie ta zatamowała

Marszałek w[ielki]
 obszedł *prudentis-*
simo consilio

południowej) ułatwiał komunikację z Kamieńcem Podolskim, natomiast most zwodzony (od północy) łączył obóz turecki ze starym zamkiem chocimskim.

w. 1313 *Multani* – Wołosi; dowodzący nimi (ok. 6 tys.) gospodar Stefan Petriceicu przeszedł na stronę polską przed atakiem na obóz 11 listopada.

w. 1314–1315 *na umyśle już mając podobno* / *Co inszego* – tj. zamyślając o ucieczce.

w. 1317 *basza Husseim* – zob. objaśn. do VII 5.

w. 1319 *marszałek z orły zwyciężnemi* – Jan Sobieski z armią polską. Hetman przybył nad Dniestr 25 października 1673 r.

w. 1321 *zachodził z czoła* – zbliżał się od frontu.

w. 1322 *Od Wołoch przerzynając odsiecz dokola* – ze wszystkich stron odcinając pomoc wojskową Mołdawian. Sobieski, po przepłynięciu armii przez Dniestr, oskrzydlił obóz chocimski i pomaszerował w jego kierunku od strony Jass (dzięki temu szachował mniejsze zgrupowanie tureckie rozmieszczone nieopodal Cecory).

w. 1324 marg. *prudentissimo consilio* – (łac.) tu: mądrze.

Przyszłł *in*
conspectum
nieprzyjaciela
9 *Novembr[is]*

Długo i nie beze krwi impreza. Tak tedy
Ogromne gdy nadeszły wojska już i kiedy
Działa lgną i pośpieszyć nie mogą piechoty,
1330 Którym deszcze ustawne dokuczają i słoty,
Wszystek szykiem komunik stanął nasz sprawiony,
A pod nieprzyjaciela harcownik puszczoney,
Skąd także wypadają ku naszym spahije,
Pierwsze czyniąc zaczepki. Równe się okryje
1335 Z obudwu stron rzeźwemi pole junakami.
Toż sobie poigrają Turcy dziirydami,
Trzęsąc na łbach im pudła, że konie lęклиwe
Nie zaraz się wpatrzyły nasze. Wtym strasżliwe
Czuby ze łbów zrzuciwszy, że ludzie poznają.
1340 Nasi toż ich na szable wziąwszy, przeganiają

w. 1327–1684 Przedstawienie bitwy chocimskiej zdradza zależność od spisanoę przez uczestnika zmagani diariusza znanego pod tytułem *Czynności w obozie w czasie wyprawy pod Chocim*. W objaśnieniach wskazano najważniejsze zbieżności frazeologiczne.

w. 1328 marg. *in conspectum* – (łac.) tu: przed oblicze; *Novembr[is]* – (łac.) listopada.

w. 1329 *pośpieszyć nie mogą piechoty* – piechota nie może szybko przybyć.

w. 1331–1332 Por.: „wszytek komunik w sprawie” (*Czynności w obozie*, s. 200).

w. 1337–1339 Mowa o przyłbicach ozdobionych czubami z piór, którymi okrywali swe głowy spahisi i które zakładano także na końskie łby. Z fragmentu wynika, że służyły one również do odstrasżania koni przeciwników.

w. 1338 *Nie zaraz się wpatrzyły* – nie od razu się opamiętały.

w. 1339 *że ludzie poznają* – poznają, że to ludzie.

w. 1340 *Nasi toż ich na szable wziąwszy* – dopiero nasi zaatakowawszy ich szablami.

Nie bez szkody w nich znacznej. Kędy wyprawiony
Ze dwiema chorągwiami, pod nich uniesiony,
Stawa dobrze Miączyński – i gdy się powiedzie,
Aż pod same okopy na karkach pojędzie.

1345 A wojsko tam cały dzień kiedy do wieczoru
Stoi w sprawie, gdy tyle mieć nie chce humoru
Nieprzyjaciół, żeby miał wynieść, sprowadzone
I na obozowisku niegdy postawione
Osmanowym.

Nazajutrz znowu wojska wiedzie

1350 Wielki hetman pod obóz, kędy go zajędzie
Hospodar w tym multański z kilką swych tysięcy,
Od Turków oderwawszy z niemi się, co prędzęj
Pod jego protekcją sam siebie oddaje,
Zdrowie swe w życzliwości swojej w zakład daje.

10 Novembr[is]

w. 1342 *pod nich uniesiony* – tj. w ferworze walki zanieiony w miejsce, gdzie zmagali się harcownicy.

w. 1343 *Stawa dobrze* – dzielnie walczy; *Miączyński* – Atanazy Miączyński (1639–1723), późniejszy wojewoda wileński (1713), pod Chocimiem dowodził nadworną chorągwią tatarską.

w. 1344 *na karkach pojędzie* – tj. pogoni wrogów.

w. 1345–1349 Ponieważ tureckie wojsko nie kwapiło się do bezpośredniego starcia, Sobieski zdecydował o wycofaniu żołnierzy do szańców z czasów kampanii Osmana II z 1621 r. Por.: „Wieczorem sprowadzone wojsko na obozowisku niegdy cesarza tureckiego stało” (*Czynności w obozie*, s. 200).

w. 1345 *kiedy do wieczoru* – aż do zmierzchu.

w. 1346 *Stoi w sprawie* – stoi w szyku gotowe do walki.

w. 1350–1354 Mowa o przejściu na stronę polską hospodara wołoskiego („multańskiego”) Grzegorza Jerzego Ghiki (zm. 1675), hospodara w latach 1660–1664 i 1672–1673. Por.: „Idącemu [Sobieskiemu] pod obóz nieprzyjacielski zajechał hospodar multański, siebie i wojsko swoje 4 albo 5 tysięcy pod komendę [...] poddając” (*Czynności w obozie*, s. 200).

- 1355 A wprzód jeszcze wołoski u Dniestru potyka
 Na przeprawie, a ledwo przed Turki umyka
 W półtoruset koni sam. Z niem komenderuje
 Koryckiego marszałek, który konwojuje
 We dwunastu chorągwi do Soczawy jego,
- 1360 Kędy więcej, których się spodziewał do niego,
 Gdy nie widać Wołoszy i to go omyli,
 Korycki się powróci pod Chocim w tej chwili.
 Na czas właśnie on z ludźmi temi tam przybywa,
 Gdzie z niemi okazyjej tej nie omieszkiwa.
- 1365 Gdy tedy nieprzyjacieli, jak żółw w swej skorupie,
 Trzyma się za swojemi zaszczytami w kupie,
 Wielki hetman wszystkie mu wojska już ukaże
 I na ochotnika wprzód otrąbić rozkaże.
 Potym z armat znak dawszy, z kilku atakuje
- 1370 Stron, sam górą od Dniestru wyżej następuje,

w. 1355–1364 Jeszcze przed rozpoczęciem bitwy Turków zdradził gospodar mołdawski („wołoski”) Stefan Petryczek (Petriceicu, gospodar w latach 1672–1674), wsparty przez rotmistrza Krzysztofa Koryckiego (zm. 1677), który pomógł mu zająć położoną niedaleko Chocimia Suczawę.

w. 1360 *których się spodziewał do niego* – tj. spodziewał się, że przyłączy się do niego więcej Mołdawian.

w. 1364 *okazyjej tej nie omieszkiwa* – nie opuszcza tej bitwy, włącza się do niej.

w. 1365 *jak żółw w swej skorupie* – zwrot przysłowiowy (zob. NKPP, *żółw* 6).

w. 1368 *na ochotnika wprzód otrąbić każe* – rozkaże dać sygnał ochotnikom (harcownikom) do walki. Por.: „Otrąbiono przedtym na ochotnika luźnego do szturmu” (*Czynności w obozie*, s. 200).

w. 1370–1373 Por.: „od Dniestru górą sam j[egomość] p[an] marszałek z swoją partyją, we środku ks[ią]żę j[ego]m[sz]ć p[an] wojewoda bełzki z swoją partyją, za nim j[egomość] p[an] wojewoda kijowski, a nad Dniestrem od Żwańca Wielkie Ks[ię]stwo Lit[ewskie]” (*Czynności w obozie*, s. 200).

Śrządek bierze partyja księżęcia bełskiego
 Wojewody z kijowskim, Księstwa Litewskiego
 Od Żwańca wojska idą, toż uderzą szturmem
 Łużni, toż i ochotnik, i piechoty hurmem
 1375 Drą się tam. Lecz tego dnia Fortuna nie chciała
 Zdarzyć, na drugi to dzień wszystko zachowała.
 Tu ginie Motowidło, temu śmierć przejrzała
 Przecież od rąk tureckich Lachesis, szukała
 Głowa miejsca, jak mówią, który długo bywszy
 1380 Na galerach i mężnie na nich się wybiwszy
 Z drugimi niewolniki, u hetmana wodził,
 Onych jeszcze serdeniat ostatki dowodził.

w. 1371–1372 *książęcia bełskiego / Wojewody z kijowskim* – księcia Dymitra Jerzego Wiśniowieckiego (1631–1682), wojewody bełskiego (od 1660) i hetmana polnego koronnego (od 1668), oraz Andrzeja Potockiego (zm. 1691), wojewody kijowskiego (od 1668).

w. 1373 *Od Żwańca* – Żwaniec, miejscowość nad Dniestrem, położona kilka kilometrów na północ od Chocimia. Litwini zajmowali lewe skrzydło (od strony północno-zachodniej) atakującej armii polsko-litewskiej.

w. 1375 *Drą się* – przedzierają się.

w. 1377–1383 Pułkownik, hetman nakażny kozacki Jan Motowidło. W 1648 r. dostał się do niewoli tatarskiej, następnie sprzedany Turkom, którzy przeznaczili go na galery, skąd uciekł po osiemnastu latach. Powróciwszy do ojczyzny, zaciągnął się do wojska.

w. 1378 *Lachesis* – zob. objaśn. do w. 439–440.

w. 1378–1379 *szukała / Głowa miejsca* – tj. bez lęku wystawił się na śmierć; aluzja do przysłowia: „Nie miejsce szuka głowy, ale głowa miejsca” (NKPP, *miejsce* 13).

w. 1382 *Onych jeszcze serdeniat ostatki dowodził* – dowodził jeszcze owym ostatkiem wojsk kozackich w służbie Rzeczypospolitej. Słowo „serdeniat” pochodzi z języka tureckiego, w którym oznaczało wyborowych ochotników, w języku polskim nazywano w ten sposób żołnierzy służących w formacjach kozackich.

A gdy tu przed inszemi upadnie zabity,
 Gdzie Jarocki poległeś, kapitanie, i ty,
 1385 I mniejszych oficyrów kilka, i drobnego
 Żołnierstwa coś tu, wojska nie zwodząc wszystkiego,
 Całą w miejscu noc onę w sprawie t<a>m trzymano,
 Podemknąwszy piechoty, działa pozblizano
 Przez przykre pod ich obóz toczone parowy,
 1390 Do jutrzejszej roboty aparat gotowy
 Znowu przysposabiając.

11
Novembr[is]

Toż skoro noc zejdzie,
 Dniowi swój cug puściwszy, marszałek podejdzie
 Cicho sam pod okopy i rekognoskuje
 Miejsce i skąd co zacząć, pilno upatruje.
 1395 Wszystkie jako wódz mądry przenika trudności,
 Obzira się na różne w tym okoliczności.
 Tu potęgę i obron dużo umocnionych
 Formę widzi, tu znowu ludzi i znużonych

w. 1384–1386 Por.: „zginął kapitan Jarocki i kilku mniejszych oficerów i żołdatów” (*Czynności w obozie*, s. 201). Jarocki – nieznany z imienia oficer piechoty.

w. 1386–1389 Por.: „Nie ruszyliśmy tego dnia z miejsca, w sprawie całą noc stojąc, a piechoty i działa przez ciężkie parowy pod nieprzyjaciela zbliżając” (*Czynności w obozie*, s. 201); *wojska nie zwodząc wszystkiego* – tj. zostawiwszy część wojska na placu boju; *w sprawie ... trzymano* – trzymano w gotowości boju; *Podemknąwszy piechoty* – rozkazawszy podejść piechurów.

w. 1392 *Dniowi ... cug puściwszy* – oddawszy zaprzęg Słońcu (nawiązanie do wyobrażeń grecko-rzymskich, w których bóg solarny Helios podczas dnia przemierza niebo na rydwanie zaprzężonym w cztery białe konie). Por. też w. 1108–1109 i objaśn.

- Nędze koni, w naszych się wojskach już zawzięte:
 1400 Żywności niedostatek, a dalej przekłete
 Jesienne już i zimne gdy coraz pluskoty
 Dojmą, by najpiękniejsze wojsko z swej ochoty
 Spuścić musi. Zwłoką nic inszego nie sprawi,
 Tylko lichot w obozie i błądych nabawi
 1405 Gęsto śmierci, a zatym wniwecz się obrócić
 I bezśawnie na koniec przysłoby się wrócić.
 Te wszystkie gdy momenta jak na szali zważy
 I co za czym by poszło, rozsądnie uważy,
 Nic w tym razie nie widzi barziej skutecznego
 1410 Nad ostatnią odwagę i obojętnego
 Marsa rezolucyją, zwłaszcza gdy wszystkiego
 Wojska tak wielki ferwor był – tedyż onego

w. 1399 *się ... już zawzięte* – już się zaczynające. Zaopatrzenie trzydziestotysięcznej armii stanowiło spory problem. Dostawy żywności utrudniała zarówno zła pogoda, jak i niechęć miejscowej ludności, zrażonej rabunkami.

w. 1401–1403 *pluskoty / Dojmą* – dokuczać słoty; z *swej ochoty / Spuścić musi* – musi stracić zapal; zwrot utarty (zob. NKPP, *ton* 1).

w. 1404–1405 *błądych nabawi / Gęsto śmierci* – spowoduje, że żołnierze zaczynają masowo umierać.

w. 1410–1411 *Nad ostatnią odwagę i obojętnego / Marsa rezolucyją* – sens: od walki ostatnimi siłami w bezpośrednim starciu o niepewnym wyniku. Por.: „przecież nic więcej skutecznego / nad odwagę nie widzi i niebezpiecznego / Marsa rezolucyją” (Twardowski, *Władysław IV*, V 679–681).

*Adeo interdum
resolutio
felicior
est, quam
inter momenta
prudentiae,
haerens
laboransque
multorum
solertia*

Zażyc nim zaś ochłodnie. *Szczęśliwiej się rady
Udają przygorętsze czasem niż zawady*
1415 Rzkomo sobie roztropne głowy w swych tworzące
Rzeczach i w tych szrankach się tak długo bawiące,
Aż pogoda upłynie. *Nic niepodobnego
Cnocie samej i męstwu.* I tu nie z twardego
Kruszcu mury ani ich Etny zasłaniają,
1420 *Ręce robią te twierdze, ręce rozwalają.*
Zaczym szturm konkluduje. A którym oblała
Serce flegma, rozradzić hetmańska nie dała
Sobie tego stateczna i pewna zwycięstwa
Ufność w Bogu zawzięta i cnego rycerstwa

w. 1413 marg. *Adeo interdum resolutio felicior est ... solertia* – (łac.) niekiedy gwałtowne działanie stanowi lepsze rozwiązanie niż męczące i zabierające czas namawianie się w trakcie obrad.

w. 1414–1416 *niż zawady / Rzkomo sobie roztropne głowy w swych tworzące / Rzeczach* – sens: niż rzekome przeszkody podpowiadane przez roztropność, uniemożliwiające zakończenie sprawy; *w tych szrankach się tak długo bawiące* – tak długo rozważające te przeszkody.

w. 1417 *Aż pogoda upłynie* – aż minie dogodna pora.

w. 1419 *ich* – Turków.

w. 1420 *Ręce robią te twierdze, ręce rozwalają* – przysłowie: „Co ręką ludzką stawiane, to ręką ludzką zburzyć zdoła” (NKPP, *ręka* 10).

w. 1421–1422 *szturm konkluduje* – decyduje się na szturm. Por.: „konkludował szturm przypuścić” (*Czynności w obozie*, s. 201); *którym oblała / Serce flegma* – którzy byli nieskorzy do działania; nawiązanie do teorii humorальной, według której o usposobieniu człowieka decyduje przewaga jednej z czterech głównych cieczy występujących w organizmie: usposobienie flegmatyczne wyróżniać miało osoby zrównoważone i obiektywne. Por.: „a odradzającym niektórym, więcej flegmatycznym, rzekł” (*Czynności w obozie*, s. 201).

- 1425 Ochocie. Toż ordynans na wszystkie partyje
 Rozesławszy i poczty, wielmożna zawyje
 Zawieszona nad niemi armata, zagrawszy
 Na hejnał im niemiły, razem i zagrzmiawszy
 Piorunami ze wszystkich stron śmiercionozemi.
- 1430 Wtym hetman do rycerstwa rzecz ma słowy temi:
 „Gdyśmy się tu, żołnierze, na ten plac stawili
 Nie na to, abyśmy się tylko napatrzili
 Niezwykłych nam pogańskich ubiorów i strojów,
 I rozdętych na pysznych głowach ich zawojów,
- 1435 I cierpliwych wielbłądów, dyjarbeckich koni
 Pod czołdary drogimi, i w które się oni
 Wryli, jamy widzieli z daleka kopane,
 I odeszli stąd, one całe nietykane
 Zostawiwszy, lecz na to, byśmy nie schodzili
- 1440 Z pola darmo, mężnie się i odważnie bili
 Przy naszej sprawiedliwej, bośmy nie dawali
 Temu poganinowi ansy, nań się zwali
 Wojn<y> pomst<a> niesłusznej, podnieście swe bronie
 I oręża zwyciężne, ojczyznę na zgonie
- 1445 Tym ratujcie, która to teraz waszej żąda
 Obrony i z rąk waszych mężnych tu wygląda
 Pomocy. Dla miłości Bożej, wiary Jego,
 Kościołów, o cześć Krzyża Zbawicielowego

w. 1425–1426 Por.: „Posławszy tedy ordynans na wszystkie poczty” (*Czynności w obozie*, s. 201).

w. 1437 *jamy* – tu: okopy.

w. 1441 *Przy naszej sprawiedliwej* – tj. ze słusznych racji, broniąc się.

I za całość ojczyzny, i co miło komu
 1450 W niej być może, i fantów pozostałych w domu,
 Następujcie! Zastępy niechaj was nie straszą,
 Padnie wszystko, dalibóg, to pod szablą naszą!
 Aleć nie chcę was bawić i nie przetrzymuję.
 Z waszej cery już sobie pewną obiecuję
 1455 Wygraną. Ej, żołnierze, męstwa zwyczajnego
 W przeszłych ze mną potrzebach zażyjcie swojego!
 Idźcież już!”

Wtym na larmo po pułkach zagrano,
 Sam imienia, na które trój pada kolano,
 Wzywając i śmiertelnej dobywszy od boku
 1460 Szabli, pieszo przed swemi idzie, a ze wzroku
 I twarzy mu gniew pała. Na śmierci i rany
 Tak Mars idzie żelazem i strachem odziany,
 Swym dodając rycerstwu ochoty ferworem,
 Pod burzącej rejmenty przywiedzie faworem
 1465 Armaty. Widzieć było, gdy następowały
 Wojska nasze, z jaką już do tej gotowały

w. 1450 *fantów pozostałych w domu* – por.: „fanty pozostałe doma” (Twardowski, *Władysław IV*, V 1057).

w. 1457 *na larmo ... zagrano* – zatrąbiono na alarm.

w. 1458 *na które trój pada kolano* – na które trzykrotnie się klęka (przy każdej osobie Trójcy Świętej).

w. 1460 *pieszo przed swemi idzie* – Sobieski faktycznie osobiście przewodził dragonom.

w. 1462 *Mars* – zob. objaśn. do w. 1004; *żelazem i strachem odziany* – odziany zbroją wywołuje strach u przeciwników.

w. 1464–1465 *Pod burzącej rejmenty przywiedzie faworem / Armaty* – poprowadzi regimenty pod osłoną burzących armat.

- Radością się krwawej gry. Zda się, że i znaki
 Chorążym się same z rąk rwą, i jaki taki
 Wyprzedza, choć szli sprawą, pancerze i zbroje,
 1470 I hełmy, i pałasze gołe tyle dwoje
 Blasku czynią, jak Febus gdy między czarnemi
 Migoce się chmurami powlokły grubemi.
 Idą tedy, ońże się jak w kotle mieszają,
 Oń bledną, oń zachodzą ćmą już i znikają
 1475 Otomańskie Księżyce. Już się straszny wszędzie
 Szturm zaczyna i wrzawa, łoskot. Tedyż wsiędzie
 Hetman na koń dopiero, biega między rotę
 I pułki, uznojony, jazdy i piechoty
 Zagrzewa, rozporządza, nagania, przywodzi,
 1480 Okiem, głosem, obrotem i ręką dowodzi.
 Temu chwałą do cnoty ostrogi dodaje
 I dawne mu wspomina dzieła, temu łaje,

w. 1467–1468 *znaki* / *Chorążym się same z rąk rwą* – sens: proporce same
 rwą się ku bitwie.

w. 1469 *szli sprawą* – szli w szyku bojowym.

w. 1470 *tyle dwoje* – dwa razy tyle.

w. 1471 *Febus* – Słońce (zob. objaśn. do w. 1108–1109).

w. 1472 *powlokły* – zasłonięty.

w. 1473 *ońże* – dla Sobieskiego; *jak w kotle mieszają* – porównanie przysło-
 wiowe (zob. NKPP, *mieszać* 1).

w. 1474 *zachodzą ćmą* – ciemnieją.

w. 1475 *Otomańskie Księżyce* – zob. objaśn. do IV 8.

w. 1476–1477 Por.: „Dopiero [...] wsiadł na konia” (*Czynności w obozie*,
 s. 201).

w. 1481 *ostrogi dodaje* – dodaje zapалу, pobudza; zwrot utarty (zob. NKPP,
ostroga 1).

- Mężnym sławę cukruje, a drugim sromotę
Wyrzuca, jako trzeba komu, a hołotę
1485 Chudą łupów nadzieją cieszy i zdobywszy.
Toż gdy leżą jak oślep i co żywo krzyczy,
Do nich się napierając, w kwadrans wystrzelali
Nieprzyjaciela, nasze i opanowały
Regimenty już wały. W tym razie wypadnie
1490 Komunik sam na naszych, ale i tu snadnie
Strażnicy go obadwa z chorążym wparują
Poznańskim w swe reduty. A tuć kiedy czują
Gwałt już Turcy ostatni, okrutnie się biją
I nie tylko z janczarek nośnych gęsto szyją,
1495 Ale w sieki się rąbią. Konfuzyjej mało
Tu się między naszymi i wielkiej nie stało,

w. 1483 *sławę cukruje* – zachwala sławę.

w. 1484–1485 *hołotę* / *Chudą łupów nadzieją cieszy i zdobywszy* – biednych ciurów zagrzewa nadzieją zdobycia łupów.

w. 1487–1488 *Do nich się napierając* – prąc w stronę Turków; *w kwadrans wystrzelali* / *Nieprzyjaciela* – polska artyleria błyskawicznie zniszczyła pierwszą linię tureckiej obrony, następnie zaatakowała piechota, która z zaskoczenia opanowała umocnienia obronne.

w. 1489–1492 Por.: „Wypadł był komunik, ale go nasz komunik, osobiwie p[an] chorąży poznański z pułkiem swoim i p[anowie] strażnicy wparli w wały” (*Czynności w obozie*, s. 201).

w. 1489 *W tym razie* – tj. podczas tego ataku.

w. 1491 *Strażnicy ... obadwa z chorążym* – wojewoda sandomierski Stefan Bidziński (ok. 1630–1704), pułkownik i strażnik wielki koronny (od 1668); strażnik polny koronny Michał Zbrozek; Władysław Michał Skoraszewski (zm. 1683), rotmistrz piechoty łanowej i chorąży poznański.

w. 1495–1496 *w sieki się rąbią* – walczą szablami; *Konfuzyjej mało* / *Tu się między naszymi i wielkiej nie stało* – sens: o mało nie doszło do wielkiej klęski naszych.

- Bo piechota na łupie co żywo zgłodniała
 Padszy, rozpoczętą rzecz była pomieszała,
 Że zatym nieprzyjaciel do sprawy przyszedzsy,
 1500 Dużo naszych tam wesprze. Którego postrzegszysy
 Mankamentu marszałek, ze swojej partyjej
 Uderzyć się rozkaże o nich usaryjej,
 Kędy naprzód widzieć tam ze swą Leszczyńskiego
 Żelazną kopijnika rotą, podlaskiego
 1505 Wojewodę, gdy włamie sam się przed wszystkiemi
 Przez okopy i tam się rozpościera z niemi.
 On teraz domu swego sławę, o tej dobie
 Rozszerzając z ozdobą swą, dźwiga na sobie
 Sam jeden. Ile kiedy pod ten oboźnego
 1510 Czas kędyś przetrzymuje dotąd, o, srogiego
 Nieba wyrok! Gdzieś w domu bywszy na to płacze,
 Iże przez te okopy zarówno nie skacze
 Z drugiem. Więc tamże też także i ruskiego
 Dzielność znaczna nie mniej jest i Jabłonowskiego.

w. 1497–1498 *piechota na łupie co żywo zgłodniała* / *Padszy* – cała wygłodzona piechota rzuciwszy się na łupy. Po udanym ataku obu strażników do tureckiego obozu wdarła się część polskiej piechoty i nie bacząc na rozkazy, zaczęła grabić tureckie namioty zamiast rozkopywać wały i zasypywać fosę, co było konieczne, by do ataku przystąpiła husaria.

w. 1499 *do sprawy przyszedzsy* – uporządkowawszy szyki.

w. 1503 *Leszczyńskiego* – porucznik husarii Wacław Leszczyński (ok. 1638–1688), wojewoda podlaski (od 1673).

w. 1509–1513 Twórca ponownie (zob. w. 828–829) daje wyraz żalowi, że choroba nie pozwoliła mu uczestniczyć w wojnie.

w. 1514 *Jabłonowskiego* – wojewoda ruski (od 1664) Stanisław Jan Jabłonowski (1634–1702) dowodził oddziałami husarii.

- 1515 Które to dwie chorągwie, gdy groty ukazą
Turkom, coraz kopije złożywszy, odrażą
Nazad ich, jak w gębę dał. Toż drzewca kruszyli
I swoje tam pałasze w nich dobrze jusz yli,
Czym wszystkiego poprawią, że się skartowały
- 1520 Pomieszane piechoty. Kędy wstręt niemały
Odniósszy, toż Husseim myśli, jak uwodzić
Ostatek. Wtym wziął przed się, żeby mógł uchodzić.
Gdy wytrzymać, już widzi, że nie może więcćj,
Ku Cecorze się weźmie w kilku swych tysięcy
- 1525 Przebranego junaka. Trafi na polnego
Hetmana tam książęcia, a z nim kijowskiego
Wojewodę. I gdy się koniecznie wybiera
Na przelom, mężny książę potężnie go wspiera,
Przodków swych starożytne niechęci z pogan y
- 1530 Wspomniawszy, rad, że mu się zdarza z bisurmany

w. 1515–1525 Chorągwie Leszczyńskiego i Jabłonowskiego odparły atakujących Turków, jednak nie zostały wsparte przez chorągwie pancerne (z uwagi na wąskie przejście w wałach). Dopiero po ataku piechoty, która zdobyła wały, Sobieski skierował do ataku husarię. Uderzenie było tak silne, że Hussein pasza zarządził odwrót w stronę mostu na Dniestrze.

w. 1516 *coraz kopije złożywszy* – znowu przygotował kopie do ataku.

w. 1517 *jak w gębę dał* – zwrot utarty (zob. NKPP, *gęba* 57); *drzewca kruszyli* – walczyli kopiami.

w. 1518 *pałasze ... dobrze jusz yli* – zakrwawiali mocno pałasze.

w. 1520–1522 *wstręt niemały* / *Odniósszy* – otrzymawszy zdecydowany odpor; *uwodzić* / *Ostatek* – sprowadzić z pola walki pozostałe wojsko.

w. 1525–1528 *Przebranego junaka* – wyborowego żołnierza; *na polnego / Hetmana ...*, *a ... kijowskiego / Wojewodę* – na Dymitra Wiśniowieckiego i Andrzeja Potockiego (zob. objaśn. do w. 1371–1372); *I gdy się koniecznie wybiera / Na przelom, mężny książę potężnie go wspiera* – i gdy koniecznie chce przełamać polskie szyki, książę Wiśniowiecki go odpiera.

Czynić teraz i onej przelanej na haku
 Naddziada się niejako krwie mścić. Tak na szlaku
 Zostawiwszy niemało ścierwa i usławszy
 Pole nim, gdy nie wskóra, nazad się udawszy,
 1535 Myje ku swym obozom mocno przetrzepany,
 Między swoje obrony znowu wparowany.
 Toż srogi się odnowi bój. *Zawsze każdego*
Ukąszenie zwierzęcia już konającego
Przeraźliwsze. Każda rzecz, która już umiera,
 1540 *Ostatnich sił dobywa i one wywiera.*
 Tak i tu, kiedy jednym inszej nie ma-ż drogi,
 Tylko przez śmierć do życia, i ostatnie trwogi
 Same serca dodają, a drugim wygrana
 I jakoby prac wszystkich palma zgotowana
 1545 Stoi w oczach, jak nigdy bardziej się żarliwie
 Obie stronie uderzą, a ci osobliwie
 W swoich już ogarnieni zawszą okopiskach
 Umierać tu przy swoich prawie pogrzebiskach
 Odważeni, a zwłaszcza komunnie stawiała
 1550 Jezda ich i na naszych dość mężnie wpadała,
 Co raz się popruwając. A tu już stronami
 Wszystkimi nie przez wały tylko, lecz bramami

w. 1531–1532 *przelanej na haku* / *Naddziada ... krwie* – zob. objaśn. do w. 616.

w. 1535 *Myje ... mocno przetrzepany* – ucieka ze zdzięsiętkowanym wojskiem.

w. 1540 *one wywiera* – dowodzi.

w. 1544 *prac wszystkich palma* – nagroda za wygraną (zob. objaśn. do w. 111–112).

w. 1546 *ci osobliwie* – szczególnie ci.

Wojska nasze się walą, tu każdy zaprawić
Szable w jusze pogańskiej życzy i zastawić
1555 Piersiami się za miłą ojczyznę.

Z pułkami

Książę hetman włamie się i z wojewodami
Kijowskim i sieradzkim, tudzież i z Granowa
Sieniawski mężnie czyni, wtąż i pisarzowa
Tam ochota widoczna – on kiedyś w swojego
1560 Strzemię wstąpi niedługo stryja walecznego.
Lubomierscy obadwa jako dwaj Arkadzi
Żywi, oba wojnie i krwawym bojom radzi,
Koniecpolski, wielkiego nieodrodny dziada,
Widzieć jako po karkach tureckich rozbada,

w. 1557 *sieradzkim* – Feliks Kazimierz Potocki (1630–1702), brat Andrzej, podstoli wielki koronny (od 1663), wojewoda sieradzki (od 1669); z *Granowa* – zob. objaśn. do w. 1057.

w. 1558 *Sieniawski* – Mikołaj Hieronim Sieniawski (1645–1683), chorąży wielki koronny (od 1668); *pisarzowa* – Stefana Stanisława Czarnieckiego (zm. 1703), pisarza polnego koronnego, bratanka hetmana Stefana Czarnieckiego (zob. objaśn. do w. 580).

w. 1559–1560 w ... / *Strzemię wstąpi* – będzie naśladował; zwrot utarty (zob. NKPP, *strzemię* 4).

w. 1561 *Lubomierscy obadwa* – synowie Jerzego Sebastiana Lubomirskiego: Aleksander Michał Lubomirski (zm. 1675), starosta perejesławski i sądecki, oraz Hieronim Augustyn Lubomirski (1647–1706), kawaler maltański; *jako dwaj Arkadzi* – por.: „jako dwa Arkadzi” (Twardowski, *Władysław IV*, II 2541), tj. jak dzielni młodzieńcy (określenie stanowi nawiązanie do fragmentu *Bukolik* Wergiliusza VII, w. 4–5).

w. 1563 *Koniecpolski* – Stanisław Koniecpolski (zm. 1682), starosta doliński, kasztelan krakowski, wnuk hetmana Stanisława Koniecpolskiego (zob. objaśn. do w. 813–815).

- 1565 Konstanty Wiśniowiecki ksiązę nie wydawa
 I brata, i hetmana, tuż przy nim obstawa
 I poznański kasztelan, swe Wielkopolaki
 Sprawą piękną prowadzi do potrzeby, jaki
 Decyjus za ojczyznę głowę swą niosący
- 1570 Albo Brutus wolności się dobijający.
 Polanowski – ten nigdy nie umie inaczej,
 Zawsze wielkim rycerzem w bitwie go obaczy,
 Wyżycki, żołnierz dawny, zawsze i do rady
 Zdrowej na pogotowiu, i mąż bez przysady.
- 1575 Tenże, jako i wszędzie, zawsze Rzewuskiego
 Ogień grzeje pisarza w boju tym lwowskiego,
 Jako przedtym, tak teraz. Szwanki i postrzały
 Nie gorzkie mu dla milej ojczyzny i chwały
 Własnej. Kąncki generał miesza ich kulami,
- 1580 Przed jego się pioruny za swemi wałami

w. 1565 Ksiązę Konstanty Wiśniowiecki (1633–1686), wojewoda podlaski (od 1673), brat Dymitra, hetmana polnego; *nie wydawa* – nie zawstydz.

w. 1567 *poznanski kasztelan* – Krzysztof Grzymułtowski (zm. 1687), podkomorzy kaliski (od 1650), kasztelan poznański (od 1656).

w. 1569 *Decyjus* – Decjusz Trajan (201–251), cesarz rzymski (od 249), zasłużony w wojnach z barbarzyńcami.

w. 1570 *Brutus* – zob. objaśn. w. 192.

w. 1571–1573 Porucznicy husarscy: Aleksander Polanowski (zm. 1687), późniejszy chorąży koronny, oraz chorąży kijowski (od 1665) Stanisław Wyżycki, zaprawiony w bojach z czasów Jana Kazimierza.

w. 1575 Michał Florian Rzewuski (zm. 1687), pisarz ziemski lwowski w latach 1670–1676, uczestniczył w większości wojen za Jana Kazimierza.

w. 1579 *Kąncki* – Marcin Kazimierz Kątski (1636–1710), kasztelan krakowski, wojewoda kijowski, generał artylerii koronnej.

w. 1580 *pioruny* – metonimicznie: kulami armatnimi.

Nie ukryją. Korycki, żołnierz zawsze sławny,
 Wielkiego doświadczenia, cnoty swojej jawny
 Daje wszędzie dokument i cudzoziemskiego
 Marsa świadom, a znaczny i z dotrzymanego
 1585 Panom swoim parolu, tak jako się godzi,
 Teraz i tu regiment ognisty przywodzi.
 Toż czyni i generał Denhoff. Temu wiele
 Męstwa w pięknej urodzie i ozdobnym ciele
 Przyczyniła natura i zawsze grzecznego
 1590 Kawalera przymioty w nim, jak do jednego
 Zniesione oraz centru. Tetwin podkomorzy
 Jako wszędzie, tak i tu sławy swej przysporzy.
 Morsztynowi nie tylko przystojne są rymy,
 Ale go nic nie mierzą i prochowe dymy –
 1595 W obojgu tym wystarczy, w piękne ułożony
 I sensa, i kawaler wszędzie doświadczony.

w. 1581 *Korycki* – zob. objaśn. do w. 1355–1364. Tu aluzja do wcześniejszej służby Koryckiego w armii szwedzkiej (1658) i brandenburskiej (1659); od 1660 r. służył w wojsku polskim.

w. 1583–1585 *Daje ... dokument* – daje świadectwo; *cudzoziemskiego / Marsa świadom* – znający cudzoziemskie sposoby walki, obeznany z zagraniczną techniką wojenną; *znaczny i z dotrzymanego / Panom swoim parolu* – sławny z dotrzymanego słowa swoim królom.

w. 1587 Ernest Denhoff (ok. 1630–1693), pułkownik regimentu pieszego gwardii królewskiej (od 1666), generał major wojsk koronnych (od 1670).

w. 1590–1591 *jak do jednego / Zniesione oraz centru* – jakby skupione naraz w jednym miejscu; *Tetwin* – Jan Tetwin, dowódca dragonii, podkomorzy derpski, służył w regimencie cudzoziemskim.

w. 1593 Jan Andrzej Morsztyn (1620–1693), poeta, referendarz koronny (1658–1668), podskarbi wielki koronny (1668–1683).

w. 1595–1596 *W obojgu tym wystarczy* – radzi sobie z tym i z tym; *w piękne ułożony / ... sensa* – potrafiący pięknie wyrażać myśli.

Lecz i sam by czas uszedł, gdyby się z osobna
Każdego tu wzmiankować miało. Was ozdobna
Historyja ogłosi na to usadzona

1600 I wasza będzie cnota wkrótce rozstawiona.

Aleć nie mniej wtaż pewnie i na swoim Księstwa
Skrzydło wojska pomogły także do zwycięstwa
Litewskiego, kędy Pac, jako swej dzielności
Zawsze zwykł czynić dowód, wojen od młodości,

1605 I nie pierwszej hetmanem, aż przez wszystkie sławy
Szarże się dosługuje i wielkiej buławy.

Wódz czuły i żołnierza trzymający w klubie
I w tej w księstwie tamecznym opływając chlubie,
Że wskrzesił Chodkiewicza w sobie już sławnego,

1610 Surowego w porządku, wszystkim przezornego

Hetman
wielki
W[ielkiego]
Ks[ięstwa]
Lit[ewskiego]

w. 1599 *na to usadzona* – po to tworzona, pisana.

w. 1603 Hetman wielki litewski (od 1667) Michał Kazimierz Pac (ok. 1624–1682), brał udział w kampaniach wojennych od początku panowania Jana Kazimierza, służąc najpierw jako pułkownik królewski, oboźny wielki litewski i hetman polny litewski. Pod Chocimiem jego wojska zajmowały lewe skrzydło.

w. 1604 *wojen* – wojak.

w. 1605–1606 *przez wszystkie sławy* / *Szarże się dosługuje i wielkiej buławy* – przechodząc przez wszystkie szarże, dosłużył się sławy i buławy hetmana wielkiego.

w. 1607 *Wódz czuły i żołnierza trzymający w klubie* – wódz czujny i trzymający żołnierzy w dyscyplinie.

w. 1609 *wskrzesił Chodkiewicza w sobie* – poszedł w ślady Jana Karola Chodkiewicza (1560–1621), hetmana wielkiego litewskiego (od 1605), który dowodził armią Rzeczypospolitej pod Chocimiem w 1621 r. Pac pod Chocimiem wywołał bunt swej armii i włączył się do walk stosunkowo późno, więc porównanie nie jest do końca adekwatne.

w. 1610–1611 *wszystkim przezornego* / *Wojaskowym* – dbającego o wszystkich podkomendnych.

- Wojskowym. Teraz na tę wojnę tak się wybrał,
 Jakoby się nie wrócił stamtąd, ażby wygrał.
 W pięknym wojsko prowadząc ordyrze, drzewcami
 Jako las zagęszczone, lubo to krajami
 1615 Od domu odległemi przez rzeki i błotne
 Przeprawy na sam zły czas, jednakże ochotne
 Do wspólnej tu ojczyzny przysługi. Od Żwańca
 Następuje i tego z tej strony pohańca
 Poprze także. Gdzie nie mniej wtaż i Radziwiłła
 1620 Widzieć tu przed inszemi czyniącego siła.
 On sławę prześwietnego domu i ozdobę
 Na swą wszystkę samego zlaną prócz osobę
 Z wielką dźwiga i zawsze traktuje pochwałą,
 I tu swojej dzielności jedna sobie trwałą
 1625 Pamięć. I nie tylko on sobie pieczętuje
 Powierzoną Pogonią, ale przyfarbuje
 Wosk krwią nieprzyjacielską. Mężny orzeł z młodu
 Zaraz gonić tym polem wprawiony i głodu
 Sławy swej niesytego: nieraz on przemory
 1630 Zganiał, szwedzką, moskiewską juchą swe ferwory

w. 1617 *Od Żwańca* – zob. objaśn. do w. 1373.

w. 1619 Michał Kazimierz Radziwiłł (1635–1680), hetman polny litewski (od 1668), wojewoda wileński (od 1661), podkanclerzy litewski (od 1668).

w. 1625–1627 *nie tylko on sobie pieczętuje / Powierzoną Pogonią, ale przyfarbuje / Wosk krwią nieprzyjacielską* – przenośnie: nie tylko wypełnia obowiązki podkanclerskie, ale też broni ojczyzny. Pogoń (zob. objaśn. do w. 1036–1038) widniała na pieczęci podkanclerzego.

w. 1627 *Mężny orzeł* – Radziwiłł (aluzja do orła w herbie rodu – zob. objaśn. do w. 1043–1044).

w. 1629–1630 *przemory / Zganiał* – zaspokajał głód (sławy).

Chłodząc. Teraz w jednej ma prawa i z swobodą
Ręce, a w drugiej klawę piękną z sobą zgodą.

- A tak już gwałtem kiedy wsunęły się wszystkie
Zewsząd wojska, toż zabój szkarady i brzydkie
1635 Różnych śmierci widoki. Krew się strumieniami
Hojna leje, bez wstrętu żeruje, kupami
Trupy kładąc nieszczęsne, miecz nieubłagany,
Gdzie pod dziesięć tysięcy padło ich. Nagnany
Ostatek na głębokie przerwy, gdzie nie mało
1640 Z przykrej skały i z końmi szyje połamało.
Ci na most, ci chybiwszy go, wpław się udali,
Gdzie ich tonie tak siła, że zatamowali
Dniestr ścierwami, aż woda wsparta iść przestała
Przez kwatyrę, a krwią się szczerą sfarbowała.
1645 Uszło coś do Kamieńca, jednak i za temi
Gdy się puści ochotnik także z multańskimi
Pogoniami, nie każdy grzbieta tam uwodzi.
Kędy jednak Husseim szczęściem swym uchodzi,

w. 1631–1632 *w jednej ma prawa i z swobodą / Ręce, a w drugiej klawę piękną z sobą zgodą* – sens: w całkowitej zgodzie łączy władzę cywilną i wojskową.

w. 1633 *wsunęły się* – tj. weszły na plac boju.

w. 1634 *zabój szkarady* – okropny pogrom.

w. 1638–1640 Por.: „ostatek w przepaść wielką a wąską między skały wtrącon, gdzie i z końmi lby połamali” (*Czynności w obozie*, s. 201).

w. 1641–1651 W czasie odwrotu załamał się most pontonowy na Dniestrze. Część Turków salwowała się ucieczką, skacząc do rzeki (większość z nich jednak utonęła). Ocalałych, którzy zmierzali do Kamieńca Podolskiego, ścigały lekkie chorągwie wołoskie kierowane przez Miączyńskiego i Ruszczyca.

w. 1643–1644 *iść przestał / Przez kwatyrę* – przestał płynąć korytem.

Baszów kilka tam legło, a dwaj między temi,
1650 Zwłaszcza co zaleceni dzieli rycerskimi –
Sejdy basza i drugi Soliman.

Wtąż z strony
Także naszej Pisarski poległ, zgubiony
Rzeczycki, Roźniatowski, Majowi dosadzi
Przez misiurkę i szablą w pół głowy zawadzi
1655 Turczyn. I wielom się tak trafiło, padały
Że się denka na głowach, tyle hartu miały
Bronie ich i sami sił. Padł wtąż Iwanowski,
Nowomiejski, tamże też zginął Sławianowski
I ty, łowczy koronny, myślistwa inszego
1660 Świeżo jąwszy się z lepszą sławą Marsowego,
Tuś poległ. Inszych także tu niewyliczonych,
Których jednak przyszły wiek wspomni, postrzelonych
I rannych dość: koniuszy w szyję otrzymuje
Litewski postrzał, strażnik koronny szwankuje,

w. 1651 *Sejdy basza* – bejlerbej Rumelii Seidogli pasza; *Soliman* – bejlerbej Bośni Sulejman pasza.

w. 1652–1661 11 listopada polegli: rotmistrz wojsk koronnych, starosta wólbromski Achacy Pisarski, rotmistrz Jan Rzeczycki, rotmistrz chorągwi królewskiej Andrzej Roźniatowski, porucznik pancerny Florian Maj, chorążowie Iwanowski, Władysław Nowomiejski (Nowowiejski) i Sławianowski, łowczy koronny (od 1665) Jan Żelęcki.

w. 1653–1654 *dosadzi* / *Przez misiurkę* – dokuczy przez hełm.

w. 1659–1660 *myślistwa inszego* / *Świeżo jąwszy się ... Marsowego* – tj. zająwszy się niedawno wojną.

w. 1663–1664 *koniuszy w szyję otrzymuje* / *Litewski postrzał* – por.: „p[an] koniuszy W[ielkiego] Ks[ięstwa] Lit[ewskiego] [...] w szyję postrzelony” (*Czynności w obozie*, s. 202). Franciszek Stefan Sapięha (1661–1686), koniuszy wielki litewski (od 1670).

w. 1664 *strażnik koronny* – zob. objaśn. do w. 1491.

1665 Z koniem w przerwie od drugich także stretowany
Dużo, atoli przecie stamtąd ratowany.

Wy jednak, którzyście tu za wiarę w tym razie
Polegli świętą, żadnej nie podległa skazie
Śmierć wasza, ale wiecznie zawsze będzie słynać.

1670 Nie żał wam, jeśli miło za ojczyznę ginąć.

Tak wzięty wielki obóz z swemi obronami
Mocnemi, dwoistemi zawarty wałami
Po miejscach. A w samym się marszałek rozgości
Namiecie Husseima, kędy opa<t>rzności

1675 Boskiej wszystko przyznając, przy świętej ofierze
Wdzięczne śluby zwycięzcy Bogu tak w ubierze
Krwawem iść i z cery tej nie opłonawszy,
Sam „Te, Deum, laudamus” z rycerstwem zacząwszy.
Jakoż pewnie jest za co, bo kiedyż to było

1680 W chrześcijaństwie, by kiedy we dwóch się zdarzyło
Godzinach szturmem dobyć w okopach hardego
Turczyzna. I w kronikach nie wyczyta tego.

w. 1665 *w przerwie ... stretowany* – stratowany w parowie bądź okopie.

w. 1667–1669 Por.: „polec w tym razie, / bo żadnej nie podlegze taka ich śmierć skazie” (Twardowski, *Władysław IV*, II 3091–3092).

w. 1670 *miło za ojczyznę ginąć* – parafraza sentencji Horacego: „Dulce et decorum est pro patria mori” (*Carmina* III 2,13), która stała się myślą obiegową (zob. NKPP, *ojczyzna* 12).

w. 1672–1673 *dwoistemi zawarty wałami / Po miejscach* – otoczony podwójnymi wałami w niektórych miejscach.

w. 1675 *przy świętej ofierze* – podczas mszy.

w. 1676–1677 *śluby ... / ... iści* – śluby składa; *z cery tej nie opłonawszy* – nie ochłonawszy jeszcze po bitwie.

w. 1678 „*Te, Deum, laudamus*” – incipit hymnu przypisywanego św. św. Ambrozemu i Augustynowi, wykonywanego dawniej jako pieśń dziękczynna.

Sława, widząc
te czyny, które
sub conspectu
jej działy się,

divertit do
hetmana
wielkiego
i onego wita

- Zaczem i ci, co w zamku byli, nie czekali,
Ale się klemencyjy hetmańskiej poddali.
1685 Tedy w górze – jak rzekło się – zastanowiona,
Widząc wielkie te dzieła wszystkie pani ona
I odwagi rycerstwa mężnego w tej mierze,
Huknie na oceany i na obie sferze
Świata nieobeszłego, przez trąbę ogłosi
1690 I przez gąb, i języków tysiąc to roznosi,
Rozesławszy pierzchliwe, które rozleciały
Rumory się i Wieści, żeby sprawy dały
Nie tylko po poblizszych krajów okolicach,
Ale wielkiej w najdalszych aż ziemie granicach
1695 I jeśli co za światem. Sama zatym koni
Z góry na dół kinąwszy, w obóz się sam skłoni
Na czas, kędy hetmana zastawszy wielkiego
I życziwą prawicę podawszy, do niego
Przemówi: „Któryś świeżo harde strącił rogi
1700 Pysznemu Turczynowi, o, między, mój drogi,
Wielą inszych, marszałku i wielki hetmanie,
Nie insze moje z tobą teraz powitanie.

w. 1683 *w zamku* – mowa o starym zamku chocimskim, który poddał się po zdobyciu obozu tureckiego.

w. 1686 marg. *sub conspectu* – (łac.) przed obliczem.

w. 1688 *obie sferze* – obie półkule.

w. 1692 *Rumory ... i Wieści* – personifikacje (por. w. 1237); *sprawy dały* – zdały sprawę.

w. 1695 *I jeśli co za światem* – i dalej, jeśli jest gdzie.

w. 1697 marg. *divertit* – (łac.) zwróciła się.

w. 1699 *harde strącił rogi* – poskromił; wariant zwrotu: „Utrzeć komuś rogów” (zob. NKPP, *róg* 13).

- Tylko żebych cię memi fawory uczciła
 I czyny zatym twoje światu objawiła
- 1705 Wiekopomne i chwały, których wielcy ludzie
 Dostępują po krwawym pocie i po trudzie,
 Twoje tu wystawiła, równe z każdej miary
 Wszystkim onym heroom, których wiek miał stary.
 Tyś mój jest wychowaniec. Jeszczem cię dzieciną
- 1710 Kołysała i twoję pospołu z Lucyną
 Niedy wielkość przed czasem tę ato wróżyła,
 Dlatego i szlachetną zaraz sposobiała
 Zrazu w tobie naturę, i tak kierowała
 Młodość twoję, która się do wszystkiego miała
- 1715 Dobrego, jakobym cię mogła wypiautować
 I na taką ojczyzny pociechę uchować.
 A że kiedyś do takiej przyść miałeś godności,
 Zaraz się wydawało z twojej to skłonności
 Do rzeczy prócz wysokich. Więc żeby przykłady
- 1720 Zagrzewał cię rodziciel zacny, bitne dziady

w. 1709–1711 Por.: „Jeszcze małą w kolebce widząc cię dzieciną, / już-żem ja, już wróżyła pospołu z Lucyną / wielkość twoję przed czasem” (Twardowski, *Pałac Leszczyński*, w. 991–993). Lucyna – rzymska bogini opiekująca się narodzinami.

w. 1712–1714 Por.: „dlatego żem młodość twą tak dyrygowała, / tak i piękną naturę zaraz sposobiała” (Twardowski, *Pałac Leszczyński*, w. 995–996).

w. 1720–1725 Mowa o zasługach wojennych Stanisława Żółkiewskiego, dziadka Jana Sobieskiego, podczas dymitriad (zob. objaśn. do I 6 i w. 627–661, 630–634).

w. 1720–1721 *rodziciel zacny* – Jakub Sobieski (zob. objaśn. do w. 867); *bitne dziady* / *Czytał* – czytał o bitnych przodkach; *Północ okiełznaną* – podporządkowane państwo moskiewskie.

- Czytał ci i wyliczał Północ okiełznaną
 I morza obegnane zmarzłe, odebraną
 Na imię Władysława wszystkiego Tryjonu
 Monarchiją i dumne karki do pokłonu
 1725 Przymuszone. Toż pomsty żeby sprawiedliwej
 Pamięć w tobie podniecał, onej żalobliwej
 Kłęski taić przed tobą nie chciał i z Cecorą,
 I Fortunę już nie tak jako z młodu skorą.
 Jakoż tak się głęboko w tobie wkorzeniły
 1730 Zamysły te i duchy, które cię puszyły,
 Że w twoich nie powstało myślach nic małego,
 Tylko Stambuł i zguba pradziada wielkiego.
 Kiedyś i on Afrykan z mału prócz ruiny
 Marzy sobie idącej z Rzymem Kartaginy
 1735 O lepszą, co twój ociec gdy widzi, z serdecznój
 Rozkwilony miłości: »O, niech ostateczny

*Nil parvum
 sed Carthaginis
 excidia
 volutabat
 animo*
 (Liv[ius])

w. 1722 *morza obegnane zmarzłe* – nawiązanie do słynnego zagonu lisowczyków, którzy płądrując Rosję, mieli zapuścić się aż w okolice Morza Arktycznego.

w. 1723 *Władysława* – królewicza Władysława Wazy, którego wskutek zabiegów Żółkiewskiego obrano carem (27 sierpnia 1610).

w. 1723–1724 *Tryjonu / Monarchiją* – monarchię północną, tj. Rosję (zob. objaśn. do w. 427–428).

w. 1727 z *Cecorą* – zob. objaśn. do I 7–8.

w. 1730 *które cię puszyły* – które cię natchnęły, inspirowały.

w. 1733 *Afrykan* – Scypion Afrykański Starszy (zob. objaśn. do w. 197–206); z *mału* – za młodu.

w. 1733 marg. *Nil parvum sed Carthaginis excidia volutabat animo* – (łac.) „Nie zastanawiał się nad niczym błahym, ale nad zniszczeniem Kartaginy” (Liwiusz, *Dzieje Rzymu* XXIX 1; cytat nieco zmodyfikowany). Liwiusz – zob. objaśn. do w. 490 marg.

w. 1734–1735 *idącej ... / O lepszą* – rywalizującej.

w. 1736–1742 Fragment inspirowany ustępem *Władysława IV* Samuela Twardowskiego (I 240–251).

- Nie nagli mi dzień, Boże, ażbym syna mego
 Spod chocimskich pobojów widział wróconego,
 Gdy bisurman pogromi i, czym się on wślawi
 1740 Po całym chrześcijaństwie, wyprze i wystawi
 W szańcach szturmem, i dowód da, że przełowiony
 Turczyn może być, jak się zda nieprzełowiony! «
 Wtym cię k sobie przytuli. O, niepróżne były
 Śluby jego, teraz się już oto spełniły!
- 1745 Więc które w tobie dary dowcipu żywego
 I od samej Minerwy polerowanego
 Świeciły się stanowi i przyzwoitemi
 Urodzeniu Muzami, toż lustrowanemi
 Siłać przy tym dodają rozsądku krajami
 1750 Obcemi i grzeczności, gdzie z kawalerami
 Konwersować nawykłszy, wszelkie ich tam tryby
 Przejąłeś, któreć potym miały bez pochyby
 Przydać się tu. Tameś się nie dziardynów wonnych
 Pilen prócz i delicyj, lecz fortec obronnych
 1755 I obozów napatrzył: jako masz prowadzić
 Kortyny pod cyrkiel, jak bolwerki rozsadzić,

w. 1746 *Minerwy* – bogini rzymskiej identyfikowanej z grecką Ateną (zob. objaśn. do w. 1000)

w. 1747–1748 *Świeciły się stanowi i przyzwoitemi / Urodzeniu Muzami* – peryfrastycznie: wyróżniały się odpowiednim do stanu społecznego i urodzenia wykształceniem.

w. 1748–1750 Sobieski odebrał staranne wykształcenie. Po studiach na Akademii Krakowskiej odbył podróż edukacyjną po krajach Europy Zachodniej (1646–1648), zwiedzając Niemcy, Francję i Anglię.

w. 1751–1752 *tryby / Przejąłeś* – pojąłeś zwyczaje.

w. 1754 *delicyj* – przenośnie: atrakcji turystycznych.

w. 1755–1756 *prowadzić / Kortyny pod cyrkiel* – precyzyjnie budować kurtyny (część umocnień ziemnych).

- Gdzie robić bateryje i jak aproszami
 Podemknąć się pod miasto, wyrzucać minami
 Baszty, mury z kartanów kruszyć i granaty
 1760 Trzaskać, fosy wyrównać, ubiec kazematy,
 Moździerze jako umieć kwadransem rychtować
 I działa jak pod wagę nabić i strychować,
 Czynić i sam abrysy, wszystkie rozumnego
 Wojowania sposoby pojmując do tego.
 1765 Wszytek się i z pożytkiem zawsze aplikując,
 Aż nawet przez niewczasy i trudy hartując
 Nowe członki, że czerstwa młodość nie zabawy
 Lekkiemi przepędzona, lecz pierwsze zaprawy
 Twoje były, jako się do łuku ułożyć,
 1770 Konia zażyć wężykiem i kopiją złożyć

w. 1757 *robić bateryje* – ustawiać artylerię.

w. 1759 *granaty* – granatami.

w. 1761–1762 Por.: „ogromne kartany rychtować, / a pod wagą i pudy umieć z nich strychować” (Twardowski, *Władysław IV*, I 299–300).

w. 1761 *Moździerze ... kwadransem rychtować* – precyzyjnie celować moździerzem (kwadrans to kątomierz artyleryjski).

w. 1762 *pod wagę nabić* – dokładnie zmierzyć ilość prochu do działa.

w. 1769–1772 Por.: „jako koniem najechać, drzewem kształtnie toczyć, / Ułożyć się wężyka, do pierścienia skoczyć. [...] / Górę jako zwyciężyć, rzekę przebyć brodem, / Z gońcy w polu rączymi ścierać się zawodem” (Twardowski, *Księżę Wiśniowiecki*, w. 337–338, 341–342); „ułożyć się wężyka, do pierścienia skoczyć, / konia zażyć i rączym zmordować zawodem, / górę przykrą zwyciężyć, rzekę przebyć brodem” (idem, *Władysław IV*, II 290–292).

w. 1770–1771 *Konia zażyć wężykiem* – prowadzić konia zygzakami; *kopiją złożyć* / *Do pierścienia* – trafić w pierścień kopią podczas jazdy konnej (kolejne ćwiczenie sprawnościowe); *górze zwyciężyć w zawody* – wjechać na górę jako pierwszy.

- Do pierścienia, i górę zwyciężyć w zawody,
Rzekę bystrą przepłynąć i z najwyższych wody
Skał szumiące, i w ciężkim nie tesknąć pancerzu
Przez słoneczne upały, na samym puklerzu
1775 Zimnem przykrą noc przespać, lubo i powieki
Nie zmrużyć, a na koniu ubieżyć daleki
Przeciąg, wytrwać głód czasem i schnące pragnienie,
Cierpliwością przełamać samo przyrodzenie.
Tak się przyzwyczaiwszy, kiedy niespokojny
1780 Rebelizant zawichrzy, zaraz się do wojny
Tedyż wygotowany udajesz. Tak czuje
Gdy się w mocy młody lew, już nie zatrzymuje
Ojczysta go jaskinia, ale jako zęby
Z straszliwej mu wyglądać poczęły już gęby
1785 I drapieżne paznokcie zatym uzbroiły,
Wychodzi na swą stronę uganiać i siły
Swej próbuje lubo to na ogromnym byku,
Lubo na elefancie, że się potym ryku
Po kniejach tam poblizszych, gdy się wgrozi w niego,
1790 Zwierz przełękły już boi nawet i samego.

w. 1773–1775 Por.: „Wytrwać znój południowy w kołącym pancerzu, / Przespać noc, na stalonym wsparszy się puklerzu” (Twardowski, *Księżę Wiśniowiecki*, w. 339–340); „znieść ferwor południowy w kołącym pancerzu, / przespać noc, na stalonym wsparszy się puklerzu” (idem, *Władysław IV*, II 295–296).

w. 1776–1777 *ubieżyć daleki* / *Przeciąg* – przebyć dużą odległość.

w. 1779–1780 *kiedy niespokojny* / *Rebelizant zawichrzy* – kiedy wybuchnie rebelia. Mowa o powstaniu Chmielnickiego (zob. objaśn. do w. 858).

w. 1789 *gdy się wgrozi w niego* – gdy mu zagrozi.

Tak właśnie ty opieki próżen bywszy swoim,
 Krwawe te prymicyje zaczynasz pod twoim
 Zborowem i że tam król zewsząd osadzony
 Ratuje się, i tyś był z swojej także strony
 1795 Częścią tego nie mniejszą; toż i do onego
 Zwycięstwa dopomogłeś wtaż zawołanego
 Także pod Beresteczkiem. Toż dostawszy tyle
 Czasu, żeś się oderwać od wojennej chwili
 Nieco mógł, z Bieganowskim Stamboł ludny potym
 1800 Nawiedzić się wezbrałeś, jakobyś był o tym
 Prorokiem, na coć się to ześć miało i jaki
 Przynieść kiedy to skutek, iżeś tamte szlaki
 Już przewiedział. Azali kiedyć tak świadome
 Z wojski katolickimi będą odnowione

w. 1791 *ty opieki próżen bywszy swoim* – jako pozbawiony opieki będąc samodzielnym (aluzja do śmierci ojca w 1646 r.).

w. 1792–1793 *prymicyje zaczynasz pod ... / Zborowem* – pierwsze doświadczenia wojenne zdobywasz pod Zborowem (gdzie Sobieski z własną chorągwią husarską walczył z Kozakami 15–16 sierpnia 1649 r.).

w. 1793–1797 Po bitwie pod Zborowem siły kozacko-tatarskie otoczyły Jana Kazimierza, który zmierzał z odsieczą pod Zbaraż. Króla z opresji uratowały pertraktacje prowadzone przez kanclerza Jerzego Ossolińskiego z chanem Islamem III Girejem.

w. 1797 *pod Beresteczkiem* – podczas bitwy (zob. objaśn. do w. 934–936) Sobieski służył w randze pułkownika.

w. 1799–1800 Wiosną 1654 r. magnat przebywał w Stambule, dokąd udał się z poselstwem Mikołaja Bieganowskiego (1601–1674), wielokrotnie posła do Turcji, późniejszego kasztelana kamienieckiego (od 1660). Celem wyjazdu była nauka języka tureckiego.

w. 1803–1814 Sobieski uczestniczył również w kolejnych bitwach: z Tatarami pod Żwańcem (1653), gdzie dowodził chorągwią kozacką; z Rosją pod Ochmatowem (1655); ze Szwecją w czasie „potopu” pod komendą Jerzego

- 1805 Wojny potym, przez wszystkie szwedzkie jakoś stawał
 I nikomu przed sobą przodkować nie dawał,
 Jeszcze nie zapomniano. Jako często płoszy
 Dzielność twa tropy i sam on bóg łukonoszy
 Składniej pewnie oręża nie używał tego,
- 1810 Jako ty więc na harcach, by przyrodzonego
 Właśnie sobie: pod same podpadszy kornety,
 Przeszywałeś ostremi żeleźcy kolety,
 Że darmo się z cięciwy nie zemkła, lecz zrosi
 Krwią się każda strzała i utknie w skórze łosiej.
- 1815 Węgierska cię zna ziemia, która się Tatrami
 Zasłoniwszy, wysiedzieć nie mogła przed nami.
 Acherontem wokoło i zewsząd śmierciami
 Ostrożone Cudnowy, pod Słobodyszczami

Lubomirskiego, operując w Prusach i Wielkopolsce (1656), a następnie w obozie królewskim pod Warszawą (1656).

w. 1808 *bóg łukonoszy* – Apollo, znakomity łucznik.

w. 1810–1811 *by przyrodzonego / Właśnie sobie* – jakby był stworzony dla ciebie.

w. 1815 *Węgierska cię zna ziemia* – mowa o wyprawie na Węgry po najeździe Rakoczego (zob. objaśn. do w. 494–496), podczas której oddziały Sobieskiego wspierały dywizję Lubomirskiego; *Tatrami* – na południe od Tatr położone było wówczas Królestwo Węgierskie.

w. 1817–1818 *Acherontem ... i zewsząd / Ostrożone* – przenośnie: pełne śmiertelnych niebezpieczeństw. Acheront – jedna z rzek przepływających przez Hades, przez którą przepływały się dusze do krainy zmarłych.

w. 1818–1820 Mowa o bitwie polsko-rosyjskiej pod Cudnowem i bitwie z Kozakami pod Słobodyszczami (zob. objaśn. do w. 989–994). W tej ostatniej Sobieski wziął udział jako pułkownik dragonii, która zaatakowała kozacki tabor z lewej flanki. Chorąży koronny osobiście dowodził dragonami wdzierającymi się do taboru Jerzego Chmielnickiego.

Tłumy one i które gęsto się spinały,
 1820 Tabory się od męstwa twojego padały.
 Ukraina – gdyć dano komendę – doznała,
 Jako umiesz wojować, tobie się zdawała
 I z Teterą naonczas. Nuż gdy obrócone
 Na ojczyste wnętrzności własne siły one,
 1825 Stałeś murem przy panu, który twoją sławą
 Zjęty i posługami, polną cię wprzód klawą
 Uszanował przy łasce najwyższej, toż wielką,
 Do której tak wysokiej stacyjej i wszelką
 Zwierzchność przewyższającej uprosić cię było
 1830 Aż potrzeba naonczas – i to cię sądziło
 Tym godniejszym. Pańskiego tedyż obierania
 Tudzież pospolitego w tym oczekiwania
 Nie zawiodłeś! Obadwa tak wielkie urzędy
 Odebrawszy, zawsze się sprawując i wszędy

*Meruit
 regnare rogatus*
 (Claudian)

w. 1819 *gęsto się spinały* – były mocno spięte, tworząc zwarty kordon.
 w. 1821–1823 Mowa o wyprawie na Moskwę w latach 1663–1665, kiedy to Kozacy Ukrainy Prawobrzeżnej pod wodzą hetmana kozackiego Pawła Tetery (Morzkowskiego; zm. 1670) pomagali polskiej armii w walce z wojskami moskiewskimi wspieranymi przez Kozaków z Lewobrzeżnej Ukrainy.

w. 1823–1831 Podczas rokoszu Lubomirskiego (zob. objaśn. do w. 1001–1002) Sobieski stał po stronie króla. Wierność tę i wcześniejsze zasługi król nagrodił, ofiarując mu najpierw hetmaństwo polne (1666), a następnie wielkie koronne (1668). Przed przyjęciem tej ostatniej godności wódz się wzbraniał z uwagi na to, że odebrano ją skazanemu na banicję Lubomirskiemu. Ostatecznie jednak uległ namowom dworu.

w. 1829 marg. *Meruit regnare rogatus* – (łac.) „Dając się prosić, zasłużył na objęcie władzy” (Klaudian Klaudiusz, *Panegiryk na czwarty konsulat Honoriusza Augusta VIII*, w. 48). Klaudian – poeta rzymski z IV/V w. n.e., znany głównie z twórczości panegirycznej.

- 1835 Tak, że godność twa w tobie to weryfikuje,
 Iż się na magistracie człowiek ukazuje:
 Mimo rozum i dzielność, które dwa przymioty
 Jako dwa chryzolity, gdy zdobią klejnoty,
 W tobie jaśnie się świecą, skromność przystąpiła,
 1840 Która cię stąd przyjemnym wszystkim uczyniła.
 W tobie nie ma mieszkania zwyczajna wysokiem
 Fortunom i honorom pycha, ale okiem
 Nikogo nie przeniesiesz i nie za trój drzwiami
 Przystęp k tobie markotny, ale z potrzebami
 1845 Każdy swemi znajdzie cię łącznym i w rozmowie,
 Brwi nie marszcząc, i swoje trudności opowie.
 Nie ciężka twa nikomu powaga, gdy widzi
 Cierpliwie cię słuchając, chyba się zawstydzi
 Sam, długo cię turbując. Więc wyniesionego
 1850 Nad prywatną fortunę, prawie od samego

*Magistratus
monstrat
virum*

*Finem dicendi
suus cuique pudor,
non tua gravitas
facit (Plin[ius] in
Panegyricus)*

w. 1835 marg. *Magistratus monstrat virum* – (łac.) „Dopiero na urzędzie można poznać zacność człowieka”. Powiedzenie przypisywane Epaminondasowi, wodzowi tebańskiemu z przełomu V i IV w. p.n.e. (Plutarch, *Praecepta gerendae reipublicae* 15).

w. 1838 *chryzolity* – chryzolit to kamień szlachetny o barwie złotej lub oliwkowo-brązowej.

w. 1842–1843 *okiem* / *Nikogo nie przeniesiesz* – nie zlekceważysz nikogo, patrząc z góry; *za trój drzwiami* – za potrójnymi drzwiami.

w. 1848 *słuchając* – słuchającego.

w. 1848 marg. *Finem dicendi suus cuique pudor, non tua gravitas facit* – (łac.) „Rozmowę kończy nie twoja powaga, lecz poczucie wstydu rozmówcy” (Pliniusz Młodszy, *Panegyryk ku czci Trajana* 24; cytat nieco zmodyfikowany). Pliniusz Młodszy (ok. 61–113), pisarz i polityk rzymski.

w. 1849–1850 *wyniesionego* / *Nad prywatną fortunę* – sens: powołanego do służby publicznej.

w. 1850–1851 *od samego* / *Sceptra tylko umkniętą* – której brakuje tylko królewskiego berła (panegyryk został ukończony na początku 1674 r.,

- Sceptra tylko umknęta, wielkim gospodarzem
 Ojczyzny, wielkim i krwi szlacheckiej szafarzem.
 Kiedy cię widzą wszyscy u jednego stołu,
 I komuż z tobą siedzieć niemiło pospołu?
- 1855 W równej konwersacyjej nic sobie nie psujesz
 Powagi, że ludzkością onę temperujesz
 (I gdy się zda, jakobyć onej coś ubywa,
 Na to miejsce miłości ludzkiej ci przybywa),
 Gdzie o dziejach powieści w pismach zanurzony
- 1860 Dawnych także dojrzałe starzec pochyłony
 Uważa z podziwieniem dyskursy te twoje,
 Jako zasię usłyszysz wojny swe i boje
 Żołnierz tudzież surowy. I wszystkim sam siebie
 Udzielasz, że każdy być kontent musi z ciebie.
- 1865 Żaden władzą tak wielką twą nieuciążony
 Ani stęka pod tobą sąsiad uciśniony
 O miedzę swą, ubogi ziemianin bezpiecznie
 Mоргę orze. Przyjaźni wiernie i statecznie
 Dotrzymujesz i długo gniewać się nie umiesz,
- 1870 A – jak zwykli bogowie niższym – wyrozumiesz.

a więc jeszcze przed majową elekcją, podczas której Sobieski został obrany królem).

w. 1855 *W równej konwersacyjej* – w konwersacji prowadzonej bez wywyższania się nad innych.

w. 1859–1561 – domniemany sens: gdzie pochyłony nad lekturą dawnych pism historycznych starzec z podziwem docenia dojrzałość twoich wypowiedzi.

w. 1862–1864 *Jako zasię usłyszysz wojny swe i boje / Żołnierz tudzież surowy* – tak samo słucha o swych czynach znający się na rzeczy żołnierz; *wszystkim sam siebie / Udzielasz* – jesteś do dyspozycji wszystkich, dla wszystkich masz czas.

- Nade wszystko, coś niebu powinien, pamiętny:
W sumnieniuś jest we wszystkich swych postępkach skrzętny
I pobożność u ciebie nie dla kształtu, żeby
Jej, jak czasem u panów, zażyć od potrzeby.
- 1875 Które cnoty tak wielkie twoje to sprawują,
Że progresy tve nieba wszędzie sekunduja
I wojny gdzie prowadzisz, prowadzisz szczęśliwie,
Gdy żadnej nie zaczynasz, tylko sprawiedliwie.
A jak umiesz zwyciężyć, tak i ufolgować
- 1880 Zwyciężonym i w samych Fortuny hamować
Miecz zapędach. Ojczyznę w najgorszych obronić
Raziech i onę swemi piersiami zasłonić,
I swą głową zaszczycić. Tak pod Podhajcami,
Kędy godnym wspomnienia tu pod fortectami
- 1885 Wojsko porozsadzawszy fortelem, z cięższemi
Obledz się dawszy ludźmi, wypadającemi
Gałgę zewsząd czatami urywasz i jego
Nadwerężysz, i znacznie plonu zabranego

w. 1872 *W sumnieniuś jest we wszystkich swych postępkach skrzętny* – dbasz, by nigdy swym postępowaniem nie grzeszyć.

w. 1876 *progresy* – progresom, postępom.

w. 1878 *Gdy żadnej nie zaczynasz, tylko sprawiedliwie* – tj. gdy prowadzisz tylko wojny sprawiedliwe, czyli obronne.

w. 1880–1881 *w samych Fortuny hamować / Miecz zapędach* – powściągnąć zapał wojenny, chociaż sprzyja Fortuna.

w. 1883–1892 Pod Podhajcami (październik 1667) Sobieski, zamknawszy się z ciężką jazdą w fortecy i atakując wroga oddziałami lekkiej jazdy, pobił siły tatarskie (wspierane przez Kozaków), chroniąc miejscową ludność przed grabieżą i jasyrem.

w. 1887 *Gałgę* – sultana kałgę Krym-Gireja, dowodzącego wyprawą tatarską.

Powetujesz, tak wiele Tatarów nabiwszy
 1890 I jasyru po różnych miejscach im odbiwszy,
 Że go tą nadmordujesz manierą nową,
 Większą sztuką daleko niż Fabijuszową.
 Nuż gdy zaś Ukraina pod nogi się ściele,
 Braclawy, Mohylowy, Trościańce i wiele
 1895 Inszych, a wszędzie twierdze mocne i z miastami
 Otwierają i biją krnąbrnemi czołami.
 Azaż i wtenczas, kiedy przy Wiśle się bawią,
 Kołując, i czas tylko nadaremnie trawią

w. 1891 *nadmordujesz manierą nową* – osłabisz nową taktyką walki.

w. 1892 *sztuką ... Fabijuszową* – Fabiusz Kuntator (zm. 203 p.n.e.), wódz rzymski z czasów wojen z Kartaginą, który zasłynął prowadzeniem wojny szarpanej z Hannibalem, dzięki czemu ochronił wiele miast rzymskich od oblężenia i zniszczenia.

w. 1893–1896 Leszczyński zwięźle analizuje sytuację na Ukrainie Prawo-brzeżnej w 1671 r., kiedy to pozbawiono hetmaństwa kozackiego Petra Doroszenkę (gdyż dążył do autonomii Ukrainy): Sobieski pokonał połączone siły kozacko-tatarskie pod Braclawiem (sierpień), a w następnym miesiącu pobił Tatarów pod Mohylowem. Pod koniec grudnia natomiast odparto Kozaków i Tatarów, próbujących zdobyć Trościaniec we wschodniej części Podola.

w. 1897–1901 Mowa o pospolitym ruszeniu zwołanym przez Michała Korybuta Wiśniowieckiego na wojnę z Turcją. Jesienią 1672 r. dotarło ono pod Lublin, a następnie zawiązało konfederację gołąbską, skierowaną przeciw mal-kontentom (w tym i Sobieskiemu). Po podpisaniu traktatu buczackiego z Turcją (październik) hetman doprowadził do zawiązania konfederacji szczebrzeszyńskiej (listopad) gromadzącej opozycyjną magnaterię. Jednym z powodów zebrania opozycji było przeciwstawienie się żądaniom konfederacji gołąbskiej, która uchwaliła kadencyjność urzędów, zakaz łączenia stanowisk oraz zabranie funkcji hetmana Sobieskiemu (oskarżano go o niepomysłny dla Rzeczypospolitej zapis traktatu z Turcją).

- Ruszenia pospolite – a prócz tylko swary
 1900 I tumulty co zaczną, kto wprzód w te pożary
 Pójdzie nad cię? A czyje czyny to są, czyż,
 Gdy tak wiele tysięcy chrześcijańskich odbijesz
 Dusz w arkanach jęczących już u poganina
 I na głowę porazisz sołtan nurradyna?
 1905 Nuż teraz ato świeżo juchą bisurmańską
 Dniestr nabrzmiały i dumę ze swojej pogańską
 Jednochody strąconą, które wieki wślawią,
 Które godnie kroniki i rymy wyprawia?
 Nie sam ci to, o nie sam, on cesarz chełpliwy,
 1910 Z tego niegdy w którejś tam bitwie tak szczęśliwy:
 Przyszedł, widział, zwyciężył! Dziś Bóg też wielkiemu
 I w Europie fortunę zdarzył Sobieskiemu,
 Na którą się Azyje, wezdrgnąwszy, zatrzęsły,
 A państwa chrześcijańskie rękami zakłęsły.
 1915 Któreć za to powinny coć dać, dadzą za dzięki,
 A tuć niechaj walecznej nieśmiertelna ręki

w. 1899 *prócz tylko* – skoro tylko.

w. 1901–1904 9 października 1672 r. pod Komarnem Sobieski pobił Tatarów dowodzonych przez sułtan nurradyna, tj. drugiego zastępcę chana krymskiego, uwalniając z jasyru ok. 20 tysięcy ludzi.

w. 1905 *teraz ... świeżo* – Leszczyński wraca do tematu zwycięstwa chocimskiego.

w. 1906–1907 *dumę ze swojej ... / Jednochody strąconą* – sens: zbitą z pantalony dumę; zwrot utarty (w NKPP notowany jedynie jego wariant – zob. *trop* 3), por. „zrazi ich z jednochody” (Twardowski, *Przeważna legacja*, V 724).

w. 1909–1911 Ponowne nawiązanie do słynnego *dictum* Juliusza Cezara (zob. objaśn. do VIII 3–5).

w. 1914 *rękami zakłęsły* – zaklaskały.

w. 1915 *Któreć za to powinny coć dać, dadzą za dzięki* – które (państwa) powinny być ci wdzięczne, podziękują.

Pamięć twojej zostawa i Chocim fatalny
Wiecznie poganinowi, ilekroć nawałny
Na Polskę się oburzy ze swemi motłochy –
1920 Tu mu Kanny, Trazymen i kaudyńskie sochy,
A odtąd na potomne czasy już chocimskie
Pola więcej niech słyń nad Marsowe rzymskie.

O wojnach twoich dumać będą i poboje
Śpiewać, i dzieła czytać potomkowie twoje,
1925 O tobie wiedzieć będą, co Jutrzenkę raną
Witają w swe promienie świetno rozczesaną
I tam, kędy poczwórne Tytan spracowane
Gdzieś aż na Hesperydach pasie rozigrane,

w. 1920 *Kanny* – bitwa pod Kannami (216 p.n.e.) była największym zwycięstwem wojsk kartagińskich nad rzymskimi w trakcie II wojny punickiej; *Trazymen* – w bitwie nad Jeziorem Trazymeńskim (217 p.n.e.) Hannibal po raz kolejny pokonał Rzymian; *kaudyńskie sochy* – jarzmo kaudyńskie to sytuacja przymusowa, z której można się wyswobodzić jedynie za cenę największego upokorzenia. Podczas bitwy w Wąwozie Kaudyńskim (321 p.n.e.) Rzymianie, którzy byli w nim zamknięci, zmuszeni zostali do poddania się Samnitom. Po wydaniu kilkuset zakładników, sami bez broni przeszli pod jarzmem (chłostą), co uznawano za upokorzenie.

w. 1922 *Pola ... Marsowe rzymskie* – plac w starożytnym Rzymie, na którym odbywały się przeglądy wojsk.

w. 1923–1924 *dumać będą i poboje / Śpiewać* – układać dumy (rodzaj pieśni) i opiewać zwycięstwa.

w. 1925–1926 *co Jutrzenkę raną / Witają* – mieszkańcy Wschodu. Jutrzenka – Eos, bogini zorzy porannej i świtu.

w. 1927 *poczwórne* – konie z poczwórnego zaprzęgu; *Tytan* – Helios (zob. objaśn. do w. 1392).

w. 1928 *na Hesperydach* – na dalekich wyspach zachodnich (zob. objaśn. do w. 1172).

- Gdzie swych źródeł ukrywa, gdzie siedmiorogiego
 1930 Nila widzieć narodom nie wolno małego,
 Gdzie pod Raka tropikiem wstecznego i zoną
 Pre ustawnie Meroe czarną, przypaloną
 I skąd wiezie Bootes skrzypiącemi wozy
 Osiwiałą nam zimę i oczaste mrozy,
 1935 I którzy tam pod nami w Antypodach żyją,
 Rzeki srebrne i śniadą Maragnonę piją.
 Poznać cię, choć z obrazów, bliscy nam sąsiedzi
 Za szczęście poczytają i twarzy twych w miedzi
 Rżniętych koryntyjackiej. Tobie i marmury
 1940 Pod niebo stawiać będę na wzgardę natury,
 Przyszłe dzieła niekiedy tve wyrażające
 I do naśladowania drugim podające.
 O, jak jeszcze materijej pisarzom przysporzysz
 I do chwał twych poetom Helikon otworzysz!

w. 1929–1930 – sens: gdzie uchodzący do morza siedmioramienną deltą Nil ukrywa swe źródła, których nikt nie odnalazł (odkryto je dopiero w XIX w.).

w. 1931–1932 *Gdzie pod Raka tropikiem ... i zoną / Pre ustawnie Meroe czarną, przypaloną* – tj. pod gorącym zwrotnikiem Raka, gdzie Nil oblewa spaloną słońcem Meroe (miasto nad Nilem, dawna stolica Etiopii).

w. 1933 *skąd wiezie Bootes* – na Północy (zob. objaśn. do w. 429).

w. 1936 Por.: „I tych, co gdzieś pod ziemią Margagnonę piją” (Twardowski, *Książę Wiśniowiecki*, w. 955). Maragnona – rzeka Amazonka.

w. 1938–1939 *w miedzi / ... koryntyjackiej* – w brązie korynckim, niezwykle cenionym w starożytności.

w. 1940 *na wzgardę natury* – tj. gardzące upływem czasu.

w. 1944 *poetom Helikon otworzysz* – natchniesz poetów. Helikon – zob. objaśn. do XIII 4–5.

Sława jeszcze
rzeczą swoją
prowadząc,
concludit
aprekacje

1945 Teraz żyj, o zwycięzco, i przeżyj Nestorów,
Złote lata oglądaj, z góry niech faworów
Przybywa, a te potym, który twoja chluba
I podpora, na cnego zleją się Jakuba,
A wielkie imię twoje, za Atlant daleki
1950 I Kalpę gdzieś przepadłszy, niech słyńie na wieki!
Toż zwycięstw i tryumfów, i lat syt, jak trzeba
Opóźniony, z bogami udział weźmiesz nieba”.

w. 1945–1950 Fragment inspirowany zakończeniem *Palacu Leszczyńskiego* (w. 1478–1482) Samuela Twardowskiego.

w. 1945 *Nestorów* – Nestor, bohater wojny trojańskiej, król miasta Pylos, słynął z długowieczności.

w. 1945 marg. *concludit* – (łac.) kończy.

w. 1946 *Złote lata oglądaj* – zaznaj szczęśliwych lat (podczas wieku złotego panował dostatek i beztraska).

w. 1948 Jakub Ludwik Sobieski (1667–1737), najstarszy syn Jana i Marii Kazimiery d’Arquien.

w. 1949–1950 *za Atlant daleki* / *I Kalpę* – za słupy Herkulesa (zob. objaśn. do X 6–8). Atlant – zob. objaśn. do w. 1082–1083; *Kalpę* – Gibraltar.

Literatura cytowana w objaśnieniach

- Czynności w obozie – Czynności w obozie w czasie wyprawy pod Chocim: spod Chocimia, z obozu d[nia] 11 Novembris r[oku] 1673, [w:] Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawnej Polski: diariusze, relacje, pamiętniki itp., służyć mogące do objaśnienia dziejów krajowych, tudzież listy historyczne do panowania królów Jana Kazimierza i Michała Korybuta oraz listy Jana Sobieskiego, marszałka i hetmana wielkiego koronnego, t. 1, wydał A. Grabowski, Kraków 1845.*
- Juwenalis, *Satyry* – Decimus Juniusz Juwenalis, *Satyry*, przeł. J. Sękowski, [w:] *Trzej satyrycy rzymscy*, wstęp i komentarze L. Winniczuk, Warszawa 1958.
- Liwiusz, *Dzieje Rzymu* – Tytus Liwiusz, *Dzieje Rzymu od założenia miasta. Księgi VI–X*, przeł. A. Kościółek, oprac. J. Wolski, M. Brożek, Wrocław 1969.
- Lukan, *Wojna domowa* – Marek Anneusz Lukan, *Wojna domowa*, przeł. i oprac. M. Brożek, Kraków 1994.
- NKPP – *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*, t. 1–3, oprac. zespół pod kierunkiem J. Krzyżanowskiego, Warszawa 1969–1972.
- Swetoniusz, *Żywoty cesarów* – Gajus Swetoniusz Trankwillus, *Żywoty cesarów*, przeł. i oprac. J. Niemirska-Pliszczyńska, przedmowa J. Wolski, Wrocław 1987.
- Tasso-Kochanowski, *Goffred* – Torquato Tasso, Piotr Kochanowski, *Goffred abo Jeruzalem wyzwolona*, oprac. S. Grzeszczuk, przypisy R. Pollak, Warszawa 1968.
- Twardowski, *Księżę Wiśniowiecki* – Samuel Twardowski, *Księżę Wiśniowiecki Janusz*, oprac. R. Krzywy, Warszawa 2014.
- Twardowski, *Pałac Leszczyński* – Samuel Twardowski, *Pałac Leszczyński*, oprac. R. Krzywy, Warszawa 2002.

Twardowski, *Przeważna legacja* – Samuel Twardowski, *Przeważna legacja Krzysztofa Zbaraskiego od Zygmunta III do sultana Mustafy*, oprac. R. Krzywy, Warszawa 2000.

Twardowski, *Władysław IV* – Samuel Twardowski, *Władysław IV, król polski i szwedzki*, oprac. R. Krzywy, Warszawa 2012.

Wergiliusz, *Eneida* – Publius Vergilius Maro, *Eneida*, przeł. i oprac. Z. Kubiak, Warszawa 1987.

Cytaty biblijne za *Biblią w przekładzie księdza Jakuba Wujka z 1599 r.*, transkrypcja i wstępy J. Frankowski, Warszawa 1999.

Słownik

Liczby rzymskie oznaczają oktawy dedykacji, liczby arabskie – wersy *Classicum*.

altana – nadbudówka z tarasem, weranda w dachu; 109, 1209 marg.

andzar – kindżał, zakrzywiony nóż orientalny; 823

area – miejsce, plac; 55

arkan – pęto, jarzmo; 1903

abrys – projekt, zarys, szkic; 1763

animować – pobudzać, zachęcać; 930

ansa – powód, przyczyna; 1442

aparat – sprzęt wojenny, rynsztunek; 1390

aplikować – przykładać; 1765

aprekacyja – życzenie; 1945 marg.

aprosz – przykop, rów; 1757

argucyja – puenta; 881

armować – zbroić; 711

ato – oto; 1711, 1905

atoli – mianowicie; 269, 1666

audyjencyja – posłuchanie; 1251

awersyja – odwrót, wycofanie się; 973

aza – czy; 827

azaż – czyż; 1276, 1897

balas – jasna odmiana granitu; 136

baldakin – baldachim, osłona z tkaniny nad łóżkiem lub tronem; 1234

bateryjja – miejsce na podwyższeniu do ułożenia armaty; 1757

bawić (się) – zatrzymywać (się), powstrzymywać; 764, 1416, 1453, 1897

beglerbeg – bejlerbej, turecki namiestnik zarządzający prowincją; 722

beluard – bastion; 1312

bezślawnie – bez sławy; 1406
bisurmanin – muzułmanin, poganin; 920
bisurmański – muzułmański, pogański; I 8; 3, 1041, 1530, 1739, 1905
blokhauz – wojskowa ufortyfikowana budowla ze strzelnicami; 990
bolwerk – beluard, rodzaj szańca; 1756
buczny – wspaniały, pyszny; 163
bujać – fruwać; 1036
bujurdun – pisemny wyrok śmierci; 815 i marg.
bułatowy – wykonany z twardej stali; 1061
buława – krótka laska z ozdobną gałką symbolizująca władzę wojskową; 1606
buńczuk – drzewce zakończone kulą lub grotem z dodatkiem końskiego włosia, symbol władzy wojskowej w tureckiej, tatarskiej i kozackiej armii; VI 8
burda – kłótnia, zwada, rozruchy, zamieszki; 397
buzować – poskramiać; 851
by – choćby; 1402

cale – całkiem, zupełnie; 99, 319, 520, 756, 1438
catość – bezpieczeństwo; 1449
carogrodzki – stambulski; 451
ceduła – pismo, kartka; 815 marg.
cera – zabarwienie twarzy, nastrój, stan ducha; VII 7; 629, 905, 1454, 1677
 – wygląd, prezencja; 472
chorał – chór; 1277
chudy – biedny; 591
ciekawyy – rozbiegany; 855
cieszyć – pocieszać; 1485
cknić – tęsknić do czegoś; 768
cug – zaprzęg wielokonny; 1392
cyrkuł – okrąg; 356
czerniecki – mniszy (czerncami nazywano mnichów prawosławnych); 766
czerstwy – krzepki, silny; 1767
czołdar – ozdobne nakrycie na konia zasłaniające grzbiet i boki; 1436
czynić – walczyć; 655, 822, 1531, 1558
czuły – czujny; 1607

ćma – ciemność, mgła; 1474
ćmić (się) – gasnąć, ciemnieć; 34, 1040

dank – pierwszeństwo; 933
delicyja – słodycz, rozkosz, uciecha; 275, 1754
dojąć – dokuczyć; 1055, 1402
dokazywać – dokonać; 22, 677, 1033
dopiąć (się) – osiągnąć, dosiąć; 126, 988
dosadzić – dojąć, dokuczyć; 1653
dostawać – zostawać; VII 2
dowcip – umysł, rozum, inteligencja, zdolność; XI 8; 553, 1745
drzeć się – przedzierać się; 1375
drzewce – kopia; 1517, 1613
dumać – zawodzić, śpiewać; 1269, 1923
dużo – mocno, silnie; VI 1; 1397, 1500, 1666
duży – mocny; 990
dwoisty – podwójny; 1672
dwuliczny – o podwójnym licu; 263
dyjarbecki – pochodzących z miasta Diyarbakir w Anatolii; 1435
dyskurs – rozmowa, przemówienie; 880, 1861
dzianet – koń rasy hiszpańskiej; 1301
dziardyn – ogród (wł. *giardino*); 1753
dziedzina – domostwo; 61
dziryd – rodzaj włóczni (grot ze stali osadzony na drzewcu długości metra); 1336

ekspedycja – wyprawa wojenna; 885
 – odprawa, poczta; 1252
elefant – słoń; 1788
emir – rozkaz; 770
emul – przeciwnik, rywal; 456

fabryka – budowla, gmach; 47
fant – rzecz wartościowa, kosztowność; 1450
fantazyja – animusz, odwaga; 899
fatum (l.mn. *fata*) – los, przeznaczenie; 212, 650, 751, 789, 841
favor – łaska, przychyłność, życzliwość; 1464, 1703, 1946
ferwor – zapal, żarliwość, pasja; 841, 1412, 1463, 1630
fest – uroczystość, święto; 1227
finfa – dym puszczany komuś w nos; 451
fortel – podstęp, zasadzka; 1015, 1292, 1885

fortuna – szczęście, pomyślność; VIII 7; 187, 473, 925, 1375, 1728, 1842, 1850, 1880, 1912

foza – forma; 123

frasobliwy – zatroskany, zmartwiony; 1268

gałga – kałga, książę tatarski, pierwszy zastępcą chana; 1887

gazeta – karta z drukowanymi nowinami; 73

gęsto – często; 1125, 1405, 1494, 1819

głowa: na głowę – do ostatniego, zupełnie; 400, 724

górny – górski; 93

gromadny – zebrany; 683

grzeczność – zalety, dobre maniere, takt; 1750

grzeczny – rozsądny; taktowny; 1589

gumno – stodoła; 246

gwoli – dla, z powodu; 602

harce – indywidualne walki przed walną bitwą; 1810

harcownik – żołnierz staczający pojedynki przed główną bitwą; 1332

hejnał – pobudka; 1428

humor – nastrój, usposobienie, własna wola; III 1; 1223

– odwaga; 1346

hurmem – gromadą, razem, tłumnie; 191, 1374

ile – zwłaszcza; 717, 1509

imać – ująć, pochwycić; 744

impresa – wyprawa wojenna; III 6; 1327

inakszy – inny; 603, 835, 987

infestować – napadać; 1013

insula – wyspa; 350

inwentor – wynalazca; 67

inwidyja – zazdrość, zawiść (łac. *invidia*); 606, 1246

iścić – ziszczać, spełniać; 1677

jagody – policzki; 1258

janczarka – strzelba długolufowa używana przez janczarów; 1494

jarzmo – więzy, niewola; 316

jąć – złapać, uchwycić; 1158

jąć się – chwycić się, zająć się; 1660
jeden – jedyny; 541
jedno – tylko, zaledwie; 83, 272
jednochoda – rodzaj kroku konia (zwierzę wyrzuca jednocześnie obie nogi lewe, a następnie prawe); 1907
jednostajny – jednorodny, jednolity; 138
jeno – omal, ledwie; 927
jeśli – skoro; 1670
jucha – krew, posoka; 336, 1554, 1630, 1905
junak – śmialek, odważny żołnierz; 746, 1056, 1335, 1525

k – ku, do; 1743, 1844
kaik – barka, łódź transportowa; 763
kamera – pokój, komnata; 1094
kanak – naszyjnik z cennych kamieni oprawionych w złoto; 893
karbunkul – nazwa rubinów i granatów; 893
kartana – działo; 1759
kazemata – kazamata, magazyn z bronią; 1760
kiedyż – wreszcie, w końcu; 259, 437
kiedyż-tedyż – kiedyś, w końcu; 316
kinąć – ruszyć, skierować (się); 1019, 1696
kirys – zbroja osłaniająca tułów; 1065
kitajka – rodzaj jedwabiu; 816
klawa – buława, maczuga; 141, 850, 1632, 1826
klejnot – element herbu szlacheckiego; 1034, 1838
klemencyja – łagodność; 1684
kluba – rzyzy; 1607
knować – planować; 445
koczcy – czterokołowy powóz; 1112
kolet – wojskowy ubiór ze skóry używany przez konnicę i piechotę; 1812
koligowany – będący w porozumieniu; 566
kołować – obradować w kole rycerskim, naradzać się, sejmikować; 1897
komenderować – posyłać rozkazem; 1357
komora – urząd dokonujący kontroli celnej; 417
komunik – oddział konny bez taboru; 1331, 1490
komunnie – wspólnie, jednocześnie; 1549
konać – pokonać; 976

koncept – pomysł, plan, sposób ujęcia kwestii, dowcip; 880
koncha – muszla; 1102
kondycja – warunek; 955
konfuzja – zamieszanie, nieporządek; 1495
konkludować – kończyć, podsumowywać; 1421
konterfekt – portret, wizerunek; 160, 1225
kopijnik – żołnierz ciężkozbrojnej konnicy; 1504
kornet – pododdział jazdy lekkiej lub rajtarii; 1811
kortyna – kurtyna, część ziemnych umocnień; 1756
kować – zakuwać; 630
kredensować – przewodzić; 742, 935
krzyknąć – głośno zabrzmieć; 1265 marg.
kształt: dla kształtu – na pokaz; 1873
kunszt – dzieło; 16, 361, 1031
kupić się – gromadzić się; 714
kwadrans – kwadrant, kątomierz artyleryjski służący do pomiaru skrótu lufy wzdłuż osi; 1761
kwiryn – kwiryta, obywatel rzymski; 1200

larmo – alarm; 1457
lece – lejce; 1298
lgnąć – grzęznąć; 1329
lichota – nędza, ubóstwo; 1404
listwa – obramowanie zdobnicze na ścianach i sufitach; 1032 marg., 1033
lite – odlane z metalu w jednym kawałku bez domieszki metali nieszlachetnych; 99
liwor – zazdrość, zawiść; 524
lub – czy, czy to; 215, 216, 521, 563, 833, 909, 926, 933, 955, 1220
lubo – chociaż, choć; VI 1; 68, 149, 491, 541, 564, 577, 603, 706, 828, 856, 872, 879, 906, 965, 1255, 1614, 1775, 1787, 1788
lustrowany – przejrany, obejrany; 1748
łuźny – człowiek służący w czeladzi wojskowej; 1374

łacny – wolny, niezajęty, skory; 1845
łupież – skóra; 1180

machina – sprzęt wojenny; 68
 – złożony system, wielki gmach, konstrukcja; 169, 1270

magistrat – urząd; 1836
magnifika – wspaniałość; 996
majak – wojenny znak; 1018
majestat – tron; 1233
mal: bez mal – bez mała; 488
manijera – styl, sposób; 471, 1891
manzuł – banita, wygnaniec; 1279
markotny – utrudniony, uprzykrzony; 1844
maść – kolor, barwa; 409
mężyca – niewiasta; 528
miasto – zamiast; 1179
mierziony – wstrętny, odrażający; 33
milicyja – wojsko; 446
mir – zgoda, pokój; 265
miesiąc – księżyc; IV 8; 1040
misiurka – hełm w kształcie płaskiej miski; 1654
misterstwo – kunszt, sztuka; 1078
moderować – kierować; 405
moment – posunięcie; 1407
moment: w momencie – natychmiast; V 4
monstra – widowisko; 634
mozaik – mozaika; 14, 363, 1101
murza – mirza, turecki bądź tatarski dowódca wojskowy; 790
myć – uciekać; 1535

nadać się – udać się; 1182
nadblakować – płowieć, tracić barwę, blednąć; 10
naddziad – pradziad; 1532
nadmordować – osłabić; 1891
nachylać się – ginąć, podupadać; 148
nadszamotana – nadszarpnięta; 250
nadśmiertelny – nieśmiertelny; 22
nakładać – poświęcać; 86
naprawić – podburzyć, rozsierdzić; 1152
natykany – nasadzony; 39
nawalny – napierający; 195, 653, 1918
nawalność – nawał, atak, natarcie; 737

nawodzić – przyprowadzić; 918
nazwisko – nazwa; 352
niekiedy – niegdyś; 1260, 1941
nieobeszła – niezmierzona; 428, 1689
nieodwetowana – niepowetowana; 17
niepożyty – niepokonany; 928
nieprzemożony – niepokonany; 1158
nieprzepomniony – niezapomniany; 1008
nieprzepracowany – niestrudzony; 560
nieścigniony – niedościgniony; 1300
nieuciążony – nieobciążony; 1865
nieuważny – nierozważny; 639
niewarowno – niebezpiecznie, niepewnie; 767
niewczas – trud, niewygodą; 750, 1766
niewczasnie – nie w porę; 938
niewidany – niewidziany, nieznany; 348, 631
niezasiągnięty – niedosięty; 436
niezbedny – wstrętny, okropny; 1235
niezwiedziany – nieznany; 350
nikczemny – marny; 555
nowember – listopad; tytuł
nurradyn – nurreddin, drugi zastępca chana krymskiego; 1904
nuż – dalej, następnie, więc; 595, 919, 1823, 1893, 1905

obbieżany – okrążony, opłynięty; 356
obegnany – objechany; 1722
obejść się – chodzić w koło; 1285
obląpić – objąć; 260
obojętny – niepewny; 1410
obrona – szaniec; VI 4; 1142, 1397, 1536, 1671
obrotny – ruchliwy, obracający się; 1249
obstawać – zostawać, trwać; 1566
obzirać się – oglądać się; 1396
ochota – gotowość, zapal; 887, 1402, 1425, 1463, 1559
ochotny – chętny, ochoczy; 1616
ochynąć się – zanurzyć się; 280
oczasty – (o mrozie) iskrzący się, trzaskający; 1934

odiskać – odzyskać; 401
odkowany – wykuty; 125
odrazić – odbić, odeprzeć; VI 3; 1516
ogarniony – otoczony; 743, 1547
ognik – krosta; 598
okamiały – odporny, niewrażliwy; 749
okopiska – okopy; 1547
omach – zamach; IX 1
omieszkąć – nie skorzystać z okazji, zaniechać; 640, 1364
on – ów; 613, 615
ono – oto; 326
opłonać – ochłonać; 1677
opona – gobelin, arras; 1147
opoka – skała; 1140
opóźniony – leciwy; 1952
oraz – naraz, razem; 1591
ordynans – rozkaz; 1425
ordyr – szyk (od łac. *ordo*); 1613
osobliwie – szczególnie, zwłaszcza; 77, 1073, 1546
osadzony – otoczony; 1793
osocznik – pies biorący udział w osaczaniu zwierzyny podczas polowań; 820
ostrożony – otoczony ostrokołem; 1818
osuć – posypać, pokryć, obsypać; 437, 1312
owo – oto; 21
ozioniony – zniewolony; 1007

padać się – rozpadać się; 1820
pałasz – odmiana białej broni o prostej kłindze, wykorzystywana przez dawną konnicę (np. rajtarię); 1135, 1470, 1518
panię – możny pan; 798
parol – słowo honoru; 1585
partyja – jednostka wojskowa składająca się z kilku chorągwi; 1011, 1371, 1425, 1501
patrona – patronka, opiekunka; 594
pawiment – posadzka; 1089
pean – pieśń dziękczynna lub triumfalna; XIII 6
pena – człowiek podlegający karze (z łac. *poena*); 1005
persona – osoba; 1256

piastować – opiekować się, troszczyć się; 170, 499, 1715
pierzchliwy – prędki, lotny; 1691
pienie – śpiew; XIII 6
pierwotek – początek; 161
piratyka – piractwo; 211
pisać – zapisać, legować; 282
plaga – kraina; 342
plon – łup; 918, 1182, 1888
pluskota – plucha, słota; 1401
plużyć – kwitnąć, słynać; 300
poboisko – pobojuwisko; 903
pobój – pogrom, zwycięstwo; 1309, 1738, 1923
pochop – zachęta; 917
pochyba – wątpliwość; 1752
poczesny – czcigodny, poważany, zacny; 628
podać się – nadarzyć się; 673
podemknąć (się) – zbliżyć (się), podsunąć (się); 1388, 1758
podle – obok; 403, 627, 633, 903
podobany – upodobany; 302
podpaść – podejść; 1811
podwaliny – cokół, postument; 98
podwodzić się – prowadzić w górę, wnosić się; 1210
podziwienie – podziw; 1077, 1861
pogoda – sprzyjająca sytuacja, odpowiednia pora; 186, 772, 1417
pogotowie: na pogotowiu – w gotowości; 1574
pogrzebiony – pogrzebany; 768
pogrzebisko – podły grób; 1548
pohaniec – poganin; 1618
pojedynkiem – pojedynczo; 514
pojeżdżać – jechać; 1300
pokiej – póki; XII 7; 278, 287
pokład – ciało umarłego; 463
polor – połysk; 431
pomieniony – wymieniony, wzmiankowany; 119
pomorze – obszar nadmorski; 452
pomykać – poprowadzić dalej; 176
pono – podobno, ponoć; 398, 858

popruwać się – rozrywać się; 1551
poprzeć – natrzeć; 1619
porob – próg skalny na Dnieprze; 450
portyjera – wierzeja, skrzydło wrót; 99
pospolity – powszechny; III 3; 1832, 1899
pospołu – wspólnie, razem; IX 7; 813, 1710, 1854
potkanie – pojedynek; 1111
potrzeba – bitwa; 326, 683, 1456, 1568, 1830
potrzeć – zetrzeć, zniszczyć; 188
potykać – spotkać kogoś; 1355
powetować – wynagrodzić straty; 1889
powiecie: w powiciu – w całunie, w okryciu; 793
powiedacz – opowiadający, przekazujący wieść; 1244
powieść – wieść, wiadomość; 1859
powinny – należny; 1266
powód – rzemień; 634
pozór – okazałość, wspaniałość; 1076
pożyć – pokonać, zdobyć; 240, 434
prawie – w istocie, naprawdę; 582
prognostykować – przepowiadać; 803
progres – postępowanie, działanie; 1876
prospekt – widok; 159
prócz – tylko; 1622, 1719, 1733, 1754
przebierać się – przedostawać się, przedzierać się; 574
przebodzony – przebity; 615
przebrany – wyborowy, najlepszy; 745, 1525
przeciąg – odległość, przestrzeń; 1777
przeciw – wobec; 589
przejąć – zrozumieć, przyswoić, pojąć; 1752
przejrzeć – przewidzieć; 1377
przelowiony – złowiony, pokonany; 1741
przeminąć – ominąć; 1241
przemóc – potrafić; 1247
przemór – głód; 1629
przepadać – wpadać; 717, 1950
przepłoch – trwoga, strach; 684
przepomnieć – zapomnieć; 341, 481

przepyszny – okazały, świetny, ozdobny; 52
przerwa – parów, wawóz, okop; 1639, 1665
przerzynać – odcinać, przecinać drogę; 1322
przewaga – odwaga; 343, 792
przewiedzieć – poznać; 1803
przeźroczysty – widny, prześwietlony; 1214
przodkować – stać na czele; 1806
przybarczony – przygnieciony ciężarem; 1026
przyczyna – staranie; 258
przyczyniać – dodawać; 897, 1589
przyczynienie – dodanie; 422
przygoda – nieszczyćcie; 360
przykry – stromy; 1389, 1640
przyrodzenie – natura; XII 3; 1078, 1778
przysada – wada; 1574
przysuty – zasypany; 831
przyśpieć – pośpieszyć; 728
przywić – przymocować; 1249
publika – ceremonia publiczna; 1228
puklerz – tarcza; 1137, 1774
puszyć – natchnąć; 1730
pyszno – dumnie, zarozumiale; 162

nakuski – austriacki; 299
rankor – złość, zawziętość, uraza; 1193
raz – uderzenie, cios; VI 3; 561, 1667
raz: do razu – od razu, natychmiast; 474
rączy – szybki; 1021
rebelizant – buntownik; 1780
regiment – oznaka władzy wyższych dowódców, miała kształt krótkiej laski pozbawionej główicy; 1224
 – oddział wojska, dowództwo, władza; 1489, 1586
reindukować – przywracać; 678
rejmować – dowodzić, kierować; 960
rekognoskować – badać, rozpoznawać; 1393
rekoligować się – zreflektować się; 718
reszt – ostatek; 1127

rewokować – odwoływać, opuszczać; 780
*rezolucyj*a – męstwo, odwaga; 1411
rezolut – człowiek rezolutny; 708, 1024
rezydencja – rezydencja, siedziba; 235
roksolański – ruski; 383
rozbadać – dokazywać, panoszyć się; 1038, 1564
rozciecz – odwilż, roztop; VI 7
rozczynać – zaczynać; 758
rozfuryjowany – rozszalały; 358
rozkwilić się – smuć się, żalić się; 945
rozpostrzeć – rozłożyć; 480
rozradzić – odradzić; 1422
rozsadzić – rozstawić, rozmieścić; XI 1; 363, 1756
rozsrożyć – rozzłościć; 1110
rozświecić się – ukazać się; IV 3
roztrącać – zgruchotać, rozbić; 1134
rozwity – rozwinięty; 100
rum – wolne miejsce; 1272
rumor – wieść, pogłoska; III 3; 1237, 1288 i marg., 1692
rumować – robić sobie przejście; 741
rychtować – przygotowywać, szykować; 1761
rzecz – mowa; 1945 marg.
rzecz: w rzeczy – w rzeczywistości; 1017
rzezanie – cięcie, piłowanie, rzeźbienie; 129
rzezany – rzeźbiony, cięty; 138, 1082
rzeźwy – pełen werwy; 614, 1335
rzkomo – rzekomo; 1415

sardonikowy – wykonany z sardu, brunatno-czerwonego minerału, który wykorzystywano do produkcji ozdób; 134
sceptr – berło; 404, 1851
schodzić – brakować; 646
sedycja – bunt, rozruchy; 736
*sedymen*t – skała osadowa; 1222
sekundować – wspomagać, wspierać; 1876
serdeniata – żołnierz kozacki; 1382
sfarbowana – zafarbowana; VI 7; 1644

sfora – zgodna para; 418
siek – cios, raz; 1495
sila – wiele; 239, 1247, 1620, 1642, 1749
skartować się – uszykować się, uformować się; 1519
sklepiasty – zasklepiiony; 1213
skład – układ; 908
skłonić się – skierować się; 1696
skusić – spróbować; 247
skwadron – jednostka militarna składająca się z kilkuset muszkieterów i pikinierów; 493
słoboda – osada (w której obowiązywał okres tzw. wolnizny, czyli zwolnienia z wszelkich powinności na rzecz pana); 861
słoniowy – wykonany z kości słoniowej; 1086
słuchiwać – słuchać; 1240
śladnie – łatwo; 716, 824, 1490
śladno – łatwo; 248
śladź – podobno, nawet, widocznie; 656, 681, 828, 858, 1045, 1193, 1314
śnycerz – rzemieślnik specjalizujący się w rzeźbieniu w drewnie, wcześniej także w kamieniu; 1085
sołtan – sułtan, syn lub brat chana tatarskiego; 967, 1904
sonet – pieśń; 1278
spahij – żołnierz ciężkiej konnicy tureckiej; 1333
spół – razem; 691, 745
sprawa – porządek, szyk; 716, 1346, 1387, 1469, 1499, 1568
sprawiony – powiadomiony; 715
 – ustawiony; 1331
spróbować się – zmierzyć się; 737
sprzysięgły – zaprzysięgły; 662
sromota – wstyd, hańba; 1483
stacyja – stanowisko; 1828
stać – starczyć; 915, 1025
 – zostać; 466
stary – starożytny; 121
stawać: nie stawać – brakować; 423, 733
 – dotrzymywać placu; 1343
stemmat – herb; 1048
stradać – utracić; 295

stretowany – stratowany; 1665
strychować – strzelać; 1762
surma – dęty instrument muzyczny; 1268
sustentowany – utrzymywany, wyżywiony; 600
suty – obsypyany; 1101
swada – talent oratorski, zapal; 879
swary – kłótnie; 1899
szarga – burza, niepogoda; 876
szarża – ranga; godność; 1606
szkarady – okropny; 1634
szpalera – kilim, obicie na ścianę; 1102, 1205
szranki – szańce, pole walki; 1416
sztycznie – zmyślnie; 755
sztuka – rzemiosło; 1206
 – wybieg, fortel; 974
sztukatura – gipsowa lub stiukowa dekoracja ścian bądź sufitów; 1087
szumny – szumiący; 773, 1307
szwanek – uszkodzenie, uszczerbek; 1577
szwankować – doznawać szwanku, ponosić stratę; 1142, 1664
żyć – razić, strzelać; 1494
szyszak – stalowy hełm; 1137

ściągniony – zebrany, ściągnięty, ściśnięty; 672, 1221
ścinać się – zamarzać; 216
ściśniony – uciśniony; 251
śladować – postępować za, śledzić; 1246
ślnić – lśnić; 127
świadomy – znany; 1803
świątnica – świątynia; 374
świegotliwy – gadatliwy, plotący; 531
świszcz – wiatr świszczący; 1109

tameczny – tamtejszy; 1608
taraban – podłużny bęben orkiestry wojskowej; 1268
temperować – łagodzić; 1856
toż – dopiero, następnie; 51, 166, 170, 183, 197, 225, 265, 297, 334, 349, 353, 354,
 377, 382, 391, 423, 453, 457, 635, 642, 650, 677, 685, 722, 767, 772, 782, 823,

849, 868, 903, 1001, 1023, 1111, 1143, 1154, 1271 marg., 1285, 1336, 1340, 1373, 1374, 1391, 1425, 1486, 1517, 1521, 1537, 1587, 1634, 1725, 1748, 1795, 1797, 1827, 1951

trop – mały oddział wojskowy; 1011, 1808

tryb – porządek, maniera; 1751

tudzież – zaraz, natychmiast; 724, 731, 905

– tak samo; 1187, 1553, 1832, 1863

turbować – trudzić, fatygować; 1131, 1849

turnieja – pojedynek; 654

tuszyć – spodziewać się, mieć nadzieję, wierzyć; 532

twarz – stan, oblicze; 279

ubiec – szybko zdobyć; 689, 1760

ubiegać się – zbiegać się, udawać się; 376

ubieżyć – przemierzyć; 1776

udać – przedstawić, wyrazić; 182

udać się (na coś) – oddać się, poświęcić się (czemuś); XI 5

uderzony – zawarty (pokój); 265

udystylować – wydestylować, wydobyć esencję; 1074

uforyzowany – ukwiecony; 129

ufołgować – pofolgować, obejść się z litością; 1879

uganiać – gonić, łapać; 864, 1786

ująć – zatrzymać; 438 marg.

ukontentować – zadowolić, usatysfakcjonować; 796

ukowany – wykuty, ukuty; 583

urada – postanowienie, wyrok; 443

urażony – oślepiiony; 525

urywać – szarpać, niszczyć; 1887

usadzony – ułożony, stworzony; 1599

usaryja – husaria; 1502

ustawny – ciągly; 1330

ustraszyć – przestraszyć; 359, 430

uważyć – rozważyć; 1070, 1408

uwodzić – odciągnąć, wyprowadzić, uratować; 647, 1191, 1521, 1647

uwodzić się (w czymś) – dać się unieść (czemuś), zajmować się (czymś); 413

uznojony – utrudzony, zmęczony; XI 7; 1478

wał – fala; 358
wartować – strzec; 1054
wbrew – naprzeciwnie, przeciw; 1042
wczas – wygoda; 33
wetować – wynagrodzić; I 8
wezbrać się – wybrać się; 1800
wezdręgnąć – zdrzeć; 1913
wężyk – jazda zygzakiem na koniu, jedno z ćwiczeń jeździeckich; 1770
wgrozić – przejąć grozą, stać się groźnym; 1789
wielmożny – potężny; 1426
wieść: bez wieści – nagle, nieoczekiwanie, z zaskoczenia; 1010
więc – dalej, następnie; 315, 496, 921, 1039, 1173
winograd – winnica; 237
wizerunk – portret, obraz, wyobrażenie; 308, 1225
wkrótce – pokrótce, krótko; 1060
wniść – wejść; 41
wodzić – prowadzić; 1381
wojen – wojak; 1604
wojennik – wojownik; VIII 2; 611
wokowany – powołany, wezwany; 442
wotum – ślub, ślubowanie; 49
woźnik – koń; 1109
uparować – zagonić, wpędzić; 1491, 1536
upatrzeć się – oswoić się, opatrzyć się; 1338
wrózka – wróżba; I 3; 531
wschód – schody; 131, 1211
wsparty – powstrzymany; 1643
wspierać – powstrzymywać, odpierać; 1500, 1528
wspłoniony – zapalony; 983
wstręt: bez wstrętu – bez przeszkód; 1636
 na wstępie – na przeszkodzie; 898
wsze – wszystkie; XIII 2
wtążyć – tak samo, też; 250, 389, 1558, 1601, 1619, 1651, 1657, 1796
wtrącić – wstrzymać; X 7
wtym – wtedy; 427, 719, 729, 783, 1134, 1338, 1430, 1457, 1522, 1743
wwiązać się – wcisnąć się, wśrobować się; 402
wybić się – uwolnić się; 1380

wyбір – zaciąg, najlepsza część wojska; 4
wychowaniec – wychowanek, podopieczny; 1709
wydać – zawstydząć; 1565
wydać się – pokazać się; 877, 1718
wydrożony – wydrażony; 120
wyforować – wypędzić; 500
wymiot – pozór; 707
wyśnić – wyjść, wystąpić, wyruszyć; 751, 804, 1347
wypiaśtować – wychować; 1715
wypienić – wyrzucić na brzeg; 1075
wyprawić – wysłować, wyartykułować; 1908
wyrobić – wykonać; 1029, 1084
wyrozumieć – pojąć, zrozumieć; 1228, 1870
wyrzucać – wysadzać w powietrze; 1758
wysiedzieć – ująć cało; 1816
wystarczyć – sprostować, podołać, radzić sobie; 1595
wyszafować się – roztrwonić się; 734
wyważony – wydobyty; 154
wywindować – wyprowadzić, uratować; 1014
wywozić – wznosić; 173
wyzuty – pozbawiony czegoś; 519
wzgórę – do góry; 1119
wziąć się – ruszyć; 1524
wždy – przecież, jednak; 827

zabawa – zajęcie, zatrudnienie; 1767
zabawić się – zatrzymać się; 1069
zabój – zabójstwo; 1634
zagon – dywersyjny oddział wojska; 685
zakłęsnąć – przyklasnąć; 1914
zaktad – skarb; 464
zaktadać – wyznaczać, określać; 164, 345, 411
zapas – zapasy; 1158
zaprawić się – wprawić się, nauczyć się; 264, 1553
zarydzony – zarumieniony, zaczerwieniony; 952
zarznąć – zagrać; 1273
zasadzony – osadzony, ugruntowany; 30, 234

zasiągniony – otrzymany, nabyty; 1081
zasię – zaś, znów, natomiast; 1121, 1862
zasłany – powalony; 746
zastanowić się – zatrzymać się; 1304 marg.
zastanowiony – zatrzymany, stojący w miejscu; 1685
zastawić się – dać się w zastaw, zasłonić sobą; 1554–1555
zasuty – zasypyany; 520
zaszczycić – osłonić, ochronić; 1883
zaszczyt – osłona, ochrona; 1366
zawinąć się – zakrzętnąć się, zmobilizować się; 1129
zawodnik – koń; 1298
zawołany – sławny, głośny; III 6; 1796
zawód – zawody, igrzyska; 1230
zawój – turban; VI 8; 1434
zawziąć się – wziąć początek; 146
zawzięty – powzięty, wszczęty; 565, 1399, 1424
zażyć – użyć; 421, 727, 1413, 1456, 1770, 1874
zbawić – ocalić; 926
zbieżec – napaść; 680
zbracić się – pobratać się, zaprzyjaźnić się; 522
zbzyć – pozbyć; 826
zdarzyć – poszczęścić; 1376
zdawać się – oddawać się; 1822
zdrowie – życie; 1354
zemknąć się – wymknąć się; 1813
ześć się – przydać się; 1801
zewłok – zwłoki; 946
zganiać – usuwać; 1630
zjęty – zjednany, ujęty; 1826
zmarczka – zmarszczka; 1258
zmienić – wymienić; 1059
znaczny – sławny; 1584
znosić – gładzić, niszczyć; 167
zobopólny – wspólny; 875
zoczyć – zobaczyć; 108
zona – strefa; 1931
zroniony – posypyany; 951

zuchwał: na zuchwał – dla okazania potęgi; 164

zupełny – nienaruszony; 492

zwaśnić się – zawziąć się; 1246–1247

zwodzić – sprowadzić; 1386

żartki – energiczny, żwawy; 653

żeleźce – grot; 1812

żywo: co żywo – co tchu, w tę pędą, na gwałt; 1242

– wszyscy, każdy; 1486, 1497

Indeks nazw własnych

W nawiasie okrągłym podano formy nazw własnych użyte przez Leszczyńskiego. W nawias kwadratowy ujęto formy imion rzymskich w brzmieniu oryginalnym oraz numery wersów, w których nazwa nie występuje w formie podstawowej, lecz została wskazana w inny sposób.

Abazy basza zob. Mehmed Abazy pasza	Argolida [1260]
Abdank, herb 1051	Argonauci [1260]
Acheront 1817	Arkadia [819], 1177
Achilles 1062	Arkadyjczycy (Arkadzi) 1561
Afryka 975	Arktur 215, 429
Alba Longa 1199	Asyria (Asyryja) 162
Albania (Albanija) 340	Atena (Pallas, Minerwa) [1065],
Alcyda zob. Herkules	[1138], 1263, 1746
Aleksander Macedoński (Macedo Wiel-	Athos 1119
ki) III 8; 87, 184, 888	Atlas (Atlant) 1083, 1949
Aleksander Mohyla 669, 679, 705	Atropos zob. Parki
Alekto 730	Austria [299]
Alkmena 1153	Auzonia zob. Italia
Alpy (<i>Alpes</i>) 199	Azja (Azyja) 1913
Amazonka (Maragnona) 1936	
Amazonki 1170	Babilon 163
Amfion (Amfijon) 1273	Bachus (Bach) 235
Amurat zob. Murad IV	Balchany zob. Stara Planina
Anchizes [1189]	Bellona 572
Anteus 1159	Bereg Saski (Bereksas) 981
Antypody 1935	Beresteczko 934, 1797
Apelles z Kolofonu 362	Biała, twierdza na Smoleńszczyźnie 913
Apollo (Feb, Febus) II 1; 114, 1108,	Bidziński Stefan [1491], 1491 marg.,
1147, 1272, 1471, [1808]	1664

Bieganowski Mikołaj 1799
 Bieszczady 494
 Bizancjum (Bizancyjum) 285
 Boetis zob. Gwadalkiwir
 Bolesław Chrobry (Chrabry) 378
 Bolesław Śmiały 379, 386
 Bootes zob. Wolarz
 Bośnia (Bosna) 723
 Braclaw 1894
 Brailów (Brachilów) 685
 Breda 988
 Brutus [Lucius Iunius Brutus] 192, 1570
 Brytowie (Brytany) 241
 Bułgaria 712
 Buzyrys (Buzyrda) 1156

 Carogród zob. Stambuł
 Cecora 645, 798, 1308, 1524, 1727
 Centaury (Centaurowie) 1173
 Cerber (Cerberus) 1164
 Cerera (Ceres) 235
 Chiny (China) 68
 Chmielecki Stefan 863
 Chmielnicki Bohdan 858, 993
 Chocim [962], 1288 marg., 1290, [1304], 1304 marg., 1362, [1738], 1917
 Chodkiewicz Jan Karol 1609
 Chowański Iwan Andrejewicz 1023
 Cudnów [I 2]; [989], 1818
 Cyceron [Marcus Tullius Cicero] (Tullijusz) 873
 Cyklady 332
 Cylicyzcy (Cylikowie) 209
 Cynna [Lucius Cornelius Cinna] 252
 Cyrus II Wielki 170

Czarniecki Stefan 580, 1004–1026
 Czarniecki Stefan Stanisław [1558]

 Daniel, prorok 162 marg.
 Dardanele (Hellespont) 480
 Decjusz Trajan [Gaius Messius Quintus Decius] 1569
 Deli Orman (Delijormanny) 694
 Denhoff Ernest 1587
 Diomedes (Dyjomedes) 1178
 Diyarbakir [1435]
 Dniepr 433, 447
 Dniestr 1307, 1310, 1320, 1355, 1370, 1643, 1906
 Dobrawa (Dąbrówka) 371
 Dołgoruki Jurij Aleksiejewicz 1024
 Don 633
 Drake Francis 354
 Dunaj 710
 Dzikie Pola 917–918

 Egipt 173
 Eirene (Irene) 571
 Eneasz 1188–1200
 Enipeus 1123
 Ereb zob. Hades
 Estonia (Estonija) 627
 Etna (Mongibel) 1124, 1419
 Euksyn zob. Morze Czarne
 Europa VIII 8; 67, 536, 1912

 Fabiusz Kunktator [Quintus Fabius Maximus Verrucosus Cunctator] (Fabijusz) 1892
 Fabiusze [Fabii] (Fabijowie), ród rzymski 194
 Faros [176]

- Farsalos (Farsalija) 253
 Fazis (Fazyda) 216
 Feb, Febus zob. Apollo
 Feniks 541
 Ferdynand I Habsburg 302
 Filip II Macedoński 887
 Fortuna 458, [484], [690], 701, 1375,
 1728, 1880
 Francuzi 239, 761
 Fryderyk Wilhelm I, elektor branden-
 burski [566–567]
- Gajusz Mariusz [Gaius Mariusz] (Mary-
 jusz) 251
 Gallowie 195
 Gaspar Grazziani (Gracyjan) 638
 Gdańsk 1015, 1019
 Gerion (Geryjon) 1165
 Germania 226
 Germanik [Gaius Claudius Drusus
 Caesar Germanicus] 947
 Gibraltar (Kalpa) 1950
 Giganci 1143
 Gorgona 1138
 Gotfryd z Bouillon (Gofred) 310
 Gradyw zob. Mars
 Granowo 1057, 1557
 Grecy 753
 Gryf, herb 1051
 Grzegorz Jerzy Ghica [1351]
 Grzegorz XIII, papież [437–438], [438
 marg.]
 Grzymułtowski Krzysztof [1567]
 Gustaw II Adolf 854
 Gwadalkiwr (Boetis) 220
- Hades (Ereb) 1112
- Hannibal (Annibal) 198, 662, 973
 Harpokrates zob. Horus
 Hebr zob. Marica
 Hektor 825
 Helike 431
 Helikon XIII 4; 1944
 Helios (Tytan) 1927
 Hellespont zob. Dardanele
 Hemus zob. Stara Płanina
 Herkules (Alcyda) X 8; [42], 141, 876,
 1150–1186
 Hermes (Cylleńczyk) 1250
 Hesperia (Hesperyja) 319, 1194
 Hesperydy, wyspy 1928
 Hipokrene (Koński Źródło) 117–118
 Hipolita [1170]
 Hiszpania (Hiszpanija) 315
 Holsztyn (Holzacyja) 1014
 Horus (Harpokrates) 179
 Hussein pasza (Husseim) VII 5; 1317,
 1521, 1648, 1674
- Ibrahim pasza (Imbrahim basza) 679,
 [685], [704], 721
 Inflanty 626
 Iskander pasza 723
 Islam Gieriej (Islan Gieriej) 967–968
 Italia (Włochy, Auzonia) 198, 230, 322
 Iwanowski 1657
- Jabłonowski Stanisław Jan 1514
 Jagiellonowie (Jagiella plemię,
 Jagiellowie) 403, [414], 454
 Jan II Kazimierz Waza 481, 548,
 [1022], [1831]
 Janina, herb 1067
 Janus 262 i marg.

Jarocki 1384
 Jassy 678, 787
 Jeremi Mołyła 670, 791
 Jerzy II Rakoczy 971, [980]
 Jezioro Lemańskie (Leman) 231
 Jowisz (Jupiter) 682, 1106, 1129, 1146
 Juliusz Cezar [Gaius Iulius Caesar]
 [VIII 3], 225
 Junona 1192
 Jupiter zob. Jowisz
 Jutrzenka 1925
 Juwenalis z Akwinum [Decimus Iunius
 Iuvenalis] 1086 marg.

 Kakus 1181
 Kalpa zob. Gibraltar
 Kameny zob. Muzy
 Kamieniec Podolski [903], 1645
 Kamillus [Marcus Furius Camillus] 196
 Kanny 1920
 Kapadojczycy (Kapadoks) 221
 Kapitol (Kapitolijum) 1220
 Karol I Wielki 287
 Karol V Habsburg (*Carolus*) 303
 Karol X Gustaw Wittelsbach [566]
 Kartagina 206, 978, 1734 i marg.
 Katon Starszy [Marcus Porcius Cato]
 871
 Kaudyński Wąwóz [1920]
 Kazimierz I Odnowiciel 391–395
 Kazimierz II Sprawiedliwy 391–395
 Kazimierz III Wielki 391–395
 Kąski Marcin Kazimierz (Kąncki)
 1579
 Kijów 384
 Klaudian [Claudius Claudianus] 1831
 marg.

Kloto zob. Parki
 Kolchida (Kolchy) 1262
 Kolumb Krzysztof (Kolumbus) 348
 Koniecpolski Stanisław, hetman 814,
 [849–862], [1563]
 Koniecpolski Stanisław, kasztelan
 krakowski 1563
 Konstantyn I Wielki [Gaius Flavius
 Valerius Constantinus] 279
 Korecka Anna zob. Leszczyńska Anna
 Korecka Katarzyna [786]
 Korecki Karol Jan [794]
 Korecki Samuel 661–824, [838]
 Korona zob. Polska
 Korybutowicze, ród 1040 marg.
 Korycki Krzysztof 1358, 1362, 1581
 Korzec 784, 793
 Kozacy [569], [856]
 Kraków 784
 Krym (Tauryka) 860, 865, 919
 Krym-Girej [1887]
 Krzywonos Maksym 923
 Krzyżacy 398
 Kupidyn (Kupido) 1278
 Kursk 911
 Kyllene [1250]

 Lachowie zob. Polacy
 Lachesis zob. Parki
 Latyni 1199
 Lawinia (Lawinija) 1196
 Lech, legendarny władca Polski 368
 Leliwa, herb 1057
 Lepanto (Naupakt) 326
 Leszczyńska Anna 789 i marg.
 Leszczyński Samuel II 1–3, XII 1–8;
 789 marg., [1509–1513]

- Leszczyński Wacław 1503–1509
 Litwa (Wielkie Księstwo Litewskie, Lituania) 4, 1035 marg., 1037, 1372, 1601–1603, 1602 marg.
 Liwia Druzylla [Livia Drusilla; Iulia Augusta] (Augusta) 540, 547
 Lubomirscy (Lubomierscy), ród 1561
 Lubomirski Hieronim Augustyn [1561]
 Lubomirski Aleksander Michał [1561]
 Lubomirski Jerzy Sebastian 961, 969–1002
 Lubomirski Stanisław 961–969
 Lucyna 1710
 Ludwika Maria Gonzaga de Nevers (Ludowika Maryja) 509, 527
 Lukan [Marcus Annaeus Lucanus] 176 marg.
 Magellan Ferdynand 353
 Maj Florian 1653
 Maksymilian I Habsburg 301
 Maksymilian III Habsburg [456], 623
 Malbork 986
 Malta 447
 Maniliusz [Aulus Manilius Torquatus] 194
 Maragnona zob. Amazonka
 Marcellus [Marcus Claudius Marcellus] 1005
 Marek Kurcjusz [Marcus Curtius] 86
 Marica (Hebr) [1120]
 Mars (Gradyw) 65, 427, 1004, 1134, 1411, 1462, 1584, 1660
 Mauretania [1082]
 Maurowie (Maurzy) 315, 619
 Medowie 166
 Megera 523
 Mehmed Abazy pasza (Abazy basza) 852
 Meroe 1932
 Miączyński Atanazy 1343
 Michał Korybut Wiśniowiecki 608, [950], 950 marg.
 Michał Waleczny 624
 Mielecki Mikołaj 621
 Mieszko I (Mieczsław) 369
 Mieszko II Lambert (Mieczsław) 369
 Minerwa zob. Atena
 Mohylew (Mohylów) 1894
 Mołdawia (Wołochy, Mołdawija) 625, 676, 726, 1308, 1322, [1355]
 Mołdawianie (Wołosza) 637, 1361
 Mongibel zob. Etna
 Morawy (Morawa) 371
 Morsztyn Jan Andrzej 1593
 Morze Adriatyckie (Adryja) 773
 Morze Arktyczne [1722]
 Morze Bałtyckie 380, 455
 Morze Białe zob. Morze Śródziemne
 Morze Czarne (Euksyn) 862
 Morze Śródziemne (Białe) 764–765
 Moskwa zob. Rosjanie
 Moskwa, miasto [432]
 Moskwa, państwo [460], [569], 623, 910
 Motowidło Jan 1377
 Mulcyber 63
 Multani zob. Wołosi
 Multany zob. Wołoszczyzna
 Munkacz (Muchaczow) 981
 Murad IV, sułtan turecki (Amurat) 473
 Mustafa I Szalony, sułtan turecki [806]
 Muza, Muzy (Kameny) XIII 8; 1154, 1748
 Klio 25
 Talia (Talijska) 1284

- Nabuchodonozor 162 marg.
 Nałęcz, herb 1051
 Naupaktos zob. Lepanto
 Nemezis 828
 Neptun 877
 Nestor 1945
 Niemcy 297
 Nil 174, 1930
 Nowomiejski Władysław 1658
- Oeta (Eta) [42], 1184
 Ofir 1081
 Oksza, herb 1051
 Oktawian August [Gaius Iulius Caesar
 Octavianus Augustus] 261, 547
 Olimp 1132
 Olimpia [1230]
 Orfeusz 1273
 Orynin (Oryjów) 688
 Osman II, sułtan turecki 462, 964, 1349
 Ossa 1117
 Ostenda 988
- Pac Michał Kazimierz 1603
 Paktol 1052
 Palestyna 311
 Pallas zob. Atena
 Pandora 515
 Parki 803 marg., 1235
 Atropos (Atropo) 822
 Kloto 439
 Lachesis 1378
 Parnas 117
 Paweł V, papież [778]
 Pazyfae 1167
 Pelion (Pelijon) 1118
 Pelorus (Pelor) 1053
- Persja (Persyja) 601
 Persowie 166
 Pilawa, herb 1055
 Pisarski Achacy 1652
 Pliniusz Młodszy [Gaius Plinius Caeci-
 lius Secundus Minor] 1849 marg.
 Podhajce 1883
 Podole 1310, 1324
 Pogonia, herb 1038, 1626, 1647
 Polacy 467, 1292
 Lachowie IX 5
 Polanowski Aleksander 1571
 Polska 379, 404, 424, 526, 550, 860,
 1919
 Korona 393, 501, 546, 949, [1035
 marg.]
 zob. też Rzeczpospolita
 Połock 434
 Pomorzanie (Pomorzany) 390
 Pompeja Plotyna [Pompeia Plotina] 548
 Pompeusz Wielki [Gnaeus Pompeius
 Magnus] 207
 Pontus, bóstwo morskie 336
 Porta Otomańska zob. Turcja
 Portugalia [319], [618–619]
 Possevino Antonio 438 marg.
 Potoccy, ród 951
 Potocki Andrzej 1372, [1526–1527],
 [1556–1557]
 Potocki Feliks Kazimierz [1556–1557]
 Potocki Stanisław „Rewera” [951–960]
 Powołocz 939
 Prusy 402, 477, 573, 853
 Prut 642, 720
 Psków 435
 Putywl 910
 Pyton 1147

- Radziwiłł Michał Kazimierz 1619
 Radziwiłłowie, ród 1043 marg.
 Regulusowie [Reguli], ród rzymski 193
 Ren 234
 Rodan 232
 Rodopy (Rodopa) 1120
 Romulus X 6
 Rosja zob. Moskwa, państwo
 Rosjanie (Moskwa) [496], 954, 994
 Rosołowce 923
 Roźniatowski Andrzej 1653
 Rudolf II Habsburg 301
 Rumelia (Rumija) 713
 Ruś 382–383, 826–827
 Ryłsk 911
 Rzeczpospolita 675, 883–884
 Rzeczycki Jan 1653
 Rzewuski Michał Florian 1575
 Rzym 121 marg., 189, 238, 281, 490,
 775, 947, 974, 1734, [1922]

 Sachmar zob. Beregh-Szasz
 Salomon 1081 marg.
 Samson 139
 Sapieha Franciszek Stefan [1663–1664]
 Saraceni 313
 Sariusz Florian (Saryjusz) 614
 Sarmacja (Sarmacyja) 612
 Scewola [Mucius Scaevola] 84
 Scypion Afrykański Młodszy [Publius
 Cornelius Scipio Africanus Minor]
 (Scypijon) 204, 871
 Scypion Afrykański Starszy [Publius
 Cornelius Scipio Africanus Maior]
 (Afrykan, Scypijo, Scypijon) 204,
 974, 1733
 Seidogli (Sejdy basza) 1651

 Semiramida (Semiramis) 164
 Serbowie 712
 Sezostrys III, faraon 174
 Sieniawski Mikołaj Hieronim 1558
 Siewsk 911
 Skanderbeg Jerzy Kastriot (Skander-
 berg, Kastryjota) 337, 700
 Skoraszewski Władysław Michał
 [1491–1492]
 Sława X 1; 1, 25, 29 marg., 106, [154],
 [191], [365], 1233 marg., 1299
 marg., 1686 marg., 1945 marg.
 Sławianowski 1658
 Słobodyszcze 1818
 Smoleńsk 469
 Sobieski Jakub 867
 Sobieski Jakub Ludwik 1948
 Sobieski Jan I–XIII; [661], 661 marg.,
 [888–891], 1067, 1226, 1319–1952
 Soczawa 1359
 Sokół 435
 Spinola Doria Ambrosio 987
 Stambuł (Stamboł, Carogród) IX 8;
 [450–451], 479, 600, 747, 835,
 1732, 1799
 Stanisław, św. [389], 389 marg.
 Stara Płanina (Balchany) 8, 693, [1117]
 Starodub 434
 Stefan I Batory 425
 Stefan Petryczejko [1355]
 Stefan Rozwan 624
 Stefan Tomsza 671
 Styks [1114]
 Sulejman I Wspaniały (Suliman) 698
 Sulejman pasza (Soliman) 1651
 Sulla [Lucius Cornelius Sulla] (Sylla)
 250

- Sydon [1103]
 Syene (Syjene) 218
 Syjon 312
 Sylistria (Sylistyja) 712
 Sylwester I, papież 283
 Szatmar (Sachmar) 982
 Szein Michaił Borysewicz (Szechin) 469
 Szeremietiew Wasyl Borysowicz
 (Seremet) 993
 Szreniawa (Śrzeniawa), herb 1052
 Szwecja [985]
 Szwedzi (Szwedy) 474, [493], 577, 582,
 [853], 955, 1007, 1016

 Tajget (Tajgiet) 113
 Talia zob. Muzy
 Tarnowski Jan Amor 617
 Tatarzy 643, 855, 863, 1889
 Tatry 1815
 Taumantyda 9
 Tauryka zob. Krym
 Tehinia 689
 Tellura 1115
 Termodont 1171
 Termopile 931
 Tetera Paweł 1823
 Tetwin Jan 1591
 Tomyris (Tomyryn) 171
 Topór, herb 1048
 Toropiec 435
 Toruń 584, 986
 Tracja (Tracyja) 694
 Trajan [Marcus Ulpius Traianus] 548
 Trazymeńskie Jezioro (Trazymen) 1920
 Trechtymirów (Techtymirów) 447
 Triones (Tryjony) 427, 1723
 Troja 1187

 Trościaniec 1894
 Tryton [1138]
 Turcja [851–852]
 Porta IX 3; 6
 Turcy 314, 407, 636, 670, 693, 718,
 728, 805, 899, 962, 1310, 1336,
 1352, 1356, 1493, 1516, [1564],
 1655, 1682, 1700, 1742
 Turnus (Turn) 1197
 Tybr (Tyber) 1166
 Tyr [1204]
 Tytan zob. Helios
 Tytus Flawiusz [Titus Flavius Sabinus
 Vespasianus] 274
 Tytus Liwiusz [Titus Livius] 490 marg.,
 1733 marg.

 Ukraina 1025, 1821, 1893
 Ultima Thule 344

 Vary (Wary) 982
 Vaslui (Wasluj) 714
 Vespucci Amerigo (Amerykus) 351

 Waleriusz Maksymus [Valerius Maxi-
 mus] 1096 marg.
 Wandalowie 853
 Warna 407
 Warszawa 581
 Wary zob. Vary
 Wasyl Szujski [631]
 Watykan X 3
 Wenecja (Wenecyja) 774
 Wespazjan [Titus Flavius Vespasianus]
 273
 Węgry [404], [494], 972, [1815]
 Wieliz 434

Wielkie Księstwo Litewskie zob. Litwa
Wielkie Łuki (Wielkołuki) 435
Wielkopolskie (Wielkopolska) 1567
Wieniawa, herb 1051
Wisła 582, 1897
Wiśniowieccy, ród 892
Wiśniowiecki Dymitr (Korybut) 616,
[1532]
Wiśniowiecki Dymitr Jerzy [1371–
1372], [1525–1526], [1566]
Wiśniowiecki Janusz 892, 898
Wiśniowiecki Jeremi Michał 892,
904–947
Wiśniowiecki Konstanty 1565
Władysław I Łokietek 395–402
Władysław II Jagiełło 395–403
Władysław IV Waza 465, [915]
Włochy zob. Italia
Wolarz (Bootes), gwiazdozbiór 429,
1933
Wołga 632
Włochy zob. Mołdawia

Wołosi (Multani) 1313
Wołosza zob. Mołdawianie
Wołoszczyna (Multany) 626, 705,
[1351]
Wyspy Liparyjskie 63
Wyżycki Stanisław 1573

Zamoyski Jan 622
Zatoka Kadyksu [220]
Zbaraski Krzysztof 805
Zbaraż [926]
Zborów 1793
Zbrożek Michał [1491], 1491 marg.
Zygmunt III Waza 454

Żelęcki Jan [1659]
Żółkiewski Łukasz 814
Żółkiewski Stanisław [I 6], [II 8]; 630,
797, [1732], [1744]
Żwaniec 1373, 1617
Żydzi 224

Najwybitniejsze dzieła, składające się na dzisiejszy kanon staropolskiego piśmiennictwa, z natury wyrastają ponad literacką przeciętność swoich czasów. O epoce, jej mentalności i gustach znacznie więcej mówią jednak utwory nie największe, a najbardziej typowe.

Biblioteka Dawnej Literatury Popularnej i Okolicznościowej, udostępniając najciekawsze utwory mniej eksponowanych dziś nurtów, przybliża dzieła reprezentatywne, a przez to nie mniej ważne od arcydzieł.

Tomiki serii przygotowane są zgodnie z wymogami stawianymi edycjom krytycznym. Prezentowane teksty opatrzone objaśnieniami oraz wstępem, wprowadzającym w istotną dla utworu problematykę historycznoliteracką.

W przygotowaniu:

Walenty Neothebel

*„Acrostichis” własnego wyobrażenia
kniazia wielkiego moskiewskiego*

ISBN 978-83-64003-59-2

Spis treści

Wstęp	5
Zasady wydania	25
Samuel Leszczyński, <i>Classicum</i> nieśmiertelnej Sławy	31
Jaśnie Wielmożnemu ... Janowi ... Sobieskiemu	33
<i>Classicum</i> nieśmiertelnej Sławy	42
Literatura cytowana w objaśnieniach	175
Słownik	177
Indeks nazw własnych	197